

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

**POLITIKAELEMÉLET ÉS SZÉPIRODALOM
HATÁRVIDÉKÉN
Három esettanulmány**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Témavezető: Balázs Zoltán DSc, PhD

Tóth Miklós Bálint

Budapest, 2021

Tóth Miklós Bálint

**POLITIKAELEMÉLET ÉS SZÉPIRODALOM
HATÁRVIDÉKÉN**

Három esettanulmány

Politikatudományi Tanszék

Témavezető:

Balázs Zoltán DSc, PhD

© Tóth Miklós Bálint

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola

**POLITIKAELEMÉLET ÉS SZÉPIRODALOM
HATÁRVIDÉKÉN
Három esettanulmány**

Doktori értekezés

Tóth Miklós Bálint

Budapest, 2021

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	8
1. Bevezetés	9
1.1. Diszciplínákon innen és túl.....	11
1.2. A dolgozat felépítéséről	13
2. Elméleti-módszertani fejezet	16
2.1. Az amerikai újkritika.....	17
2.1.1. Az irányzatról vázlatosan	18
2.1.2. Az intencionalitás és az affektivitás téveszméje	20
2.1.3. Az irodalom külsőleges megközelítési módjai	22
2.1.4. Az irodalom belsőleges megközelítési módjai	24
2.2. Politika és irodalom. Olvasatok és analógiák.....	25
2.3. A politikum irodalmi szerepének külsőleges vizsgálata	27
2.3.1. Politikum mint illusztráció.....	27
2.3.2. Politikum az írói életrajz tükrében	29
2.3.3. Politikum és társadalom.....	32
2.4. A politikum irodalmi szerepének belsőleges vizsgálata.....	37
2.4.1. Politikum és politikai filozófia	38
2.4.2. Politikum és politikaelmélet.....	42
2.4.2.1. A politikum azonosítása az irodalmi műben	44
2.4.2.2. Koherencia és plauzibilitás.....	46
2.4.2.3. Politikai fogalmak vizsgálata	49
3. Az ideológia anatómiája	53
3.1. Ideológia. Értelmezések és értékelések	54
3.2. Ideológia és tudás	56
3.2.1. Az ideák súlya	56
3.2.2. Gondolkodni nem kell félnetek jó lesz.....	57
3.2.3. A tudomány bizonyossága – a bizonyosság tudománya.....	59
3.2.4. Az alapító atyák alkonya	61
3.3. Ideológia és vallás	62
3.3.1. A földi Paradicsom ígérete.....	63
3.3.2. A politikai vallás csődje	64
3.4. Ideológia és politikum.....	66
3.4.1. Rend mint egyneműség	66
3.4.2. Szükség hozta	68

3.4.3.	Machiavelli köpönyegéből	69
3.4.4.	Logikailag levezetett terror	70
3.4.5.	Lenni vagy nem lenni	72
3.5.	Ideológia és erkölcs.....	73
3.5.1.	A szunnyadó lelkiismeret ébredése	74
3.5.2.	Az ideológusok etikája	76
3.5.3.	Az elvtárs visszatér	78
3.5.4.	A gonosz póresége	79
3.6.	Ideológia és történelem.....	81
3.6.1.	Ami a történelemkönyvekből kimaradt	82
3.6.2.	Járulékos veszteségek	84
3.7.	Ideológia és nyelv.....	86
3.7.1.	Üres szavak.....	86
3.7.2.	Falakon túl.....	88
3.8.	Konklúzió. A kritika korlátai	90
4.	Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai.....	92
4.1.	Kiszámíthatóság és spontaneitás az egyén életében.....	95
4.1.1.	A párbeszéd feltételei	95
4.1.2.	A Canudosba vezető út	96
4.1.3.	A megérkezés	99
4.2.	Rend vs Anarchia.....	100
4.2.1.	Politikai nyelv(ek) és megértés	100
4.2.2.	A politikai rend bomlása	102
4.2.3.	Papkirály és hívei.....	104
4.2.4.	Fények és árnyak.....	105
4.3.	Konklúzió és az ítélet mibenléte	107
5.	Van, volt, nincs. A nosztalgia politikuma	111
5.1.	Attitűd, habitus, érzület	113
5.2.	Van	115
5.2.1.	Az otthontalanság otthona	116
5.2.2.	Korszerűtlen elmélgedések.....	118
5.2.3.	Idegenül	121
5.2.4.	Mese, mese, mátká	124
5.3.	Volt.....	126
5.3.1.	Hol volt, hol nem volt.....	126
5.3.2.	Szunnyadó bölcsesség.....	130

5.3.3.	Ellenszélben	133
5.3.4.	Vegyétek és egyétek	136
5.4.	Nincs.....	139
5.4.1.	A jövőtlenség diszkrét bája	139
5.4.2.	Gúzsba kötve	142
5.4.3.	Eldöntetett	144
5.5.	Konklúzió. A nosztalgia ereje	146
6.	Konklúzió.....	148
6.1.	Az irodalmi szerkezet jelentősége	150
6.2.	Nyelv és nyelviség	152
6.3.	Erkölcsei dilemmák	154
6.4.	Vallás mint analógia	156
6.5.	Zárszó	157
7.	Irodalom.....	159
8.	A szerző témában született publikációi	170

Köszönetnyilvánítás

A borítón egyedül szereplő név azt a csalóka képzetet keltheti az olvasóban, hogy a kézben tartott vagy virtuálisan megnyitott értekezés a szerző pusztán önjelölt, bármiféle külső támogatás nélkül született meg. Mi sem áll távolabb az igazságtól. Esetemben különös jelentéssel telítődik meg a köszönetnyilvánítások frázissá üresedett gondolata, miszerint a szóban forgó munka nem jöhetett volna létre sokak segítségével. Noha ezen szavak megközelítőleg sem képesek kifejezni azt a rengeteg támogatást, amelyet az idáig vezető úton kaptam, a következőkben mégis kísérletet teszek arra, hogy köszönetet mondjak mindazoknak, akiknek erőfeszítései lehetővé tették, hogy megírhattam ezt a dolgozatot.

Elsőként témavezetőmet, Balázs Zoltánt kell kiemelnem, hiszen egyetemi tanulmányaim kezdete óta számíthattam tanácsaira és iránymutatásaira. Tdk- és szakdolgozataim konzulenseként végigkísért corvinusos éveimben, így a keze alatt eltöltött kilenc esztendő döntő hatással volt gondolkodásomra. Szintén köszönettel tartozom Láncki Andrásnak és Gallai Sándornak, akiknek meghatározó szerepük van oktatói-kutatói pályám elindításában, valamint Palcsó Mária-nak a munkám során tett számtalan hasznos észrevételéért.

Nem kérdéses számomra, hogy disszertációm elkészültében családom több évtizedes, folyamatos és erőn felüli támogatásának volt a legnagyobb része. Nagyon köszönöm szüleimnek, nagyszüleimnek és testvéreimnek, hogy megteremtették a feltételeit mindannak, ami ebben az értekezésben tárgyasul.

Végül, de nem utolsó sorban személyi segítőimnek, Thury Emőkének és Elluska néni-nak kell köszönetet mondanom, hiszen jobb és bal kezemként a mindennapok tudományos alkotómunkájának megkerülhetetlen résztvevői voltak.

1. Bevezetés¹

„*A költők a világ el nem ismert törvényhozói.*” Miközben ez a Shelley-idézet (1967, p. 267) nem kevés poétikus naivitásról árulkodik, mégis valami gyakran elfelejtett, ám kulcsfontosságú mozzanatra hívja fel a figyelmet a politika és az irodalom viszonyát illetően. Természetesen túlzó azt feltételezni, hogy a politika világának fundamentumait a tágas értelmezett költészet határozza meg, ugyanakkor helyesen mutat rá arra, hogy a szépirodalom és a politikai gondolkodás története számos ponton kibogozhatatlanul összefonódott. Felbecsülhetetlen az az intellektuális hatás, amelyet Szophoklész *Antigonéja*, Shakespeare királydrámái vagy éppen George Orwell *1984* című regénye az európai politikai hagyományra gyakorolt. Éppen ezért igen meglepő, hogy a modern politikatudomány részéről milyen kevés figyelem irányul ezen reláció beható tanulmányozására.

Közismert és sokat tárgyalt jelenség, hogy a kortárs politológia – hasonlóan a társadalomtudomány más ágaihoz – a minket körülvevő világ megértéséhez a természettudományokat tartja követendő mintának, ezzel összhangban öndefiníciójának szerves részét képezi az utóbbihoz való minél tökéletesebb idomulás szándéka. Eszmetörténetileg nézve a napjainkban irányadónak tekintett tudományfelfogás a felvilágosodás észelvűségére vezethető vissza, mely a ráció prioritizálásával radikálisan szakított a különböző intellektuális szférák szükségszerű egybefonódását hirdető klasszikus tudáskonceptióval. A modernitástól elválaszthatatlan karteziánus tudásezsmény egy sajátos haladásközpontú szemléletmódot hozott magával, ekképpen alapjaiban újraformálva azt, hogy mit tekintünk tudományos értelemben érvényesnek és értékesnek.

A jelenlegi konstellációhoz vezető folyamatoknak két mélyreható következménye van: a specializáció növekvő mértéke és a módszertani szigor túlburjánzása. Ennek megfelelően

¹ Jelen értekezés az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségéből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

azt láthatjuk, hogy – akárcsak egyéb diszciplínák – a magát a szellemi élet önálló logikával rendelkező szegmenseként definiáló politikatudomány is mereven elhatárolja magát más tudományterületektől, s önképében ezzel párhuzamosan kulcsszerepet kap a metodológiai megalapozottság. Mindezekről nem függetlenül a főáramú politológia fokozatosan kialakította saját elméleti iskoláit, terminológiáját, módszertani apparátusát és intézményi hátterét, így biztosítva a diszciplína akadémiai reputációját.

Vitathatatlan, hogy a modern tudományosság fejlődésének számos pozitívuma van, ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy a fenti felfogás nem egyszer alkalmatlannak bizonyul arra, hogy feltárja az emberi létezés összetett természetét. Látható, hogy a tradicionálisan egybetartozó területek feldarabolódása, az új tudományterületek megjelenése és az osztott, sőt folyamatosan osztódó akadémiai struktúra egyaránt megnehezítik vagy majdhogynem lehetetlenné teszik azon kérdések megválaszolását (de még megfogalmazását is), melyeket nem ignorálhatunk az emberi gondolkodás komplex mivoltának vizsgálatakor. Horton és Baumeister így összegzik a problémát:

„Miközben létünk megannyi különböző aspektussal bír, és mi az életben számos eltérő szerepet töltünk be, mégis rendelkezünk magunkról egyfajta egységes képpel. Pontosan ez az az egységességérzet, amelyet nem egyszerűen figyelmen kívül hagy, hanem alá is ás az intellektuális szakosodás.” (Horton – Baumeister, 1996, p. 1)

A specializálódásból eredő akadályok mellett a szigorú módszertani megkötések is gyakorta tévútra viszik a mai kor kutatóját, ugyanis a vizsgáldás elfogadott módjainak korlátozásával könnyen elveszíthet számtalan hasznos eszközt és gondolatébresztő perspektívát, amelyek tágíthatnák szellemi horizontját. Ezen tendencia legfőbb hatását Almond a következőképpen ragadja meg: *„a »kemény« tudományok utánzásának talán legfontosabb következménye abban rejlik, hogy a politikatudományban az alkalmazott módszer vált a kutatás minőségének megítélésékor az első számú kritériummá.”* (Almond, 1977, p. 506)

Ezen problémák logikusan és elkerülhetetlenül oda vezetnek, hogy napjaink politikatudománya elzárja magát a szellemi élet azon területeitől – például a teológiától

vagy a művészetektől –, melyek nem feltétlenül illeszkednek a modern tudományosság rigorózan meghatározott keretei közé.

1.1. Diszciplínákon innen és túl

A fentiekből következőleg a szépirodalom szintén kirekesztődött a legitim tudományos érdeklődésre számot tartó intellektuális szférák köréből, ezzel együtt kevésbé becsült, sőt lenézett területté vált, mely nem szolgál számunkra érdemi tanulsággal a politika világának alapvető dilemmáit illetően. Az irodalmi alkotások magyarázóerejének leértékelődésével párhuzamosan közkeletűvé vált az az elgondolás, hogy az írók és költők munkáinak funkciója elsősorban az olvasók szórakoztatásában rejlik.

Mindazonáltal a karteziánus tudományeszmény kizárólagossá válásával egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy ezen megközelítésmód humán tudományokra való adaptálhatósága erősen korlátozott. Ez a felismerés elindított egy ellentétes irányú akadémiai trendet, mely a modern tudomány más szellemi tevékenységekhez való viszonyának újragondolását sürgette. Ahogy Whitebrook írja, „*a társadalomtudományok elmúlt évtizedekben bekövetkezett »rehumanizációja« felvetette a diszciplínák közti (újra)kapcsolódás szükségességét, ezzel összefüggésben pedig vallja a politika és az irodalom közti kapcsolatok hasznosságát.*” (Whitebrook, 1995, p. 55)

Ez a tendencia a kortárs politikatudomány karakterét érdemben természetesen nem írta át, ám a „rehumanizációs” törekvések jelentősen hozzájárultak a *politika és irodalom* (politics and literature) területének tudományos elismertségéhez. Noha az aldiszciplína nem vált a főáramú politológia meghatározó áramlatává, akadémiai láthatósága és elfogadottsága látványosan megnőtt az utóbbi évtizedekben, és nyugodtan kijelenthető, hogy – kiváltképp az angolszász világban – manapság egy elfogadott és legitim interdiszciplináris területként jegyzik.

Fontos hangsúlyozni, hogy a *politika és irodalom* mint a politikatudomány önálló kutatási fókusszal bíró ága ugyan viszonylag rövid múltra tekint vissza, ám egyáltalán nem előkép nélküli; ahogy már szó esett róla, a politikai és irodalmi szféra egybefonódásának messzire nyúló hagyománya van az európai gondolkodásban. Lehetetlen tételesen felsorolni azon nagy hatású szövegeket, melyek politikai és irodalmi értelemben egyaránt

kanonikus alkotásnak számítanak. Ez a tradíció a görög tragédiáktól Machiavellin keresztül Huxley-ig bezárólag végigkíséri az egész nyugati kultúrtörténetet.

A két szféra összekapcsolódása természetesen megfigyelhető a magyar politikai gondolkodásban is. Sőt aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a honi politikai eszmetörténetben az akkurátus filozófiai észjárásnál jóval nagyobb szerepet töltött be a szépirodalmi látásmód. Ráadásul – amint arra Mikszáth a maga jellegzetes anekdotikus stílusában rámutatott – a közélet kérdései iránt érdeklődő írók és költők nemegyszer aktívan is részt vettek a politikaformálásban:

„A politika és irodalom egy ugyanazon kemencében sült azon egy tűznél. Kölcsey csinált politikát és írt verseket. A verseibe politikát kevert, a politikájába poézist. Vörösmarthy Mihály együtt vitatkozott Deák Ferencsel, ki délutánonkint ott szítta kabanoszait egy karszékben a Ráth Mór könyves boltjában, lesve a megjelenő új könyveket.” (Mikszáth, 1897, p. 461)

Éppen emiatt kiváltképp szembeszökő, hogy a nemzetközi akadémiai trendekkel² ellentétben a *politika és irodalom* aldiszciplínája marginális pozíciót foglal el a magyar politikatudományon belül. Ebből értelemszerűen nem következik, hogy ne bukkanhatnánk szép számmal olyan magyar nyelvű írásokra, amelyek tudományos igényvel reflektálnak a politika és a szépirodalom interakciójára. Az irodalomtörténet-írás, a történettudomány vagy éppen az eszmetörténet diszciplínáját tekintve megannyi munkát említhetnénk, amelyek saját területük kutatási fókuszát, logikáját és módszertanát alkalmazva értékes megállapításokat fogalmaznak meg a két szféra viszonyát illetően. Mindazonáltal fontos látni, hogy eltérő diszciplináris keretükből adódóan ezen szövegek elsődleges célja nem a politikatudomány által középpontba állított politikai mozzanatok szisztematikus vizsgálata, így politológiai relevanciájuk erősen korlátozott.

Még inkább feltűnő a terület alulreprezentáltsága, ha arra gondolunk, hogy a hazai irodalomtörténet egyes kiemelkedő alkotói – mint például Jókai Mór, Babits Mihály vagy Márai Sándor – kifejezetten cizellált, már-már teoretikus mélységű elemzését nyújtották bizonyos politikai jelenségeknek. Ennek megfelelően nyugodtan kijelenthetjük, hogy a

² Más tudományterületekhez hasonlóan a *politika és irodalom* esetében is érvényes a megállapítás, hogy elfogadottságát remekül szemlélteti intézményesültségének foka. Mint arra Trepanier (2020, p. 5) rámutatott, ezen folyamatban döntő jelentőséggel bírt, hogy 1993-ban az Amerikai Politikatudományi Társaság berkein belül megalakult a Politika, Irodalom és Film szekció.

magyar szépirodalomban rejlő politikaelméleti potenciál feltáratlan területet jelent a politikatudomány képviselői számára.

1.2. A dolgozat felépítéséről

A fentiekkel összhangban ezen disszertáció arra a meggyőződésre épül, hogy a magyar irodalmi hagyományban szép számmal található olyan alkotásokat, melyek a maguk sajátos módján jelentősen képesek hozzájárulni a modern politikaelmélet által felhalmozott tudásanyag bővítéséhez. Tekintettel arra, hogy a költemények és regények által megjelenített speciális szemlélet különösen jól alkalmazható a politikai közösségek fundamentális vonásait meghatározó elvek elemzésénél, ezen dolgozat középpontjában a széles értelemben vett politikai rendhez kötődő problémák vizsgálata áll.

Annak dacára, hogy joggal tulajdoníthatunk egyes irodalmi textusoknak politikaelméleti jelentőséget, mégsem kerülhetjük el, hogy a disszertáció első fejezetében részletesen szóljunk a politikai és irodalmi minőség közti komplex relációról. Ez egyszerre szolgál elméleti és módszertani célokat, ugyanis a politikai és az irodalmi szféra tagadhatatlan különbségeiből fakadó dilemmák szükségszerűen felvetik azt a kérdést, hogy az írók és költők alkotásaiban található politikai mozzanatokat értelmezhetjük-e egyáltalán politikaelméleti perspektívából, és ha igen, milyen módon közelítsünk hozzájuk.

A fenti problémára a dolgozat az úgynevezett szövegimmanens interpretáció eszközét javasolja, melynek alapelveit az amerikai újkritika irodalomkritikai irányzata fektette le. Ennek középpontjában az autonóm irodalmi textus vizsgálata áll, azaz a felfogás reprezentánsai – mindenekelőtt William K. Wimsatt és Monroe C. Beardsley – szerint a mű olvasója akkor jár el helyesen, ha a szerző feltételezett szándékai és a befogadói hatás elemzése helyett kizárólag magára a szövegre koncentrál. Szintén megkerülhetetlen a René Wellek – Austin Warren szerzőpáros irodalomelméleti munkássága, akik az irodalom külső és belső megközelítési módjainak megkülönböztetésével világosan leválasztják azokat a gyakran alkalmazott (pl. életrajzcentrikus vagy szociologizáló) módokat, melyek az irodalmi textus lényegi elemei helyett valamilyen külső tényezőt vizsgálva próbálják megragadni az alkotás esszenciáját.

Ezen irodalomelméleti elgondolás analógiájára felvázolásra kerül az adott szöveg tisztán politikaelméleti szempontú értelmezésének koncepciója, s ezzel összhangban különbséget teszünk a politikum irodalmi szerepének külsőleges és belsőleges vizsgálata

közt. Míg az előbbiek a politikai motívumokat biográfiai vagy társadalmi okokra vezetik vissza, addig az utóbbiakat – köztük a disszertáció során alkalmazandó politikaelméleti vizsgálódási módszert – követve a szépirodalmi mű olvasója kizárja a politikai minőséget más szférák logikájából eredeztető megközelítéseket, s ezzel lehetősége nyílik arra, hogy a textus politikai rétegét az egyéb értelmezési szintektől függetlenül elemezhesse.

Az elméleti-módszertani fejezet után következik a disszertáció gerincét adó három esettanulmány. Ezek fókuszában tudatosan nem a társadalmi lét minden összefüggését egyetlen lezárt okfejtésbe sűrítő elméletek állnak, hanem egy-egy jól körülírható, partikuláris politikai probléma beható vizsgálatát tűzik ki célul magyar származású írók meghatározott szépirodalmi szövegein keresztül.

Az elsőben a nemzetközileg ismert és elismert szerző, Arthur Koestler *Sötétség délben* (2019) című regénye segítségével elemzem az ideologikus gondolkodás természetét. Kétségtelen, hogy a Budapesten született író műve mögött határozottan felsejlik az alkotó saját intellektuális fejlődésének íve – azaz egyértelműek az alkotás biográfiai vonatkozásai –, a politikaelmélet kutatói számára mégsem emiatt igazán érdekes a szöveg. Az ideologikus észjárás egyik legprecízebb szépirodalmi analíziseként is olvasható szöveg relevanciáját az adja, hogy írásában Koestler az általánosan elterjedt konzervatív, ennek megfelelően külső ideológiakritika helyett belső bírálatát nyújtja ezen szellemi beállítódásnak. Ebből adódóan a főszereplő, az ideológiát hosszú évtizedeken keresztül hüen szolgáló Rubasov meghasonlásának példája nyomán átfogó képet kapunk az ideológia mint sajátos intellektuális pozíció tarthatatlanságáról.

Márai Sándor *Ítélet Canudosban* (2002) című kisregénye szolgál a második esettanulmány alapjául. Ezen mű azért különösen értékes a politikaelmélettel foglalkozó kutatók számára, mert általa megérthetjük, hogy a békés politikai környezet, a gazdasági jólét és kulturális pezsgés korszakában mi indokolhatja a fennálló renddel szembeni, megmagyarázhatatlannak tűnő társadalmi ellenérzéseket, sőt adott esetben lázadást. Itt is elmondhatjuk, hogy ugyan Márai gondolatmenetére döntő hatást gyakoroltak a '68-as történések, ám a 19. század végi Brazíliában játszódó cselekmény teoretikus jelentősége határozottan túlmutat az alkotás születésekor zajló történelmi eseményeken: a szépirodalom eszközével mutat rá arra, hogy a rendezettség és az anarchia iránti igény egyaránt kiiktathatatlan vonásai az emberi természetnek.

A harmadik elemzés fókuszában a nosztalgia fogalma áll. Dacára annak, hogy ezen politikai érzület mindig is meghatározó szerepet töltött be a nyugati kultúrtörténetben, mégsem túlzás azt állítani, hogy a nosztalgikus beállítódás mindeddig lényegében kívül maradt a politikaelméleti érdeklődésen. Aligha tévedünk nagyot, ha ezt a hiátust részben a modern politikatudomány karakterével hozzuk összefüggésbe, hiszen ez a diszciplína bevallottan vonakodik a nehezen megfogható fenomének – így köztük a politikai attitűdök – vizsgálatától. Pontosan emiatt bír különös értékkel Márai Sándor egy másik munkája, a *Szindbád hazamegy* (2015) címet viselő regény. A Krúdy Gyula életműve előtti tisztelgésnek is felfogható alkotás tanulmányozása arra hívja fel a figyelmet, hogy a progresszív gondolkodásban rendre patológikus jelenségként bemutatott nosztalgia megértése a közvélekedéssel ellentétben igen összetett és cizellált értelmezést igényel.

Ahogy a fentiekből látható, a politikai rend jelentette tematikus kapcsolaton túl kirajzolódik egy másik logika is, ugyanis a fogalomcentrikus elemzés íve tudatosan halad az ideológia szikár politikatudományi meghatározásától a nosztalgia már-már amorf érzületéig. Ennek megfelelően a konklúzióban a disszertáció eredményeinek ismertetése mellett különös hangsúlyt fektetnek arra, hogy a szépirodalmi látásmód – vagy Oakeshott kifejezésével (2001a, p. 491) élve: a *költészet hangja* – miként tudja segíteni a kutatót abban, hogy akár a diszciplináris határokat meghaladva is érzékelje és érzékeltesse az emberi létezés megannyi aspektusa – így például a politikum, a morál, a vallás vagy a nyelv – közt húzódó bonyolult viszonyrendszert.

2. Elméleti-módszertani fejezet

Noha a disszertáció kiindulópontját az az állítás adja, miszerint a politika és irodalom közötti kapcsolatból adódóan egyes szépirodalmi textusok relevánsak lehetnek a politikaelmélet kutatói számára, mégsem tehetünk úgy, mintha a két szféra interakciója magától értetődő, ennek megfelelően mindenféle teoretikus dilemmától mentes lenne. Sőt a valóság ezzel szemben az, hogy a politika és a szépirodalom összefonódása számos megválaszolandó kérdést vet fel, amelyek a konkrét politikaelméleti problémák kifejtése előtt feltétlenül tisztázásra szorulnak.

A köztük fennálló reláció vitatottságát remekül szemlélteti a témában megfogalmazott álláspontok széles skálája. Az egyik végpont Stendhal művének sokat idézett mondásával jellemezhető, amely szerint „*A politika a képzelet művében ugyanaz, mintha hangverseny közben pisztolyt sütnének el.*”³ (Stendhal, idézi: Sorkin, 1989, p. 2) A francia szerző ezen sora mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a politikum⁴ és az irodalmi minőség egymással teljességgel összeegyeztethetetlen. Beszéljünk akár irodalomról, akár más művészeti ágról, Stendhal állítása szerint nem egyszerűen arról van szó, hogy a politikának nincs helye szépirodalmi alkotásokban, hanem az előbbi megjelenése egyből megszünteti a kreatív tevékenységek képzelet teremtette speciális dimenzióját.

Ezen állásponttal szemben fogalmazza meg saját felfogását Adam J. Sorkin, aki az amerikai irodalmat politikai szempontból vizsgáló könyvének bevezetőjében azt vallja, hogy függetlenül az alkotó szándékától minden irodalmi mű inherens módon politikai karakterrel bír (Sorkin, 1989, p. 6). Ezen megközelítésben a két szféra nem csupán érintkezik, hanem összemosódnak s szinte megkülönböztethetlenné válnak.

Az egymásnak radikálisan ellentmondó nézetek szembeállítását látványos módon hívja fel a figyelmet arra, hogy a politika és szépirodalom relációjában egy rendkívül összetett viszonyt fedezhetünk fel, amelynek megértése beható és cizellált elemzést követel meg.

³ Az idézet magyar nyelvű fordítása az 1905-ös kiadásból származik: Stendhal, 1905, p. 387

⁴ A gördülékenyebb gondolatmenet kifejtése érdekében ezen fejezetben a politikum/politikai motívumok/politikai mozzanatok kifejezéseket szinonimaként használom.

A következőkben egy olyan értelmezési keretet vázlok fel, amely révén lehetővé válik a szépirodalmi művekben felbukkanó politikaelméleti okfejtések módszertanilag megalapozott vizsgálata.

A fejezet első részében az amerikai újkritika alapvetéseit ismertetem, mert az irodalom autonómiájáról vallott elgondolása kitűnő analógiát nyújt az irodalomban fellelhető politikaelméleti gondolatmenetek specifikus vizsgálatára. A felfogás legfontosabb elveinek vázlatos bemutatása után külön foglalkozom három, számunkra kiváltképp releváns művel: a William K. Wimsatt – Monroe C. Beardsley szerzőpárosnak az intencionalitás (1946) és az affektivitás téveszméjéről (1949) szóló tanulmányaival, valamint René Wellek és Austin Warren nagy hatású könyvével, *Az irodalom elméletével* (2002), amelynek az irodalom külsőleges és belsőleges megközelítésének megkülönböztetéséről vallott elgondolása remekül alkalmazható mintául szolgál a szépirodalmi művekben folytatott politikaelméleti vizsgálat megalapozása szempontjából.

A második alfejezetben rátérek a politika és irodalom összefüggéseinek lehetséges interpretációira. A fentieket alapul véve különbséget teszek a két terület közt meglévő reláció külsőleges, illetve belsőleges értelmezése közt. Az előbbieket közül külön szólok az életrajz-, a társadalom- és az eszmeközpontú, valamint a szépirodalomban fellelhető politikumnak csak illusztratív szerepet tulajdonító elgondolásokról. Ezután fejtem ki a belsőleges szemléletmód elveit, vagyis azon elméleti és módszertani keretet, amely lehetővé teszi az irodalmi alkotások tisztán politikaelméleti szempontú olvasását.

2.1. Az amerikai újkritika

Noha az amerikai újkritika⁵ (New Criticism) mint irodalomelméleti irányzat manapság már nem alkotja az irodalomtudományi fősodor részét, hatása mind a mai napig érzékelhető az irodalom természetéről alkotott tudományos és köznapi gondolkodáson. Ily módon a következőkben vázolt gondolatok túlnyomó része a hozzáértő és a laikus olvasó számára is ismerősen csenghet.

⁵ A magyar nyelvű irodalomelméleti szakirodalomban többféleképpen írják az irányzat nevét. A Wellek–Warren szerzőpáros művében (Wellek–Warren. 2002, p. 278), illetve Bókay Antal tankönyvében Új Kritikaként (Bókay, 2006, p. 114), az Ann Jefferson és David Robey szerkesztette kötetben újkritikaként (Jefferson–Robey, 1999, p. 83) emlegetik. A továbbiakban az utóbbi fogalmazásmódot alkalmazom.

2.1.1. Az irányzatról vázlatosan

A fentiekben közrejátszik, hogy a megközelítés sokkal inkább gyakorlati szinten, vagyis az egyes irodalmi alkotások értelmezése során vált meghatározó felfogássá. Ezzel összefüggésben elmondható, hogy az újkritika más irodalomelméleti irányokkal – például a strukturalizmussal – összevetve jóval kevésbé tekinthető átfogó és konzisztens teoretikus megközelítésmódnak. Ebből adódóan plauzibilis az az álláspont, mely a szó szoros értelemben vett irodalomelmélet helyett inkább egyfajta metagyakorlatként definiálja az újkritikát, amely „*módszerek, tapasztalatok értelmezésekhez kötött füzérét és ennek elveit teremtette meg.*” (Bókay, 2006, p. 127)

A minden részletre kiterjedő elméleti keret hiánya nem jelenti azt, hogy a felfogásnak ne lennének jól azonosítható és megalapozott állításai az irodalom mint sajátos szellemi formát illetően. Az amerikai újkritika intellektuális gyökerei egyértelműen visszavezethetőek a brit irodalomelméletre, pontosabban Ivor Armstrong Richards munkásságára. A cambridge-i professzor a kontinensen uralkodó szellemtörténeti, illetve önéletrajzközpontú megközelítéssel szemben arra kérte hallgatóit, hogy a kijelölt szépirodalmi műveket a szerző és a kor ismerete nélkül próbálják meg értelmezni. (Bókay, 2006, p. 115) Ezen, először az oktatásban alkalmazott megközelítésmódot később a *The Principles of Literary Criticism* (Richards, 2001) és a *Practical Criticism* (Richards, 2004) című műveiben fejtette ki részletesen. Richards irodalomról alkotott nézeteit remekül kifejezi sokat citált gondolata, miszerint „*Nem az a lényeg, hogy egy vers mit mond, hanem az, hogy micsoda.*” (Richards, idézi: Bókay, 2006, p. 117)

A richardsi elvekből kiindulva, ám annak pszichologizáló karakterétől elszakadva az amerikai újkritika képviselői – a fent említetteken túl többek közt John Crowe Ransom⁶, Allen Tate, Cleanth Brooks, Ezra Pound, Thomas Stearns Eliot – megalkották az irodalmi művek olvasásának azon elméleti keretét, amelynek középpontjában a szépirodalmi alkotás mint autonóm entitás tételezése áll. A jellemzően a déli államokban elterjedt irányzat híveinek meggyőződése szerint az irodalomkritikus feladata az, hogy az adott szöveg alapján elvégezze az objektíve létező irodalmi mű elemzését. E nézet mögött a szépirodalomhoz gyakorta társított szubjektivitás tagadása áll. Erre utal Eliot sokat idézett gondolata: „*A költészet nem a szenvedélyek zsilipjeinek felnyitásából áll, hanem*

⁶ Ransom jelentőségét jól mutatja, hogy az irányzat nevét a szerző *The New Criticism* (1941) című könyve után kapta.

elzárásából; a költészet nem a személyiség kifejezése, hanem a személyiség elkerülése (escape).” (Eliot, 1998, p. 335)

Az elsősorban – de nem kizárólag – lírai szövegekre alkalmazott megközelítés fókuszában az a törekvés rejlik, hogy a műértelmezést kiszabadítsa a régóta elterjedt interpretációs tévedések fogságából. Ezen álláspont szerint a szépirodalmi szövegek értelmezői gyakorta félreértik az irodalom funkcióját, amikor az adott műalkotást más intellektuális szférák logikáját követve igyekeznek megérteni. Az újkritika követőinek meggyőződése ugyanis az, hogy az irodalom lényege megközelíthetetlen a tudomány vagy éppen a történelem felől. Ezen specifikus minőség beható tanulmányozására egyetlen mód létezik: a rendelkezésre álló irodalmi szöveg elemzése. Ezért mondja Pound, hogy az irodalomkritikus feladata *„a »tárgy« közvetlen kezelése, legyen bár szubjektív vagy objektív*”. (Pound, 1998, p. 323)

Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a szigorúan lehatárolt irodalomfogalomból az következne, hogy az amerikai újkritika reprezentánsai a szépirodalmat a létezés különböző dimenzióitól hermetikusan elválasztanák. Sőt ezzel szemben azt vallották, hogy az irodalmi szövegek szoros összeköttetésben állnak a valósággal, ugyanis az általuk alkalmazott fogalmazásmód a mindennapokban használt nyelv egy sajátos elrendezésű változata, amely lehetőséget teremt az irodalmi dimenzió megjelenítésére.

Ezen szépirodalmi minőséget az választja el a tudományos gondolkodás letisztult logikájától, illetve a hétköznapi beszéd mód egyértelműségétől, hogy a műalkotások középpontjában a sajátosan felfogott koherencia megalkotására irányuló törekvés áll. Az újkritikusok szerint az irodalom specifikussága abban rejlik, hogy a (színvonalas) alkotások lényegét adó ellentétek kiegyenlítik egymást.⁷ Ennek a komplex folyamatnak a megértése teszi szükségessé az irodalomkritikusi vizsgálatot, hiszen az ellentmondó elemek összehangolódása minden egyes műalkotás esetében egyedi mintát mutat. Ennek megfelelően ezen irodalomkritikai irányzat különös figyelmet fordít a műben megjelenő olyan költői eszközökre, mint a paradoxon, az irónia és a metafora.

A fentiekből következően az újkritika azt vallja, hogy az irodalomkritikus feladata kizárólag a rendelkezésre álló szöveg belső dinamikájának feltárása. Annak ellenére,

⁷ Ez az elgondolás természetesen felveti azt a kérdést, hogy akkor milyen módon tudjuk megkülönböztetni a jó és a rossz irodalmat. Ez a probléma az újkritika berkein belül is élénk vitákat váltott ki, ám ezen diskurzus felidézése a politika és az irodalom kapcsolatának megértéséhez nem szükségeltetik.

hogy a felfogás bírálói rendszerint leegyszerűsítőnek tartják a megközelítés nyelvről alkotott elgondolásait, Wimsatték valójában ezt egy igen összetett tevékenységként képzelték el. Nézetük szerint a mű nyelvkészletének vizsgálatakor egyaránt ügyelni kell a használt fogalmak különböző jelentéseire, a felmerülő asszociációk sokaságára, sőt az elemzést szükség esetén ki kell terjeszteni arra, hogy az adott szavakat az alkotás születésekor milyen értelemben használták. Ilyen tekintetben az újkritika nem hagyja figyelmen kívül a történeti szempontot, azonban annak alkalmazását az irodalomkritika területén csak kifejezetten a szavak történeteként tartja relevánsnak.

Az előbbiekhöz hasonlóan nem következik egyértelműen az újkritikusok felfogásából a valóságvonatkozások vizsgálatának határozott elutasítása sem. Amennyiben az intertextualitás gondolatában nem az adott szöveg más szövegek közti létezését látjuk, hanem a feltároló referenciákat az írás immanens elemeiként értelmezzük, akkor a közkeletű vélekedéssel ellentétben az újkritika megközelítésében is lehetőség nyílik az intertextusok meglétéből adódó összefüggések beható vizsgálatára.

2.1.2. Az intencionalitás és az affektivitás téveszméje

A Wimsatt és Beardsley szerzőpáros két nagy hatású esszéjében határozottan szállt szembe olyan elvekkkel, amelyek az irodalomtudomány kutatói és az olvasóközönség széles körében egyaránt elterjedtek voltak. *Az intencionalitás téveszméje* (1946), illetve *Az affektivitás téveszméje* (1949) című írásukban fektették le azon teoretikus értelmezési keretrendszer alapvetéseit, amely képes félretenni a műelemzési gyakorlatot régóta domináló megközelítésből eredő félreértéseket. Noha eltérő elgondoláson alapulnak, következményük megegyezik: „*maga a vers mint a sajátosan kritikai ítéletalkotás tárgya megszűnik létezni.*” (Wimsatt – Beardsley, 1949, p. 31)

A jelentőségében talán előrébb sorolandó tanulmány, *Az intencionalitás téveszméje* azt a klasszikus berögződést kritizálja, mely szerint a szépirodalmi művek megértésekor a szakembernek elsődleges tennivalója, hogy feltárja az alkotót a szöveg megírásakor mozgó szándékot. A huszadik század elején az a közkeletű vélekedés uralkodott, hogy az irodalom helyes olvasásának módja az, ha a rendelkezésre álló lírai vagy prózai írás elemzésekor azon elemekre koncentrálunk, amelyek visszaadják a szerző eredeti gondolatmenetét, vagy másképp szólva: hiteles képet adnak a textus születéséhez vezető

motívumokról. Wimsatt és Beardsley ezzel ellentétben úgy vélekednek, hogy a szépirodalom megértéséhez nem akkor férközünk közelebb, ha tisztában leszünk az író vagy költő intencióival. Érvelésük szerint „*az elgondolás vagy az alkotó szándéka sem nem hozzáférhető, sem nem kívánatos mint egy irodalmi mű sikerének megítélésére szolgáló mérce*”. (Wimsatt – Beardsley, 1946, p. 468)

Mint látható, két szempontból is tévútnak tartják a hagyományos megközelítést. Az első a szerzői motiváció kiderítésére irányuló próbálkozás lehetetlenségére mutat rá. Állítják: kétségtelen, hogy a műalkotásokban gyakorta találkozhatunk olyan mozzanatokkal, amelyek erősen hasonlítanak a szerző életrajzában fellelhető egyes eseményekre, mindazonáltal komoly tévedés lenne azt gondolni, hogy ezen pontok a biográfiai adatok pusztán szépirodalmi derivátumai lennének. A valóság az, hogy az életút látszólag nagy hatású elemei az irodalmi textus irodalmi jellegének megfelelően teljesen új értelmezési keretbe ágyazódnak, azaz tárgyiasulnak, ennek megfelelően igazi szerepüket kizárólag a szépirodalom logikáját követve elemezhetjük.

Wimsatt és Beardsley második ellenvetése a fentiekkel szoros összefüggésben arra mutat rá, hogy még ha képesek is lennénk kimutatni a szerzői intenciót, akkor is tévedés lenne azt mérceként megjelölni. A tradicionális intencióközpontú irodalomkutatás súlyos hibája, hogy szem elől téveszti az irodalmi minőség más intellektuális formákkal össze nem keverendő sajátosságait. Ezen elválasztás azért kulcsfontosságú, mert arra hívja fel a figyelmet, hogy a mindennapi beszédmódban tagadhatatlanul releváns megszólalói szándék az irodalmi dimenzióban egész egyszerűen értelmét veszti, ugyanis az alkotás a megszületése pillanatában függetlenedik létrehozójától.

A szerzőpáros által leírt másik megközelítésbeli zsákutca, az affektivitás téveszméje „*a versnek és a vers eredményeinek összekeverése (mi az és mit okoz), az episztemológiai szkepticizmus különös esete*”, melyből impresszionizmus és relativizmus következik. (Wimsatt – Beardsley, 1949, p. 31) Ezen rendkívül elterjedt nézet hívei szerint nem csupán a mű mondanivalója, hanem annak értéke is egyedül az olvasóban lejátszódó lelki-pszichológiai folyamatok függvénye, ebből adódóan a kritikus feladata arra redukálódik, hogy rögzítse és összegezze a szöveg kiváltotta hatásokat.

Wimsatt és Beardsley amellet érvelnek, hogy ez a téveszme alapvetően érti félre az irodalom karakterét, amikor nem tesz különbséget jelentés és hatás közt. Tisztában vannak azzal, hogy az irodalmi textus valóban sajátos érzelmi dinamikákat indíthat be az

adott befogadó elméjében, ugyanakkor amellett foglalnak állást, hogy az alkotás mindig megelőzi az olvasói recepciót. Az irodalomkritika tennivalója jól körülhatárolható módon az előbbi feltárása. Ezen intellektuális tevékenység nem fordul önkényes ítéletalkotásba, ugyanis a szöveg objektív struktúrája egyértelműen kijelöli a kritikusi munka kereteit, ezzel összefüggésben pedig ellenőrizhetővé és bírálhatóvá teszi az interpretációt.

A két téveszmét kritizáló gondolatmenet megegyezik abban, hogy kizárólag a szépirodalmi alkotást helyezi a kritikusi vizsgálat középpontjába. Ezen karakteres felfogás határozott törekvése, hogy a közkeletű teoretikus tévedések cáfolatával lefedtesse az irodalmi minőség megismerésének specifikus módszertanát.

2.1.3. Az irodalom külsőleges megközelítési módjai

Az újkritika minden bizonnyal legmaradandóbb elméleti munkája a Wellek–Warren páros nevéhez köthető összefoglaló mű, *Az irodalom elmélete*. A gondolatmenet talán legfontosabb eredménye, hogy szisztematikusan leválaszt öt irodalomtudományi megközelítést, amelyek ugyan öndefiníciójuk szerint képesek megragadni az irodalmi alkotások esszenciáját, valójában azonban olyan elemzési szempontokra fókuszálnak, amelynek vajmi kevés köze van vizsgáldásuk céljához.

Az elsők közt említik az életrajzközpontú értelmezési keretet, amely azon a feltevésen alapul, hogy az alkotói életpálya meghatározó momentumainak ismeretében képesek vagyunk helyesen, ha úgy tetszik: autentikusan értelmezni az olvasott textust. Ezen elképzelés mélyén ott rejlik az az elgondolás, miszerint a műalkotás lényegében a szerző életéhez kapcsolódó tapasztalatok manifesztációja. A reláció fordított irányú értelmezése is igen gyakori: sokan úgy vélekednek, hogy az írás beható tanulmányozása által betekintést nyerhetünk az író vagy költő életének sarkalatos pillanataiba. Ezzel szemben az igazság az, hogy bármennyire is meggyőzőek azok a kutatások, amelyek rámutatnak egyes biográfiai szegmensek irodalmi szövegben játszott szerepére, igazából „*a biográfiai megközelítés voltaképpen megnehezíti az irodalmi folyamat helyes megértését, mivel megbontja az irodalmi hagyomány rendjét s egy egyén életciklusával helyettesíti.*” (Wellek–Warren, 2002, p. 78)

Az életrajzi irányzathoz közvetett módon kapcsolódó pszichológiai felfogás fő állítása, hogy a szépirodalmi alkotás specifikus karaktere visszavezethető a szerző lélektani

profiljára, vagy legalábbis arra a lelkiállapotra, amely az adott mű születésekor inspirációt jelentett számára. A probléma itt is az összefüggések kibogozhatatlanságában rejlik, amelyre a pszichoanalízis széles körben elterjedt módszere sem képes kielégítő választ adni – „*ha az író neurotikus, a neurózis vajon műve témáit nyújtja-e, vagy csak motivációját?*” (Wellek–Warren, 2002, p. 82)

Az irodalmi alkotások lényegét feltárni kívánó tudományos irányok közül minden bizonnyal a társadalmi aspektust fókuszba állító koncepció a leggyakoribb. A gondolatmenet esszenciáját Wellek és Warren a nevezetes de bonald-i mondásban – „*az irodalom a társadalom kifejezése*” (2002, p. 95) – vélik felfedezni. Első pillantásra valóban sokat ígérő meglátás, azonban másodjára nyilvánvalóvá válik, hogy aligha jutunk közelebb a megoldáshoz. Ha szigorúan vesszük, akkor arra az abszurd következtetésre jutunk, hogy a regények és a költemények a társadalmi struktúra direkt származékai, ha pedig tágan értelmezzük, akkor az a triviális belátás lesz az eredmény, hogy a szépirodalom szükségszerűen a társadalmi valóság része. Ezen megközelítésen alapul az a megszokott olvasási mód, amely az adott műre kordokumentumként tekint, vagyis úgy véli, hogy annak segítségével megismerhetjük a szerző korának politikai-gazdasági viszonyait.

A negyedik interpretációs tévút, amikor egyes irodalmi szövegeket az értelmezők valamely eszme vagy filozófiai irányzat tárgyiasult megnyilvánulásaként azonosítanak. Wellek és Warren sem tagadja, hogy bizonyos művekben figyelemreméltó mélységű és elvontságú okfejtésekre bukkanhatunk, ugyanakkor határozottan elutasítják azon nézeteket, amelyek egy-egy irodalmi textus mondanivalóját intellektuális üzenetével egyenértékűnek veszik. Állításuk szerint a szépirodalmi szövegek szépirodalmi kvalitásának megítélésekor hamis konklúzióra jutunk, amennyiben kritériumrendszerünket a filozófiai eszköztárból kölcsönözzük. Épp ezért azzal zárják e relációról szóló fejtegetésüket, hogy „*Az eszmék költészete csak olyan költészet, mint a többi: nem anyagának értéke, hanem csakis integrációja és művészi intenzitása alapján lehet megítélni.*” (Wellek–Warren, 2002, p. 125)

Végül, de nem utolsó sorban szó esik azon gondolkodásmódról, amely az irodalmat más művészeti ágakhoz fűződő viszonyával összefüggésben tartja értelmezendőnek. Eme törekvés figyelhető meg a korstílusokkal foglalkozó tudományos munkákban, hiszen felfogásuk logikájából adódóan azt vallják, hogy a barokk, a rokokó vagy éppen a

klasszicizmus megegyező jegyeket mutat a szépművészet különböző területein. Természetesen Wellek és Warren nem vitatja az ilyen jellegű művészettudományi vizsgálódás legitimitását. Céljuk az, hogy rámutassanak az általános érvényességre számító elméletek korlátaira, s helyettük a művészetiág-specifikus kutatásokat tartják követendőnek.

2.1.4. Az irodalom belsőleges megközelítési módjai

Az irodalomtudományi szakirodalomban kiemelt helyet foglaló téves felfogások cáfolata Wellek és Warren gondolatmenetében pusztán az első szerkezeti elem; ahogy az logikusan következik, az elutasítandó megközelítések bemutatása után rátérnek az általuk proponált olvasási mód legfőbb aspektusainak kifejtésére. Ezek közé tartozik többek közt az irodalom ontológiai státuszának meghatározása, a klasszikus irodalomkutatási szempontok – így például a versmérték, a stílus vagy éppen a költői képek – tárgyalása, az elbeszélő irodalom sajátosságainak vizsgálata, továbbá az értékelés és az irodalomtörténet lehetőségeinek és nehézségeinek számbavétele.

Kálmán C. György jogosan mutat rá arra, hogy a külsőleges megközelítési módok elemzésénél tapasztalható szisztematikussággal szemben a belsőleges irodalomértelmezés kérdéseivel foglalkozó fejezet struktúrája kevésbé magától értetődő. (Kálmán, 2002, p. 279) Míg a szerzőpáros a téves irányzatokat jól áttekinthető módon az irodalom egy-egy fontos területtel való kapcsolatát alapul véve kategorizálta, addig a szépirodalomspecifikus felfogás vizsgálati szempontrendszerének meghatározásakor nem találtak egy önmagáért beszélő vagy legalábbis könnyen elmagyarázható érvelési szerkezetet. Homályossága miatt az általuk javasolt felfogás – miszerint az irodalmi mű egyfajta rétegzett normarendszer (Wellek–Warren, 2002, p. 153) – sem feltétlenül nyújt megfelelő támpontot az irodalom kutatói számára.

Ezen elméleti gyengeségek az irodalomtudomány képviselői szemében minden bizonnyal megoldandó feladatot jelentenek, azonban egyáltalán nem csökkentik Wellek és Warren munkájának legfőbb értékét, jelesül azt, hogy felismerték: az irodalomkritika és az irodalomelmélet a többi, szellemi tevékenységet igénylő területétől eltérő, önálló vizsgálati fókusszal rendelkezik. Az eltérő intellektuális természetű vizsgálódások kirostálása után természetszerűleg merül föl az igény, hogy az autonóm

irodalomértelmezési gyakorlat megalapozásához elengedhetetlen a sajátos teoretikus keret meghatározása és a specifikus módszertani apparátus kidolgozása.

Önmagának a szövegnek a vizsgálata, vagyis a mű környezetének figyelmen kívül hagyása egyértelműen a modern, nyugati irodalomoktatás pedagógiai eszköztárának részévé vált. Ezzel párhuzamosan ezen felismerés hatása a mai napig egyértelműen kimutatható az irodalomtudományi szakirodalomban, ennek megfelelően hiányosságai dacára sem veszítette el elméleti érvényességét.

2.2. Politika és irodalom. Olvasatok és analógiák

Az amerikai újkritikának az autonóm szöveg elemzését középpontba állító felfogása helyesen mutat rá arra, hogy a szépirodalmi alkotások irodalmi értelmezésekor olyan kritériumrendszert kell alkalmaznunk, amely tekintettel van azok sajátos jellegére. Ezen művek specifikus karakterének elismerése azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az előttünk lévő szöveg egyéb jellemzőit is górcső alá vegyünk. Akár lírai, akár prózai textussal van dolgunk, könnyen elképzelhető, hogy a vizsgált írásnak vannak olyan figyelemreméltó motívumai, amelyek túlnyúlnak az irodalmi értelmezés határain.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a politika jelensége mint az emberi lét kiiktathatatlan eleme valamilyen formában és mértékben gyakorta felbukkan a szépirodalomban. Ebből adódóan természetesen merül fel a kérdés, hogy a költeményekben és regényekben kimutatható politikumnak miféle státusza van az irodalmi szövegben. Másképp fogalmazva: hogyan tudjuk a politikailag releváns mozzanatok elemzés tárgyává tenni anélkül, hogy az *ignoratio elenchi* hibájába esnénk?

Noha ez a kérdés ebben a formában nemigen foglalkoztatta az újkritikusokat, megválaszolásához mégis az ő meglátásaik nyomán juthatunk el. Az autonóm entitásként tételezett irodalmi textusok sajátosságairól szóló fejtegetéseik, továbbá az adekvát vizsgálati szempontok meghatározása elvezetnek minket oda, hogy képesek leszünk leválasztani a szépirodalomspecifikus megközelítést az egyéb természetű vizsgálódástól. Az egymástól eltérő elemzési fókuszok megkülönböztetése logikusan hozza magával azt a felismerést, hogy az első pillantásra riválisnak tűnő kutatási szempontok egyazon mű esetében egyszerre relevánsak lehetnek, vagyis egyáltalán nem zárható ki, hogy az

interpretálandó textus egyidejűleg bír figyelemreméltó irodalmi, politikai és egyéb mondanivalóval.

A potenciális olvasatok sokszínűségének belátása azonban könnyen tévútra vezethet bennünket, amennyiben nem tudatosítjuk magunkban, hogy ezen megállapítás voltaképp szigorú korlátokat jelöl ki a kutató számára. Az értelmezések különbözőségéből ugyanis az következik, hogy az egyes paradigmák keretében gondolkodó olvasó észrevételeinek érvényessége csak az adott szempontrendszer határáig terjed. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy a konkrét szépirodalmi alkotásokat vizsgáló politikatudós még akkor sem fogalmazhat meg az elemzett szöveg irodalmi minőségére vonatkozó megállapításokat, ha történetesen egy vers vagy novella képezi vizsgáldása tárgyát.

Az irodalmi művek politikaelméleti fókuszú feltárása nem csupán az irodalmi dimenzió leválasztását követeli meg. A téma kutatásának határozott előfeltétele, hogy a politikaelméleti aspektussal gyakorta összeecsúszó szempontokat szeparálva, azokon „keresztülnézve” lehatároljuk megszólalásaink érvényességi körét. Ezen feladat elvégzése azért elengedhetetlen, mert ahogy az irodalmi művek értelmezésekor is rendre megjelennek irreleváns külső szempontok integráns elemként, úgy a szépirodalomban felbukkanó politikai motívumok interpretációjakor is gyakorta összekeverednek a belsőleges és a külsőleges vizsgáldási irányok. Éppen ezért nem kerülhetjük el, hogy kitérjünk arra, hogy a szépirodalmi művekben azonosított politikum vizsgálata kapcsán milyen tudományos megközelítésekkel találkozhatunk. A következőkben a Wellek–Warren páros gondolatmenetét távolról követve megkülönböztetjük az irodalmi alkotásokban fellelhető politikai mozzanatok külsőleges és belsőleges vizsgáldati megközelítéseit.

Az előző alfejezetben ismertetett művük irodalomelméleti eredményeinek hasznosításakor azonban ügyelni kell arra, hogy észrevételeik egy az egyben nem illeszthetők be egy, a politika és irodalom közti reláció értelmezését célul kitűző elméleti keretbe. A diszciplináris különbségekből adódóan akkor járunk el helyesen, ha eszmefuttatásuk sarokpontjaira nem mechanikusan átültetendő elemekként tekintünk, hanem olyan analógiaként fogjuk fel őket, amelyek távolról rokoníthatóak a szépirodalom és a politika közt fennálló összefüggésekkel. Ebből következik, hogy az általuk alkalmazott kategóriák és szempontok nem mindegyike releváns számunkra, vagyis

eszmefuttatásuk legfontosabb megállapításait csak a két terület közti sajátos interakció természetét figyelembe véve adaptálhatjuk.

2.3. A politikum irodalmi szerepének külsőleges vizsgálata

Akárcsak a tágan értelmezett irodalomtudomány esetében, a politikai perspektívájú irodalomolvasásnál is meg tudjuk különböztetni azon felfogásokat, amelyek kauzális viszonyt feltételezve a szövegben rejlő politikumot valamiféle külső hivatkozási pontból eredeztetik, illetve azokat, melyek az irodalom világában meglévő politikai elemeknek egyfajta autonómiát tulajdonítanak. Mielőtt a specifikus politikaelméleti megközelítés alapelveit és módszertani elgondolásait részleteznénk, érdemes kategorizálnunk a külsőleges megközelítéseket annak érdekében, hogy világosan láthassuk az önmagában értelmezendő politikai okfejtések sajátlagos mibenlétét.

A következőkben nem célom a teljes kapcsolódó szakirodalom tételes ismertetése, hanem sokkal inkább arra törekszem, hogy rámutassak az adott érvelési szerkezet legfontosabb és legelterjedtebb elemeire. Fontos továbbá felhívni a figyelmet arra, hogy az egyes argumentációs minták a valóságban legtöbbször nem tisztán önmagukban jelennek meg, hanem egy-egy tudományos szövegben a domináns magyarázóelv mellett jellemzően más természetű érvek is fölbukkannak.

2.3.1. Politikum mint illusztráció

A szépirodalom területén megjelenő politikumot vizsgáló irányok áttekintését célszerű azzal a gyakorlattal indítani, amely az alkotásokban rejlő politikai fenoméneknek egyfajta szemléltető szerepet tulajdonít. Ezt az alkalmazási utat Whitebrook kifejezését (*literature as illustration*, Whitebrook, 1995, p. 56) parafrázálva nevezhetjük a politikum mint illusztráció megközelítésnek.

A szépirodalmi művek politikai vonatkozásainak ezen használati módját leginkább az oktatás területén fedezhetjük fel, vagyis az illusztrációközpontú elgondolás a többi felfogással ellentétben elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy praktikus szempontokat szem előtt tartva kiaknázza a politika és irodalom közti relációban meglévő potenciált. A

törekvés mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a politika világának taglalásakor azért érdemes a (köz)oktatásban alkalmazott módszertani megoldások közé felvenni az irodalomcentrikus tanítást, mert segítségével hatékonyabban lehet átadni az esetenként száraz és unalmas tananyagot. Különösen igaz ez, amikor számunkra idegen kultúrákba kívánjuk bevezetni a diákokat. (Zuckert, 1995, p. 189)

Ez a megközelítés érzékelhető a Crouch és Porter szerkesztette könyvben (1984), amely a szovjet blokkban született szépirodalmi művek által kíván szemléletes módon hozzájárulni a kommunista rendszer sajátosságaival foglalkozó órákhoz. Még érdekesebb azonban Wartenberg tankönyve (2009), aki kifejezetten az általános iskolai filozófiaoktatás segédkönyvének szánt művében egy külön fejezetet szentel annak, hogy a politikai filozófiával még éppen csak ismerkedő korosztályok tanításánál miként érdemes felhasználni egy-egy gyermekregényt.

A fenti művekben közös, hogy noha felismerik a szépirodalmi textusokban fellelhető politikai mozzanatok hasznosságát, nem merészkednek el odáig, hogy a regényben vagy versben meglévő politikumot önmagában értelmezzék. Ez az óvatosság természetesen nem független a felfogás edukatív jellegétől: a felfogás követői mindenekelőtt arra törekednek, hogy minél hatásosabb metódusokat találjanak a közvetítendő tananyag és látásmód átadásához, és jóval kevesebb figyelmet fordítanak a politikum és irodalom közti összefüggés mibenlétének feltárására. Whitebrook kitűnően veszi észre, hogy ezen teoretikus reflektálatlanság a megközelítés legnagyobb gyengesége:

*„Noha politikai témákra bukkanni az irodalomban érdekes dolog, ám **önmagában** mégsem bír jelentősebb hozzáadott értékkel. Ismétlem: az effajta munkák rendszerint kritika nélkül kezelik az irodalmi szöveget. Miközben rámutatnak az egyezésre, nem adnak magyarázatot arra, hogy az irodalmi forrásokat **miért** kéne tekintetbe vennünk.”*
(kiemelés az eredetiben, Whitebrook, 1995, p. 57)

Az elméleti tisztázatlanság érhető tetten abban a széles körben elterjedt gyakorlatban is, amely a politikai jelenségek magyarázatakor szinte mellékesen idéz fel közismert alkotásokat. A totalitárius rezsimek jellemzésekor rendszeresen elő-előjön George Orwell 1984-je vagy Aldous Huxley *Szép új világ* című könyve, de ez az eljárás ugyanígy jelen van a hazai közgondolkodásban és oktatásban is; ahogy a náciizmus és a lágerek

működésének elemzésekor számtalanszor felbukkan Kertész Imre *Sorstalansága*, úgy az önkényuralmak legfontosabb vonásainak bemutatásakor is rendre előkerül Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című poémája.

Annak dacára, hogy gyakorlatilag magától értetődőnek vesszük a fenti alkotások citálásának helytállóságát, a whitebrooki felvetés világosan rámutat arra, hogy a politikai motívumok illusztratív alkalmazása a politikum és irodalom közti kapcsolatot illetően rengeteg teoretikus kérdést hagy megválaszolatlanul. A megközelítés fő hiányossága, hogy nem fordít figyelmet annak tisztázására, hogy a behozott irodalmi példák miképpen tudnak érdemi tanulsággal szolgálni a politikai realitás komplexitásának megértésében. Ebből adódóan egyes eszmefuttatások szépirodalmi alkotásokkal való illusztrálása a gondolatébresztésen túl nem képes hozzájárulni a politikai és az irodalmi dimenzió összefonódásának megértéséhez.

2.3.2. Politikum az írói életrajz tükrében

Annak dacára, hogy az elmúlt közel egy évszázadban határozottan megerősödtek a biográfiaalapú elemzést elvető irodalomelméleti irányzatok, egyáltalán nem állíthatjuk, hogy az életrajzi adatokra támaszkodó metódus kiszorult volna a vonatkozó szakirodalomból. Az irodalomértelmezéssel foglalkozó kutatók előszeretettel alkalmazzák azért, hogy nyomatékosítsanak egyes interpretációs következtetéseket, rávilágítsanak a szépirodalmi művek és az alkotói életpályák bizonyos jellemzőire, vagy éppen így kívánnak betekintést nyújtani az adott írói gyakorlat egy-egy speciális vonásába (Olsen, 2010, p. 436).

Nincs ez másképp a műveikben politikai elemeket megjelenítő alkotók esetében sem, ugyanis az életút egy jól megfogható és plauzibilis magyarázatnak tűnik. Ezen megközelítés egyik meghatározó leágazása az írók származása és az írásaikból kiolvasható politikai tartalmak közti összefüggés feltételezése. Ahogy például Thomas Mann vagy Márai Sándor esetében gyakran fölvetik, hogy a regényeik központi témáját adó polgári létforma családi hátterük irodalmi kifejeződése, úgy a népi írókkal kapcsolatban is közkeletű vélekedés, hogy a parasztsághoz való kötődésük miatt foglalkoznak oly behatóan ezen társadalmi osztály problémáival. Az egyébként kétségkívül logikus elgondolás azonban nem egyszer félrevezeti az olvasót, és ejti

zavarba azokat, akik túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a fenti szempontnak. Remek példa a kérdés összetettségére Tolsztoj munkássága, akit nemesi felmenői dacára az orosz paraszti réteg sorsa kiemelten foglalkoztatott. (Johnson, 2007, p. 108) De szintén érdemes megemlíteni Szabó Dezsőt, aki kolozsvári kishemesi család sarjaként lett a magyar eszmetörténetben hatalmas szerepet játszó népi mozgalom egyik fő alakja.

A biográfiai felfogás követői a származáson túl kulcsfontosságúnak tartják azon politikai események tanulmányozását, amelyek a szerző világnézetét döntően befolyásolták. Ezen komoly következményekkel bíró tapasztalatok jellemzően valamiféle gyökeres politikai változás – háborúk, lázadások, rendszerváltozások – vagy a fennálló renddel szembeni elégedetlenség eredményeképpen születnek. Ezt sejteti Bluefarb is, aki Hemingway konzervativizmusát az első világháborúban szerzett sebesülésével hozza összefüggésbe. (Bluefarb, 2011) Ezen megközelítés alapvetéseit Ingle okfejtése kitűnően foglalja össze az orwelli gondolkodást bemutató tanulmányában:

„Az író személyisége és tapasztalatai formálják azt, hogy miképpen értelmezzünk egy regényt. Nem olvashatjuk szabadon és nem dekonstruálhatjuk Orwellt vagy bárki másét úgy, ahogy szeretnénk. Miközben nincsenek abszolút helyes olvasatai, vannak egyértelműen tévesek. Ismerjük eléggé Orwell Burmában szerzett tapasztalatait és a velük kapcsolatos vélekedését ahhoz, hogy világos képünk legyen arról, hogyan ítéli meg a gyarmati felügyelőként eltöltött időszakát, és azt, hogy miért írt oly megvetően a gyarmati küldetésről.” (Ingle, 2003, p. 218)

Ingle érveléséből kitűnik, hogy szerinte komoly hibát követünk el, ha a vizsgált szerző írásaiból kiolvasható politikai nézeteinek elemzésekor figyelmen kívül hagyjuk a szakirodalomban fellelhető biográfiai adatokat. Állítja, hogy az életrajz nem az értelmezés során használandó egyetlen eszköz, hanem abban rejlik nélkülözhetetlen szerepe, hogy megszabja a szóba jöhető, vagyis legitim olvasatok körét. Ebből adódik, hogy vélekedése szerint a tisztán szövegközpontú vizsgálódás a valóság feltárása helyett egy önkényesen interpretált narratívát boncolgatva hamis következtetéseket von le a textus mondanivalójára nézve.

A biográfiaalapú felfogás legnagyobb fogyatékosága, hogy nem vesz tudomást arról a tényről, hogy az adott költemény vagy regény egy-egy karakterének gondolatai és az alkotó világgépe nem feltétlenül találkoznak. A köztük feszülő távolságról nem pusztán a fikciós művek esetében kell szót ejtenünk, hanem még a látszólag önéletrajzi elemeket tartalmazó irodalmi alkotásnál is szükséges köztük különbséget tennünk. Sőt még az objektív forrásnak tekintett autobiográfiák⁸ vizsgálatakor is talán az a kutatók legnagyobb dilemmája, hogy az önéletírások ténylegesen mit mondanak el a szerző életéről. (Carlson, 2009, p. 176)

De még ha el is fogadjuk azt a vitatható feltételezést, miszerint egyes szépirodalmi szövegek alakjaiban nagy vonalakban a szerző alteregójára ismerhetünk rá, felettébb kérdéses, hogy a vizsgált mű értelmezésénél mi alapján szelektáljunk az ismert biográfiai adatok közt. Amikor az irodalmi alkotások kutatója a tényszerűnek tűnő életrajzi információkat figyelembe véve megpróbálja a szerző politikai gondolkodása és az adott karakter világgépe közötti összefüggést feltárni, logikus módon az író vagy költő életének azon mozzanatait fogja kiemelni, amelyek összhangba hozhatók az alkotás vonatkozó elemeivel. Ez az eljárás azért problematikus, mert nem áll módunkban különválasztani az elemzett karakter szellemi alapállásának azon pontjait, amelyeket az alkotó önmagáról mintázott, és azokat, amelyeket máshonnan kölcsönzött.

A nehézséget az irodalomkritikusok jellemzően a Carl Schmitt (Schmitt, 2006, p. 9) által is kárhoztatott pszichologizálás eszközével próbálják orvosolni. A lélektani motívumokat előtérbe helyező módszer azonban szintén nem egyszer önkényességbe fordul, hiszen nem alkalmas annak eldöntésére, hogy az alkotó önnön politikai beállítódását mintául véve, vagy épp ellenkezőleg: azzal szembehelyezkedve formálja meg szereplője gondolkodását. Ennek bizonyítéka, hogy a megközelítés hívei ugyanazon adatokkal dolgozva gyakorta egymásnak teljesen ellentmondó politikai-pszichológiai folyamatokat azonosítanak.

A fentiek fényében tehát elmondható, hogy a szerzői életúthoz kapcsolódó információk segítségével nem leszünk képesek a maga teljességében rekonstruálni az elemzett mű politikai mondanivalóját. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a politikaelmélet kutatói

⁸ Ezen politikaelméleti dolgozat tárgya szempontjából ugyan kevésbé releváns kérdés, ám az irodalomelmélet kutatói számára vizsgálendő problémaként jelenik meg az irodalmi értékkel bíró önéletrajzok speciális státusza. Szent Ágoston és Rousseau egyaránt *Vallomások* címet viselő munkáikkal bizonyították, hogy az önéletírás és az irodalmiság nem feltétlenül zárja ki egymást. A téma irodalomtudományi aspektusáról részletesebben lásd Jefferson, 2007, pp. 4-8.

időnként ne nyúlhatnának a biográfia eszközához; bármennyire is jogosak az életrajzközpontú vizsgálódást érintő kritikák, tagadhatatlan, hogy a nagy szerzők élete iránti általános kíváncsiságra (Olsen, 2010, p. 450) apellálva kifejezetten hasznosak lehetnek arra, hogy a teoretikus munkákat a széles közönség számára érdekessé és könnyebben befogadhatóvá tegyék.

2.3.3. Politikum és társadalom

A politikum és az irodalom közti összefüggéssel foglalkozó szakirodalom talán legerőteljesebb megközelítése azzal a feltevéssel él, hogy egyes szépirodalmi művek tanulmányozása révén betekintést nyerhetünk az alkotás születésekor fennálló, tág értelemben vett politikai valóságba. Ezen felfogás hívei vallják, hogy bizonyos irodalmi textusok legitim elemei lehetnek azon kutatók módszertani eszköztárának, akik releváns forrásokat keresnek a társadalmi realitás sajátos dinamikáinak feltárásához. Ennek megfelelően úgy tekintenek a szépirodalmi alkotásokra mint a közösségi létmód specifikumait esszenciaként magukba foglaló dokumentumokra.

Ebben az alfejezetben a fenti elképzelés három, jól elkülöníthető formáját mutatom be: az eszmetörténeti, a szociológiai, illetve az első két kategóriával időnként összeecsúszó, ám sajátos elvekre épülő kritikai megközelítést.

A történettudomány logikáját követő első felfogás szerint a szépirodalom elemzése azért kulcsfontosságú a társadalomkutatás szempontjából, mert általa megérthetjük a korábbi történelmi periódusok politikai viszonyait. A történeti perspektívába ágyazott értelmezés legerőteljesebben a kontextualista iskola által jelenik meg. Habár a Quentin Skinner nevével fémjelzett cambridge-i módszertan nem elsősorban irodalmi szövegek elemzésével foglalkozott, hatása egyértelműen kimutatható a politika és az irodalom keresztmetszetében is. Skinner úttörő, 1969-ben írt, majd 2002-ben némiképp revideált művében annak a nézetének adott hangot, miszerint a korábbi idők szövegeinek vizsgálatakor akkor járunk el helyesen, ha az azokban foglalt gondolatokat az adott kor politikai-társadalmi-gazdasági viszonyaiba illesztve próbáljuk megérteni. Ezzel összhangban amellet foglal állást, hogy hibát követnek el azok a kutatók, akik saját koruk problémáiból kiindulva nyújtják valamiféle interpretációját olyan gondolkodók nézeteinek, akiknek gyökeresen másfajta kérdésekkel kellett szembesülniük. Ebből

következik, hogy meghatározott politikai jelenségek korokon átívelő magyarázata szükségképpen módszertani tévútra vezeti az eszmetörténeti szövegek olvasóját.

Már csak politikaelméleti jelentőségénél fogva is elkerülhetetlen, hogy első helyen Carl Schmitt kontextualista *Hamlet*-interpretációját (2006) említsük. A német politikatudós tanulmányában kifejti, hogy Shakespeare ezen drámájának értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerző korának politikai viszonyrendszerét, azonban a politika és irodalom közti sajátos relációt elméleti alapossággal elemezve igyekszik elkerülni a leegyszerűsítő értelmezési módokat. Állítja: a freudi ihletésű pszichoanalitikus, illetve a korábban oly divatos historicista olvasatok egyaránt alkalmatlanok arra, hogy feltárják a korabeli politikai szituációnak a tragédiára gyakorolt kiemelkedő hatását.

Schmitt megközelítése szerint a történelem háromféleképpen jelenhet meg a műben: áthallás (allusion), tükröződés (reflection) vagy behatolás (irruption) formájában. Gondolatmenete középpontjában az utóbbi jelenség vizsgálata áll, ugyanis vélekedése szerint az adott történeti idő két ponton is erőteljesen áthatja a darab mondanivalóját. Úgy látja, hogy összefüggést fedezhetünk fel a között, ahogy Shakespeare tabusítja vagy legalábbis homályban tartja Gertrúdnak első férje halálában játszott szerepét, illetve ahogy saját korában Stuart Máriát is körülölelte a „férjgyilkos” vagy a felbujtó mítosza. Továbbá szerinte Hamlet figurája és Stuart Mária fia, I. Jakab közt is analógiát vehet észre a figyelmes elemző.

Ezen gondolatmenet főbb megállapításaihoz illeszkedik Howard tanulmánya is (2006), amely különösen nagy hangsúlyt fektet arra az egyébként Schmittnél is megjelenő gondolatra, miszerint a dráma politikummal való átitatottsága értelemszerűen következik a műnem sajátosságaiból. Kiváltképp így van ez Shakespeare esetében, aki műveit annak tudatában írta meg, hogy azokat széles közönség előtt fogják előadni. A kontextualista olvasat létjogosultságát pontosan az a tény adja, hogy a publikum és a drámaíró közti különös interakció az idő múltával szükségszerűen elhomályosul, vagyis a későbbi korok olvasói számára a „helyes” interpretálás lehetőségei gyakorlatilag megszűnnek.

A kontextualizmus elvrendszere legtisztább formájában Ian Higgins Swift politikai gondolkodásáról szóló könyvében (2004) jelenik meg. Különösen érdekes számunkra a *The politics of A Tale of a Tub* (pp. 96-143) és a *The politics of Gulliver's Travels* (pp. 144-196) című fejezetek. Ezen részek igazi érdekessége abban rejlik, hogy a szerző a

politikailag kifejezetten aktív Swiftet a művek születésekor fennálló politikai konstellációban próbálja elhelyezni. Ebből adódóan a szövegek jelentős részben az életrajzi adatokra támaszkodva pontos láttelepet adnak a 17. század végének, illetve a 18. századnak a politikai viszonyairól, kiváltképp a whig–tory szembenállásról.

A kapcsolódó magyar nyelvű szakirodalomból érdemes kiemelni *A rendszerváltozások megjelenítései a magyar irodalomban* című kötetet (Arany János Alapítvány, 2013), ugyanis meglepő módon ez az explicite politikai fókuszú alkotás nem politikatudományi berkekben született, hanem egy, a Magyar Írószövetség által rendezett konferencia előadásainak írásos változata. A mű nagy erénye, hogy kiemelt figyelmet fordít a kortárs magyar irodalmi alkotásokban megjelenő politikai tartalmakra.

A politikum és a társadalom szépirodalomban megfigyelhető interakciójával foglalkozó szakirodalom második típusát jellemezhetjük szociológiai vagy még inkább szociologizáló megközelítésként. Ezen felfogás fundamentumait kitűnően összefoglalja Ngũgĩ Wa Thiong'o:

„Az, ahogyan az író bevonódik a képzelet világába – amit Shakespeare az emberi természetnek való tükörtartásnak nevezett –, a társadalom leképeződésévé válik: annak gazdasági struktúrája, osztálytagozódása, konfliktusai és ellentmondásai; az osztályhatalomért folytatott politikai és kulturális küzdelmek; értékszerkezete, vagyis azon antagonizmusból származó konfliktusok és a feszültségek, amely a halálukon lévők és a jövőért küzdők közt fennáll. Ez okozza, hogy az irodalom gyakorta többet adott nekünk és mélyebb betekintést engedett egy korszak mozgó szellemébe, mint mindenféle történelmi és politikai dokumentum, amely egy társadalom fejlődésének ugyanazon mozzanataival foglalkozik.” (Wa Thiong'o, 1981, p. 72)

A fentieknek megfelelően a szociologizáló irány legfontosabb jellemzője, hogy követői szerint az irodalmi alkotások azért lehetnek relevánsak a társadalomkutatók számára, mert a bennük kirajzolódó kollektív dinamikák valamiképpen a valós társadalmi struktúrák leképeződései. Jó példa erre Elliot Kendall monográfiája (2008), amely John Gower *Confessio Amantis* című poémájának komplex elemzésén keresztül kíván rámutatni arra, hogy a nagy udvartartás mint intézmény milyen mértékben formálta a 14.

századi angol társadalmi berendezkedést, hiszen politikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt hatással volt a mindennapokra.

A szociologizáló tudományos művek egy másik típusa azt vizsgálja, hogy egy-egy társadalmi osztály miképpen jelenik meg a szépirodalomban. Az idevágó szakirodalomban erősen felülreprezentáltak azok az elemzések, amelyek arra kíváncsiak, hogy a munkásosztály miként jelenik meg a szépirodalmi textusokban. Ezt a célt leginkább azon alkotások elemzése szolgálja, amelyeket Ingle a brit szocialista irodalmat áttekintő könyvében leíró jellegűként azonosít (Ingle, 1979, p. 15), vagyis amelyek a fennálló társadalmi szisztéma módszeres bemutatására törekednek. Első pillantásra valóban tudományos eredménnyel kecsegtet ez az eljárás, ám Ingle is elköveti azt a hibát, hogy a legtöbb esetben igazolhatatlan társadalomábrázolási, sőt társadalomkritikai szándékot tulajdonít a költőknek és íróknak.

A hazai szakirodalomban szintén jelentős számban találhatóak szocialista szellemben íródott szövegek, azonban ezek többségénél egyértelműen kijelenthető, hogy tudományos értéküket aláássák a nemegyszer explicite megfogalmazott ideologikus szempontok. A magyar munkásság irodalmi reprezentációjával foglalkozó alábbi idézet is érzékelteti a fenti problémát:

„Az alap fejlődésével nem fejlődik mechanikusan együtt a felépítmény. Az élet haladásával nem tart lépést annak irodalmi ábrázolása. A tudat a lét mögött következik s még később formálódik a tudat magasrendű megnyilatkozása, a művészi ábrázolás. Ebben a korszakban⁹ ezért teljesítette oly kevésbé társadalomábrázoló kötelességét az irodalom munkásosztályunk kialakulásának ábrázolásával.” (Geréb, 1959, p. 5)

Az iménti mondatok már átvezetnek minket a politika és társadalom közti összefüggéseket tárgyaló szakirodalom harmadik típusához, a kritikai módszert alkalmazó elemzésekhez. Fontos hangsúlyozni, hogy az effajta vizsgálódást nem lehet világosan elválasztani a kontextualista, illetve a szociologizáló felfogástól, ugyanis a kritikai megközelítés sokkal inkább egy sajátlagos szemléletmód, amely mindkét irányzattal összeegyeztethető.

⁹ Geréb az 1850 és 1870 közti irodalom elemzése kapcsán teszi ezt a megjegyzést.

Ezen irodalomelméleti felfogás megalapozói a Frankfurti Iskola néven ismert szellemi közösség tagjai voltak, akik a marxizmus alapvetéseiből kiindulva vizsgálták az irodalmi szövegekből kiolvasható társadalmi és gazdasági viszonyrendszert. Ahogy Castle fogalmaz:

„Az első időszakban (1930-64) az Intézet¹⁰ törekvése arra irányult, hogy kidolgozzon egy átfogó társadalomelméletet, amely egyszerre leírja a hatalmi-uralmi viszonyokat és radikális társadalmi változásokat mozdít elő és ösztönöz.” (kiemelés az eredetiben, Castle, 2007, p. 65)

Castle a kritikai vizsgálódás egy fundamentális jellemzőjére mutat rá, amikor külön hangsúlyozza az irányzat kettős célkitűzését. A korábban említett megközelítésekkel szemben ezen felfogás képviselői nem pusztán teoretikus ambíciókkal rendelkeznek, hanem gondolkodásukban legalább olyan fontos törekvésként jelenik meg a tudományos észrevételeik segítségével végrehajtandó társadalmi változások támogatása, sőt időnként egyenesen azok véghezvitele. A kritikai látásmód elveit más tudományterületeken érvényesítő kollégáikhoz hasonlóan a kritikai irodalomelmélet reprezentánsai szemében tehát a feladat duális karaktere nem opcionális s nem feloldható, hanem tevékenységük lényegét képező adottság.

Noha a kritikai irodalomtudomány eleinte elsősorban a kapitalista szisztéma szépirodalmi megjelenítésére koncentrált, a későbbiekben az adott irodalmi textusban fellelhető aszimmetrikus hatalmi viszonyokra fókuszáló megközelítés reprezentánsai újabb és újabb társadalmi rétegeket tettek vizsgálat tárgyává. Az elemzett csoportok közös vonása, hogy ezen hatalomközpontú szemléletmód képviselői szerint a többség dominálta társadalmi struktúrák az élet minden területén, így az irodalom szintjén is általában rejtett módon vannak jelen. Ezek kimutatása azért esszenciális, mert az elnyomottak felszabadítása nem valósítható meg anélkül, hogy az érintettekben tudatosítanák alárendelt helyzetüket.

A munkásosztályt érő vélt elnyomás irodalmi reprezentációjával foglalkozó művek (például Ingle, 1979) mellett fokozatosan megjelentek a társadalmi nemek kérdését középpontba állító kutatások. Ezek közül kiemelendő az *Antigoné* igen gazdag gender-

¹⁰ A Frankfurti Iskola szellemi értelemben a Frankfurti Egyetem alá tartozó Társadalomkutatási Intézet falai közt született meg, de a hatása gyorsan túllépett az intézményi kereteken, ekképpen a felfogáshoz sorolható gondolkodók közül sokan csak áttételesen köthetők az intézethez.

centrikus recepciója (többek közt Butler, 2000; Irigaray, 2010; Ettinger, 2010), de megemlíthetjük a shakespeare-i drámákra koncentráló műveket is (Callaghan, 2002). A kritikai szemlélet egyik további irányát a posztkolonialista fókusz jellemzi; ide sorolható például a korábban citált Wa Thiong'o (1981) is.

A kritikai felfogás fent említett aktivista karaktere kapcsán joggal vetődik fel a kérdés, hogy ezen elemzéseket részben motiváló politikai célok mennyiben csökkentik a vizsgálódások tudományos értékét. A hatalmi aspektus túlzott hangsúlyozása azért különösen problematikus, mert könnyen oda vezethet, hogy a kutató inkább tekint magára egy társadalomformáló küldetés élharcosaként, semmint feltáró-megismerő szándékkal tevékenykedő akadémiai szereplőként.

Összegezve elmondható, hogy a szépirodalmi művekben rejlő politikum társadalmi összefüggéseire összpontosító irányzat igen szerteágazó szakirodalommal bír, ennek ellenére mégsem állíthatjuk, hogy a megközelítés alkalmazásakor esetenként ne merülnének föl komoly dilemmák a megszületett elemzések megalapozottságát illetően. A lehetséges anomáliák számbavételéből azonban nem feltétlenül következik ezen felfogás teljes elutasítása. A szigorúan kauzális viszonyokat sugalló munkákkal ellentétben igenis figyelemreméltóak azon alkotások, amelyek hangsúlyozzák az irodalomban fellelhető politikum és a társadalmi valóság közti kapcsolat közvettségét, ennek megfelelően pedig nagyívű problémák vizsgálata helyett áttételesen megjelenő partikuláris kérdéseknek (mint például a nagy udvartartás Kendall könyvében) szentelik figyelmüket. Mindazonáltal még ebben az esetben is elengedhetetlen annak tudatosítása, hogy a költeményekre és regényekre rendkívül félrevezető társadalomábrázoló dokumentumokként tekinteni.

2.4. A politikum irodalmi szerepének belsőleges vizsgálata

Miután áttekintettük azokat a felfogásokat, amelyek a szépirodalmi írásokban található politikai mozzanatok létét külső szempontokra vezetik vissza, rátérhetünk azon két megközelítés taglalására, amelyek az alkotás keretein belül megvalósuló politikai okfejtéseket önálló entitásnak tételezik, s ennek megfelelően az autonóm politikum sajátosságainak megértésekor arra törekednek, hogy külső mérce helyett a politika világának logikáját helyezték a vizsgálódás centrumába.

Ezen alfejezetben a csupán kivételes mélységű művek esetében alkalmazható politikaifilozófiai irányzat rövid ismertetését követően részletesen bemutatom a disszertáció elméleti háttérét adó politikaelméleti szemléletmód alapelveit.

2.4.1. Politikum és politikai filozófia

Szintén igen kiterjedt azon szakirodalmak köre, amelyek az irodalmi textusokból kiolvasható politikai ideák kimutatására és értelmezésére fókuszálnak. Ezen kutatási irány az a meggyőződésen alapul, hogy egyes szépirodalmi alkotások olyan mélységű interpretációját adják az emberi létezéshez kapcsolódó legmélyebb problémáknak, amelyek értékes tanulsággal szolgálhatnak az akadémiai szférának is.

Az irányzat logikailag és diszciplináris tekintetben egyaránt szorosan kötődik a filozófia és irodalom (*philosophy and literature*) területéhez, ebből adódóan a megközelítés alapelveinek áttekintésekor érdemes tekintetbe venni az azzal kapcsolatos módszertani reflexiókat is.

A szépirodalmi szövegek politikaifilozófiai relevanciáját kiemelő művek bemutatása kapcsán mindenképpen szót kell ejtenünk arról, hogy a filozófiai és irodalmi szemlélet közti összefüggés lebecsülésének, sőt radikális elutasításának jelentős hagyománya van az európai gondolkodás történetében. Ezen meggyőződés kétségkívül legnagyobb hatású képviselője a Platón *Az államában* megszólaló Szókratész volt, aki a következőképpen fogalmazta meg álláspontját:

„Ha államunkba érkezne egy férfi, aki nagy bölcsességében mindenféle alakot öltene, és mindent tudna utánozni, és szeretné bemutatni költeményeit: mi igen tisztelnénk őt, mint szent, csodálatos és behízelgő férfiút, de megmondanánk neki, hogy államunkban nincsen ilyen férfi és ne is legyen, és miután mirrhával öntöttük meg a fejét és gypjával koszorúztuk, elküldenénk őt egy másik államba. Mi magunk megelégszünk egy kevésbé kedves költővel és mondászerzővel – a haszna miatt. Ez nekünk az illendőség szavait utánozná, és mondanivalóját azon alapelvek szerint fejezné ki, amelyeket eleve törvénybe iktattunk, amikor próbát tettünk katonáink nevelésére.” (Platón, 1989, p. 112)

Ahogy láthatjuk, Szókratész nem pusztán értéktelennek gondolja filozófiai szempontból a tág értelemben vett költészetet, hanem a társadalom működésére nézve kifejezetten veszélyesnek tartja, ha az utóbbi reprezentánsai formálják a közgondolkodást. Megítélése szerint a költők által bemutatott világ a valóság illúzióját nyújtva tévútra vezeti a hiszékeny közönséget és a döntéshozókat egyaránt. Pontos emiatt elengedhetetlen szerinte, hogy a politikusok korlátozzák a költői látásmód társadalomformáló hatását, továbbá különös figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy saját nézeteik kialakításakor az irodalom sugallta gondolatokkal szemben a filozófusok intellektuális tisztaságának adjanak teret.

Első látásra talán úgy tűnhet, hogy aránytalanul sokat foglalkoztunk a platóni-szókratészi gondolkodás eme részletével, de észre kell vennünk, hogy a szépirodalomban megjelenő politikaifilozófiai okfejtések vizsgálatakor a fenti eszmefuttatás és az arra hivatkozó szellemi hagyomány mekkora leküzdendő akadályt jelentett és jelent mind a mai napig. Nem túlzás kijelenteni, hogy még manapság is az előbb idézett álláspont cáfolata jelenti a legnagyobb kihívást.

A szépirodalmi művek filozófiai szempontú vizsgálata mellett kiállók egyik legfontosabb érve szerint a két terület szembeállítása erősen túlzó. A köztük fennálló viszonyt Eldridge a kiegészítettség és ellentmondás (*complementarity and opposition*) kettősségében próbálja megragadni (Eldridge, 2009, p. 13). Állítja: a filozófiának az univerzális és absztrakt megállapításokra való törekvésével szemben az irodalomnak valóban van egy határozottan partikuláris jellege, azonban ez a kétségkívül látványos dualitás más tekintetben megfordulni látszik. Remek példa erre a filozófiai szemléletmód által alkalmazott, valamiféle egyediséget magukba foglaló megnyilvánulási formák sokasága. Ilyen többek közt a dialógus, a vallomás, az esszé, az elmélkedés vagy az értekezés. (Eldridge, 2009, p. 5) Másrészt az is tagadhatatlan, hogy a szépirodalmi alkotások a jól megragadható emberi sorsok bemutatásakor az egyéni életek partikularitásán túlnyúló, gyakorta elvont és összetett fogalmakkal operálnak.

A fenti precíz különbségtétel azonban még nem ad választ arra a dilemmára, hogy az irodalom filozófiai mondanivalóját elemző kutatók miként tekintsenek ezen szövegekre. Gibson ebben a kérdésben arra az álláspontra helyezkedik, hogy tévednek azok, akik a szépirodalmat egyszerűen más eszközöket használó filozófiaként fogják föl. (Gibson, 2009, p. 469) Inkább azt javasolja, hogy a fikciós textusokban rejlő kézzelfogható és jól beazonosítható ideák helyett az általuk megjelenített újfajta perspektívára koncentráljunk.

A filozófia és irodalom mint aldiszciplínának a politikai gondolkodásra gyakorolt hatása szempontjából is jelentős képviselője Martha Nussbaum, akinek narratíva alapú megközelítése az irányzat egyik legfontosabb hivatkozási pontjává vált:

„Ahogy rátekintünk az életre, az mindig elmondott. Az elbeszélés maga – műfajválasztás, formai jegyek, mondatok, szókincs, az egész módja annak, ahogyan az olvasó életérzékelésére apellálunk – kifejez egyfajta életérzékelést és értékítéletet, egy érzetet azzal kapcsolatban, hogy mi fontos és mi nem; azt illetően, hogy mi tanulandó és mi átadandó; az életbeli kapcsolatokról és kötelekekről.” (Nussbaum, 1992, p. 5)

Nussbaum meglátása szerint az élet megélése és kiváltképp elmesélése elkerülhetetlenül egy adott nézőponthoz kötött. Úgy gondolja, hogy az ebből következő szükségszerű szubjektivitás feloldhatatlansága miatt voltaképpen nem is tehetünk mást, mint tudomásul véve az egyéni perspektívák sajátosságait arra törekszünk, hogy az elemzett nézőpontba minél inkább belehelyezkedve feltárjuk annak belső logikáját és érvrendszerét. A felismerés erényeit nem tagadva azonban azt is látnunk kell, hogy az egyedi élethelyzeteket hangsúlyozó nussbaumi gondolatmenet könnyen oda konkludálhat, hogy az individuális látásmódok szigorú elhatároltsága okán rendkívül nehézé válik a politikai filozófia, sőt mindenféle filozófia számára elengedhetetlen általános következtetések levonása.

Az irodalmi textusokat politikafilozófiai perspektívából vizsgáló kutatóknak arra a kérdésre is választ kell adniuk, hogy mi alapján tekintünk egy-egy szerzőt vagy alkotást elemzésre érdemesnek. Valóban felszínes és sekélyes az az álláspont, hogy minden szépirodalmi mű tartalmaz valamilyen szintű filozófiai eszmefuttatást, azonban határozottan túlzónak tűnik Kállay Géza azon konklúziója, hogy emiatt az általa *„filozófia-az-irodalomban vállalkozásnak”* (Kállay, 2008, p. 13) nevezett szellemi törekvés teljes mértékben céltalan és semmitmondó lenne. Ha magunkévá tennénk ezt a meggyőződést, arra az abszurd eredményre jutnánk, hogy például a mindennapokban rendszeresen tapasztalható álintellektuális filozofálás hiteltelenítené az emberi lét fundamentális dimenzióit megérteni szándékozó gondolkodást.

Inkább akkor járunk el helyesen, ha megpróbáljuk definiálni, hogy milyen szerzők és művek bírnak relevanciával a politikafilozófiai nézőpont számára, hiszen egyértelmű,

hogy a szépirodalmi szövegek többsége valóban nem rendelkezik érdemi filozófiai mondanivalóval. A szakirodalom által is alkalmazott egyik lehetséges eljárás középpontjában azon igyekezet áll, hogy a világirodalom kanonikus alkotóinak oeuvre-jére koncentrálva tárja fel azok nézeteit. Noha ez a megközelítés kísérletet tesz a vizsgálódási fókusz adekvát mértékű leszűkítésére, még a kivételes intellektusú írókkal (pl. Dosztojevszkijjel; Scanlan, 2002) foglalkozó elemzések esetében is fölöttébb kérdéses, hogy beszélhetünk-e a filozófiai életművükről.

Helytállóbbnak tűnik az az út, amely az egy-egy műből kiolvasható filozófiai okfejtések interpretációjára vállalkozik, de természetesen itt is fokozottan ügyelni kell a vizsgálat tárgyának precíz kiválasztására. Dosztojevszkij több szövege is joggal tart igényt a politikaifilozófiai perspektíva figyelmére: ilyen a *Feljegyzések az egérlyukból* (Stewart, 2016), de gazdag a shakespeare-i drámákra koncentráló szakirodalom (Craig, 2003) is. Nem véletlen, hogy ezen két szerző gondolkodása ennyire felkeltette a filozófia kutatóinak érdeklődését, hiszen alkotásaik időtállósága és szellemi sokrétősége miatt intellektuális teljesítményük valóban figyelemreméltó történelmi kortól és kulturális miliőtől függetlenül. Noha kissé leegyszerűsítőnek tűnik, mégis van igazságtartalma Miller megállapításának, aki a leguniverzálisabb írók közé sorolja őket. (Miller, 2008, p. VIII)

A fentieknek megfelelően láthatjuk, hogy a szépirodalmi szövegek politikaifilozófiai prizmán át történő vizsgálatának igenis van létjogosultsága, azonban észlelnünk kell, hogy ezen elméleti-módszertani iskola nézőpontja csupán a vizsgálandó művek rendkívül szűk körében alkalmazható. Erényeinek elismerése és lehetséges adaptálásának számbavétele mellett kénytelenek vagyunk belátni, hogy exkluzivitása miatt ez a megközelítés az autonóm politikai mondanivalóval bíró alkotások nagy többségénél nem segít minket abban, hogy helytálló módon felfejtsük az emberi együttélés komplexitását vizsgáló réteget. Hatványozottan igaz ez a magyarhoz hasonló „filozófiátlan” irodalmakra¹¹, mert ezek esetében jóval kisebb számban találhatunk olyan regényeket

¹¹ Ezen dolgozat keretében nem áll módunkban részletesen megvizsgálni, hogy mennyire megalapozott a magyar szépirodalom „filozófiátlanságának” széles körben elfogadott tézise. Ahogy Margócsy István eszmetörténeti tanulmányában (2008) olvashatjuk, ezt az axiómaszerű vélekedést a romantikus alkotóktól kezdve a Lukács-iskola tagjaiig bezárólag olyan gondolkodók vallották, akik más kérdésekben rendkívül éles világnézeti vitákat folytattak. Annyi azonban empirikus elemzések nélkül is határozottan kijelenthető, hogy például a német irodalom filozófiai orientáltságával (lásd Saul, 2002) szemben a magyar szépirodalmi gondolkodás általánosságban jóval kevésbé teljesíti azt a konzisztenciaszintet, amely lehetővé tenné a filozófiai vizsgálódást.

vagy drámákat, amelyek ténylegesen megfelelnek a filozófiai gondolkodással szükségszerűen együtt járó konzisztenciakövetelménynek.

Téves lenne azonban azt a következtetést levonni a fentiekből, hogy az általánosságban véve alacsonyabb konzisztenciaszintet mutató nemzeti irodalmak kevésbé értékesek a határozottabb filozófiai karaktert mutató írott kultúráknál. Valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy a filozófiacentrikus szépirodalmi tradíciók azért számítanak kivételesnek, mert alapvetően az irodalmi látásmód logikájának inherens eleme a paradoxonok és a kétértelműségek iránti vonzódás.

2.4.2. Politikum és politikaelmélet

A politikum és irodalom kapcsolatának fent vázolt megközelítéseit áttekintve nyilvánvalóvá válik, hogy ezen felfogások nem alkalmasak a szépirodalmi textusban megbúvó politikai okfejtések kielégítő értelmezésére. Míg a politikai jelenségeket külső mérce alapján interpretáló irányzatok képtelenek feltárni a sajátlagos politikai logika specifikumait, addig a politikaifilozófiai nézőpont azért csupán elvétve tudja ellátni ezt a feladatot, mert túlságosan is különbözik az irodalmi szemléletmódtól.

Ezen közelítési módokban kiküszöbölhetetlenül meglévő hiányosságokra egy lehetséges megoldást jelenthet a politikaelméleti perspektíva alkalmazása, ugyanis a specifikus politikai észjárás vizsgálatát középpontba állító aldiszciplína helytálló teoretikus háttérrel biztosít az autonóm politikum elemzéséhez. Bármennyire is meglepőnek tűnik, ez arra vezethető vissza, ami máskor nehezen leküzdhető hátránnyként jelenik meg: a terület sokrétűségére és körülhatárolatlanságára. Ezzel természetesen tisztában vannak a diszciplína reprezentánsai is. Dryzek, Honig és Phillips maguk is rámutatnak a politikaelmélet duális karakterére, amely a túlszabályozott politikatudomány legtöbb ágával ellentétben még erősen kötődik a humaniorák látásmódjához. (2006, p. 4) Ez az, ami a végletekig szeparált tudományterületek korában tűnhet akár tisztátalanságnak (Horton – T. Baumeister, 2003a, p. 5) is, hiszen egyfajta átmenetet képez a különböző tekintetben, de egyaránt rigorózus politikai filozófia és modern politológia közt.

A terület kettős jellege két szempontból is előnyt jelent. Egyrészt elmondható, hogy a politikaelmélet absztrakciós szintje és az ettől függetlenül meglévő empirikus irányultsága révén képessé válik a politikai valóságban felbukkanó komplex jelenségek

megvilágítására. Másrészt nem kell attól tartanunk, hogy a politikai filozófiára jellemző konzisztenciakövetelmény meggátolja a szépirodalmi forrásokból kiolvasható politikai gondolatmenetek felfejtését, mert a politikaelmélet kutatója tudatosan ellép a filozófiai gondolkodással szükségszerűen együtt járó ellentmondásmentességtől, s ennek megfelelően eljárása alkalmassá válik a paradox eszmefuttatások kezelésére.

Miközben a modern tudományosság önképében kulcsszerepet játszik a valóság és képzelet közti különbségtétel, mégsem állíthatjuk, hogy a tudományos gondolkodás és a szépirodalomra jellemző fikcionalitás teljességgel kizárnák egymást. A reális és az elképzelt világ merev elhatárolása a társadalomtudományok esetében már csak azért is tarthatatlan, mert az emberi interakciók túlnyomó többsége a szó szoros értelmében véve nem kézzelfogható, hanem csupán közösségi létezésünk feltételei közt értelmezhető. Ebből adódik, hogy a társadalmi keretrendszer bonyolult összefüggéseinek magyarázata nem lehetséges a mindennapok valóságától való bizonyos szintű elvonatkoztatás nélkül. Az irodalmi műveket fikciós karakterük miatt lenéző kutatók nem vesznek tudomást arról, hogy a társadalomtudományi kánon – ha létezik egyáltalán ilyen – legfontosabb szövegei nemegyszer metaforák és egyéb képszerű fogalmak segítségével igyekeznek leírni az általuk interpretálandó társadalmi jelenségeket. Megannyi példát sorolhatnánk: Thomas Hobbes *Leviatánjától* kezdve Adam Smith láthatatlan kezén át egészen John Rawls tudatlanság fátyláig bezárólag rengeteg olyan elgondolást említhetnénk, amelyek kifejezetten az emberi képzelőerőre apellálva igyekeznek magyarázatot adni egyes társadalmi fenoménekre.

A voegelin értelemben vett politikai gondolkodásban még inkább felértékelődik a képzelet intellektuális szerepe, hiszen a megfelelő politikai berendezkedés megtalálására irányuló szándék önmagában feltételezi az éppen fennálló rendtől való elvonatkoztatást és ezzel párhuzamosan egy olyan politikai feltételrendszer elgondolását, amely képes orvosolni a közösségi együttélést érintő problémákat. Ezen a területen hatványozottan igaz a képzeletalkotás és a meghatározott célok megvalósítására irányuló vágy egymásrautaltsága:

„Az ember a vágyott tárgy okozta kielégültséget a lehetséges – vágyott – kielégültség tárgyának jelenléte nélkül képzelel el, akár egy távollévő szeretővel folytatott szeretkezést... Ez a képzeletalkotás sok jellemzője közül az egyik alapvető. Az időbeliség

szerepe, vagyis a jövő érzékelése lép ilyenkor működésbe, mivel az eljövendő kielégültség, sőt mi több, egy eljövendő kielégültség konkrét képe ébreszt erős érzéseket a jelenben.”
(Heller – Mazzeo, 2019, p. 3)

Ugyanakkor a szépirodalmi alkotások politikaelméleti szempontú olvasásakor a fikció és a benne megjelenő emberi érzések szerepének túlhangsúlyozása komoly akadályt jelenthet, mert önmagukban ezen tényezők nem feltétlenül járulnak hozzá a megérteni kívánt politikai jelenségek feltárásához. Ez a probléma vethető fel Joel Kassiola gondolatmenete (Kassiola, 1992) kapcsán is, aki az irodalom politikatudományi relevanciáját a Susanne Langertől kölcsönzött virtuális tapasztalat (virtual experience) fogalmával igyekszik megragadni. Kassiola szerint a szépirodalmi textusok azért tarthatnak igényt a politikatudósok érdeklődésére, mert az általuk felvázolt fikciós világban megélt emberi sorsok tanulmányozása hozzásegít minket ahhoz, hogy a mindennapok során csupán töredékesen érzékelt élethelyzetek komplex mivoltával is szembesüljünk.

Ezen megközelítés azonban nem szentel elegendő figyelmet annak a ténynek, hogy egy-egy, politikai vonatkozásokat is hordozó történet vagy jelenség nem okvetlenül válik érdekessé a politikaelméleti elemzésre. Amennyiben a virtuális tapasztalat fogalmára alapozva túlságosan szélesre nyitjuk a vizsgálandó szövegek körét, könnyen azzal a problémával nézhetünk szembe, hogy a belőlük levonható politikai okfejtések nem lesznek kielégítő mélységűek és összetettségűek ahhoz, hogy érdemben gazdagítsák a politikaelméleti szakirodalmat.

2.4.2.1. A politikum azonosítása az irodalmi műben

Az előbbieken láthattuk, hogy a politikaelmélet és az irodalom közt feszülő diszciplináris távolság egyáltalán nem áthidalhatatlan, ha tekintetbe vesszük, hogy a modern tudomány keretei közül kiszoruló képzetalkotás a társadalmi jelenségek többségének megértésénél elengedhetetlen és pótolhatatlan. E perspektíva létjogosultságának tisztázása azonban még nem elégséges ahhoz, hogy nekilássunk a szépirodalmi művek politikaelméleti szempontú elemzéséhez, hiszen ezek után még sürgetőbbé válik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy pontosan mi alapján

tekinthetünk egy művet vizsgálódásra érdemesnek. Vagyis: mitől válik politikaelméleti relevanciájúvá egy irodalmi alkotás?

Ezen – elsőre tán triviálisnak tűnő – dilemmára valószínűleg a legtöbben intuitív módon azt a választ adnák, hogy egy szöveg politikai minőségét a benne megjelenő karakterek politikai szerepe adja. Ez az elképzelés a politikum meglétét uralkodók és miniszterelnökök, polgármesterek és képviselők szereplőként való megjelenítéséhez köti. Noha kétségtelenül szembetűnő, ha egy-egy regény vagy dráma cselekménye középpontjában politikusok állnak, mégis könnyen belátható, hogy jelenlétükből még nem feltétlenül következik, hogy a mű a politikaelmélet számára szükséges mélységben foglalkozik a politika világával. Ugyanez igaz, ha az alkotás háttérét direkt politikai történések adják; egy háború, egy államcsíny, de még egy választási kampányba ágyazott konfliktus sem okvetlenül teremti meg a politikaelméleti értelmezhetőség feltételeit. (Von der Muhll, 1992, pp. 27-28)

Eltérő irányból közelít az a szintén elterjedt elgondolás, amely a komolyanvehetőség szempontját hangsúlyozva különbséget tesz magas és populáris irodalom közt, és – igaz, a legtöbbször implicit módon – azt állítja, hogy csupán az előbbi csoportba tartozó alkotások gondolati mélysége és komplexitása teszi lehetővé a politikaelméleti perspektívájú olvasást. Ennek a szempontnak a felvetése azért igen problematikus, mert az így érvelők egy irodalmi-irodalomkritikai distinkciót alkalmazva igyekeznek elválasztani a politikaelméleti elemzésre méltó és az arra érdemtelen szövegeket, vagyis egy idegen terület logikáját próbálják érvényesíteni a politikai elemek felkutatása során. Erre mutat rá Sigelman (1992) is, aki tanulmányában amellet foglal állást, hogy a szépirodalmi kánonból kirekesztett írások között számos olyat találhatunk, amely a magasabb rendűnek tételezett könyveknél értékesebb mondanivalóval szolgál számunkra a minket körülvevő világról.

A politikai fenomének megértése szempontjából termékenyebb eljárásnak látszik, ha a fent említett kritériumok keresése helyett tudomásul vesszük, hogy nem áll módunkban meghatározni egy olyan átfogó szempontrendszer, amely mentén képesek lennénk rámutatni a politikaelmélet érdeklődésére joggal számot tartó alkotásokra. Helyesebben járunk el, ha az olvasandó szépirodalmi művek esetében egyenként megnézzük, hogy létezik-e az adott szövegnek politikaelméleti olvasata. Ebből adódóan kizárólag arra kell koncentrálnunk, hogy az a bizonyos mű vajon képes-e hozzájárulni az elkerülhetetlenül konfliktusos természetű emberi együttéléssel kapcsolatos tudásunkhoz. Ha pusztán ezt a

követelményt tartjuk szem előtt, akkor fölfedezzük, hogy az explicite politikai kérdéseket tárgyaló alkotásokon túlmenően számos olyan szöveg bírhat politikaelméleti relevanciával, amely a köztudatban esetleg kifejezetten politikamentes alkotásként van elkönyvelve.

2.4.2.2. *Koherencia és plauzibilitás*

A magától értetődő és könnyen alkalmazható kritériumrendszerrel szemben preferált politikaelméleti értelmezhetőség fókuszba állítása még nem nyújt elegendő segítséget a kutató számára ahhoz, hogy tudományos tekintetben is megalapozottan közelítsen az irodalom felé. Az adekvát interpretáció feltételeinek megteremtése érdekében elengedhetetlen annak meghatározása, hogy specifikusan egy szépirodalmi alkotás esetében mikor legitim a politikaelméleti perspektívájú olvasás.

Az első teljesítendő követelmény a koherencia elve, amely voltaképpen a filozófiai megközelítéssel szükségszerűen együtt járó konzisztencia fogalmával párba állítva értelmezhető. Erre a különbségtételre reflektál implicit módon Zwicker is:

„A politikai gondolkodás gondos felfejtése a legritkább esetben a drámaírók, a költők vagy a regényírók feladata, és ki róhatná meg őket az analitikus szigorúság vagy az érvelési áttekinthetőség terén vétett hibáikért, miközben a maguk sajátos, érdekes, gyakran polemikus, időnként bizonytalankodó, ironikus és ritkán pártatlan módjukon behatolnak a politikai rendszerekbe; ez tehát értelemszerűen nem az ő dolguk.” (Zwicker, 2006, p. 145)

Ahogy korábban láthattuk, a filozófiai szemléletmód igényelte konzisztens gondolatmenet egyszerűen idegen az irodalmi észjárástól, hiszen az írók és költők által felvázolt képzeletbeli világ kötőerejét nem az alaposan végiggondolt logikai állítások hézagmentes illeszkedése adja, hanem a paradoxonok és metaforák egymáshoz lazán kapcsolódó láncolata biztosítja. Ebből fakad, hogy a szépirodalmi művekhez a filozófia felől közelítő elemzők az esetek többségében valami olyasmit várnak el a regényektől és költeményektől, amely a természetükkel szöges ellentétben áll; irreális arra számítani, hogy képesek lesznek megfelelni a logikai letisztultság elvárásának.

A konzisztencia teljesíthetlenségéből azonban nem következik, hogy egyes irodalmi szövegek politikai mondanivalója ne felelne meg egy más típusú logikai kritériumnak. Dacára annak, hogy konzisztens argumentációt valóban nem követelhetünk az irodalom reprezentánsaitól, egyáltalán nem életszerűtlen, hogy bizonyos regénybeli politikai okfejtések esetében igenis értelmezhető a koherencia fogalma. Utóbbi ugyanis úgy feltételezi az alkotás gondolati egységességét, hogy közben nem zárja ki az összkép szempontjából másodlagosnak tekinthető belső ellentmondások meglétét.

Ezen a ponton érdemes visszautalni az amerikai újkritika azon meglátására, miszerint az irodalmi minőség inherens eleme a sajátosan felfogott koherencia, mert ez az elgondolás egyszerre revelatív és némiképp félrevezető. Egyrészt figyelemreméltó, mert rámutat arra, hogy irodalomtudományi-irodalomkritikai oldalról is megfigyelhető az irodalmi textus kohezív elrendezettségének feltételezése, vagyis a politikaelmélet irányából érkező koherenciakövetelmény nem teljesen idegen ezen a területen sem. Másrészt azonban fontos tisztáznunk, hogy az irodalomkritika és a politikaelmélet koherenciakoncepciója nem tökéletesen fedi egymást: míg az előbbi – pontosabban fogalmazva az amerikai újkritika – az irodalmi minőség kötőerejét a kétértelműségek és költői képek egymást kiegyenlítő összhatásában véli felfedezni, addig az utóbbi diszciplína koherenciafogalma határozottan logikai karakterű.

A különbségeket nem figyelmen kívül hagyva arra koncentrálhatunk, hogy kiaknázzuk a két megközelítésben egyaránt centrális helyet foglaló kohézióban rejlő lehetőségeket. Így tesz Whitebrook is, aki a politikafilozófiai felfogás kapcsán már említett narratívaalapú elgondolás politikaelméleti adaptálására tesz kísérletet:

„Van tehát egyfajta kapcsolat a narratív elrendezés, azaz a személyes rend (identitás és MacIntyre-i értelemben vett emberi magatartás, ha a narratíva fogalmaival akarjuk leírni) és a 'rend' mint politikai fogalom közt. A legújabb társadalomelméleti észrevétel, miszerint az identitásalkotás a történetmeséléssel áll összefüggésben, magában foglalja azt, hogy egy stabil, egységes identitás a koherens történetmondáson múlik, s ugyanúgy kapcsolódik a rend fogalmához, az egyén önnön elrendezettségéhez és a világban elfoglalt helyéhez, ami – legalábbis részben – politikai kérdés.” (Whitebrook, 2003, pp. 48-49)

Mint látható, a fenti gondolatmenet legfőbb állítása, hogy az általában tisztán irodalminak tekintett elbeszélő hagyomány kohezív szerkezete megkönnyíti a politikaelméleti értelmezhetőséget azáltal, hogy implicit módon magába foglalja a talán legfontosabb politikai célként számontartott rendteremtés igényét. Ebből adódik, hogy a szépirodalmi szövegek politikaelméleti szempontú olvasása során a kutató feladata arra irányul, hogy az irodalmi textus sajátos belső elrendezettségét lefordítsa a politika nyelvére, vagyis annak felfejtésére, hogy az egyéni világlátás strukturáltsága a politikai közösség szintjén egyes esetekben miként válik a rend kialakítását megcélzó törekvéssé.

Természetesen itt sem feledkezhetünk meg arról a korábban már felvetett kockázatról, miszerint az individuumhoz kötődő perspektíva, azaz a személyes narratíva abszolutizálása végeredményben a tudományos mondanivaló és különösen a generalizálhatóság kárára válik. Ez a probléma arra világít rá, hogy önmagában nem elégséges az, ha egy szépirodalmi alkotás egységes szerkezetű értelmezését nyújtja a minket körülvevő világnak; arra is szükség van, hogy az írók és költők által kifejtett gondolatmenet a tágabb politikaelméleti összefüggéseket figyelembe véve is megállja a helyét:

„Mivel a karakterei és a karakterei által benépesített világ a szerző saját elméjének szüleményei, az alkotóknak korlátlan hozzáférésük van olyan mozgatórugókhöz, amelyekre a történész csupán következtethet. Egyedül a plauzibilitás szempontja szab határt a felrajzolt mozgástérnek.” (Von der Muhll, 1992, p. 41)

Az alkotói szabadságból tehát nem következik, hogy a koherencia feltételének megfelelő írások sokasága miatt az elemzések tudományos értéke jelentősen csökkenne vagy szélsőséges esetben eltűnne, ugyanis a politikaelméleti olvasat során érvényesítendő politikai logika számottevő kontrollt jelent a kutatók számára. A plauzibilitás mint szűrő folyamatos szem előtt tartása segít a politikatudósnak abban, hogy a vizsgált textus alapján levonandó konklúziókat a valóságban is megtapasztalt politikai folyamatok tükrében újragondolja, és ekképpen lehetősége nyílik arra, hogy a tudományosság rostáján fennakadó szépirodalmi argumentációkat ne vegye számításba.

Az imént vázolt két kritérium nem pusztán az egyes kutatóknak ad érdemi fogódzót az önkényes interpretációk elkerüléséhez, hanem a tudományos közösség számára is lehetővé teszi, hogy észrevételeket tegyen és bírálatokat fogalmazzon meg az elemzéssel kapcsolatban. A kritizálhatóság feltételeinek megteremtésével ráadásul az irodalmi alkotásokban rejlő politikai okfejtések a tág értelemben vett politikai gondolkodást is érdemben gazdagíthatják.

2.4.2.3. Politikai fogalmak vizsgálata

A konzisztencia elvárásával szemben előtérbe helyezett koherens gondolkodás elve szükségessé teszi a vizsgálati fókusz és az elemzés horizontjának újragondolását is, hiszen míg az ellentmondásmentességet célul kitűző filozófiai megközelítés evidens módon ambicionálja az emberi létezés legmélyebb összefüggéseire való reflektálást, addig az irodalmi okfejtésekben itt-ott megjelenő illogikus elemekkel számoló politikaelméleti felfogásnak le kell mondania a totális világmagyarázatokról.

Erre a problémára egyszerre kínál ígéretes elméleti és gyakorlati megoldást Spegele javaslata, aki az irodalmi szövegek politikaelméleti felhasználásának egyik lehetséges útját abban látja, hogy hozzásegítenek bennünket az alapvető politikai fogalmak megalkotásához és megértéséhez. (Spegele, 1971, p. 135) A felismerés mögött az a gondolat húzódik meg, hogy képtelenek vagyunk a minket körülvevő társadalmi folyamatok precíz és helytálló leírására, ha gondolkodásunkat konceptuális árnyaltság helyett fogalmi összecsúszások és tisztázatlanság jellemzi. Ebből adódik, hogy a politikai rend fundamentumait képező ideák – így például a szabadság, a hagyomány vagy a lázadás – részletekbe menő interpretációja nélkül nincs lehetőségünk bonyolultabb gondolatmenetek kifejtésére sem.

A totalitásra törekvő elméletalkotás elvetése a szakirodalom szintjén azt eredményezi, hogy a monográfia műfaja helyett előtérbe kerülnek az esszék és a valamilyen rendezőelv szerint kötethez gyűjtött esettanulmányok. Ezen strukturális jellegzetesség nagy előnye, hogy a politikatudósnak ekképpen módjában áll megfelelően reagálni az irodalmi észjárás sajátosságaira. Ezzel a rugalmas formai megoldással a kutató úgy képes reflektálni a szépirodalmi alkotásban rejlő politikaelméleti dimenzióra, hogy közben nem követel

olyasmit az írótól vagy költőtől, ami az alkotói habitussal ellentétes: nem várja el tőle, hogy különböző művei kirajzoljanak egy egységes gondolkodásmódot vagy eszmeiséget. Ez a megfontolás köszön vissza akkor is, ha áttekintjük a szépirodalmat politikaelméleti perspektívából elemző publikációkat. Ezen tanulmányok sorába tartozik Spegele cikke (1972) Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című regényéről vagy Balázs Zoltán írása (2015) Franz Kafka *A kastélyáról*; az előbbi fókuszában a politikum természete, az utóbbiéban pedig a hatalom és az állati lét közti összefüggés található. Hasonló a logikája Beenstock munkájának (2015), aki H. G. Wells *A láthatatlan ember* és *Mr. Lewisham és a szerelem* című regényei nyomán próbál következtetéseket levonni az író empiricista politikaelméletével kapcsolatban.

A különálló cikkek mellett a vonatkozó szakirodalom egy másik meghatározó csoportjába azon tanulmánykötetek tartoznak, amelyeket egyszerűen a politika és irodalom kapcsolata köré rendeztek. Ilyen például a John Horton és Andrea T. Baumeister (2003b), illetve a Maureen Whitebrook szerkesztette, *Reading Political Stories* címet viselő tanulmányfüzér (1992). Megegyeznek abban, hogy néhány elméleti irányultságú szöveg után mindkettő esettanulmányok segítségével kívánja érzékeltetni a szépirodalomban rejlő politikaelméleti potenciált.

Másféle megközelítést alkalmaznak azon kiadványok, amelyek egy meghatározott korból és témakörből válogatják a vizsgálandó műveket. Megemlítenő itt Eleanor Courtemanche *The 'Invisible Hand' and the British Fiction, 1818-1860* című munkája (2011), amelyben Adam Smith elgondolásának irodalmi adaptációit elemzi. Ez a kötet remek példa arra, hogy a szépirodalmi alkotások vizsgálata során miféle lehetőség nyílik a manapság szigorúan megkülönböztetett társadalomtudományi és társadalomelméleti területek közti együttműködésre, hiszen a fikciós irodalom gazdagsága lehetőséget teremt arra, hogy rámutassunk az interdiszciplináris vizsgálati szempontrendszerek előnyeire. Az előbb idézett mű esetében azt láthatjuk, hogy a láthatatlan kéznek elsősorban a politikai gazdaságtanban emlegetett fogalma mekkora hatással volt a tág értelemben vett politikai gondolkodásra is.

Mindazonáltal észre kell vennünk, hogy a könyv által használt módszer – miszerint egy bizonyos történelmi periódusból hozza vizsgálatra tárgyát – tesz egy apró, de jól kivehető lépést a kontextualista felfogás irányába. Ezen eljárás egyszerre hordoz magában lehetőségeket és veszélyeket: egyrészt elmondható, hogy ezzel javul az elemzett

alkotások összehasonlíthatósága, másrészt azonban felvetődik az a kérdés, hogy az időbeliség leszűkítése miatt nem csökken-e a belőlük levonható politikaelméleti következtetések általánosíthatósága.

A szakirodalom egy további meghatározó csapásirányát képezik az utópikus politikai gondolkodáshoz kötődő szépirodalmi okfejtéseket vizsgáló kutatások. Ez bizonyos tekintetben természetes, hiszen Thomas More *Utópia* című alkotásától kezdve a szépirodalom kifejezetten produktívan járult hozzá az elképzelt társadalmi berendezkedésekhez kapcsolódó politikai dilemmák végiggondolásához. A fokozott politikaelméleti érdeklődés (pl. Sargisson, 2003; Burns, 2008; Pintér, 2017; Rempert, 2017) egyformán megfigyelhető az utópikus (tehát a pozitív jövőképet felvázoló) és a disztópikus (vagyis a negatív megítélésű) politikai rendszerek esetében¹², amelyeket számos strukturális hasonlóságuk ellenére gyakran egymással szembeállítva értelmeznek (Czigányik, 2019, 21). A konceptuális kiüresedés veszélyével kell azonban szembenéznünk, ha olyan tágan értelmezzük az utópia fogalmát, mint Burns, aki szerint „*a létező társadalom mindenfajta normatív alátámasztását és megkérdőjelezését utópikusnak kell tekintenünk.*” (kiemelés az eredetiben, Burns, 2008, p. 3). Ha ezt az eljárást követjük, gyakorlatilag nem fogunk találni olyan politikai gondolatmenetet, amelyet ne minősíthetnénk utópikusnak.

A politikaelméleti fókuszú vizsgálódásokat áttekintve még egy általánosnak mondható jelenség tűnik fel: látható, hogy a politikai fogalmak alapos feltárására használható szépirodalmi textusok elsősorban arra alkalmasak, hogy lehántsák a közgondolkodásban a politikai elképzelésekre rakódott és rögzült félreértéseket és tévedéseket. Ugyanakkor az is elmondható, hogy az ezekre történő reflexió az esetek túlnyomó többségében nem jár együtt alternatíva megfogalmazásával. Másképp szólva: a szépirodalom sokkal inkább a hibás elképzelések cáfolatával, semmint akkurátusan részletezett elméletekkel képes bővíteni a politika világával kapcsolatos ismereteinket.

Ez a fajta „negatív tudásbővítés” azonban egyáltalán nem tekintendő a szépirodalmi gondolkodásmód fogyatékosának. Sőt az intellektuális hozzájárulásuk bizonyos tekintetben értékesebb, mint a határozott társadalomformáló szándékkal fellépő

¹² Az utópikus alkotásokat elemző magyar szakirodalom kapesán külön megemlíthendők azon, a tudományos-fantasztikus regényeket és filmeket politikai-társadalmi perspektívából vizsgáló tanulmánykötetek (Tóth, 2017; Tóth, 2018; Filippov–Nagy–Tóth, 2019), melyek a tudományos közegen túl a szélesebb olvasóközönség körében is jelentős népszerűsége tettek szert.

teoretikus munkáké. Ahogy azt az elmúlt évszázadokban láthattuk, a legtöbbször univerzális világmagyarázattal egybekötött ideológiák olyan konceptuális félígazságokon alapultak, amelyek nemegyszer radikálisan megbontották a politikai közösség együttélését biztosító politikai rendet. Ennek fényében még fontosabbá válik az alapvető politikai fogalmakat övező félreértések tisztázása.

3. Az ideológia anatómiája¹³

Az ideológia a politikai filozófia és a politikaelmélet sokat vizsgált tárgya, ennek ellenére mégsem állíthatjuk, hogy tudományos konszenzus lenne a természetét illetően. Sőt azt láthatjuk, hogy már a mibenlétével kapcsolatban is igen eltérő megközelítéseket regisztrálhatunk, amelyek jellemzően nem pusztán értelmezési szándékkal lépnek fel, hanem – szinte kikerülhetetlenül – normatív módon értékelik is a fogalmat.

Tanulmányomban egy olyan mélyreható irodalmi ideológiakritikát elemzek, amely nem pusztán az eszme berkein belül született, hanem egy olyan politikai szereplő nézőpontjából világítja meg a vizsgált problémát, aki tevékeny részt vállalt az ideológiai vitákban is. Az Arthur Koestlerrel foglalkozó monográfiák (így például Márton 2006; Szívós 2006; Körmendy 2007; Staller 2007) behatóan foglalkoznak a *Sötétség délben* (2019) című, mára klasszikussá vált regénye biográfiai alapjaival, mindazonáltal ez a könyv nem elsősorban azért értékes a politikaelmélet számára, mert egykoron az író maga is határozottan szimpatizált a talán legnagyobb hatású ideológiával, a kommunizmussal. Elkötelezettsége és későbbi kiábrándulása leginkább az életpálya kutatói számára fontos. A mű politikaelméleti relevanciáját az adja, hogy a mű főszereplője, a koncepció perben halálra ítélt Rubasov révén belülről kapunk átfogó képet az ideologikus gondolkodás természetéről.

A regényben bemutatott történet teoretikus erénye, hogy egyedisége ellenére önmagán túlmutató mondanivalóval bír, mert az ugyan nem explicite, de jól beazonosítható módon benne szereplő marxista ideológia megértése révén közelebb kerülünk az ideologikus gondolkodás általános vonásainak feltárásához. Ebben az esetben is elmondható, amire Kolnai *Az apokalipszis három lovasa* című tanulmányában utalt: a marxizmus–leninizmus mint a „*legvalódibb, leghatalmasabb totalitarizmus*” (Kolnai, 2003a, p. 199) magában rejti az ideologikus észjárás esszenciáját.

¹³ Ezen fejezet egy, a 2000 folyóiratban megjelent írás (Tóth, 2019) átdolgozott, bővített változata.

A *Sötétség délben* további erőssége, hogy a szépirodalom eszközével élve rendkívül érzékletesen, ugyanakkor tudományos mércével is figyelemreméltó precizitással hívja fel a figyelmet az ideológiák embertelen mivoltára.

Írásomban a legelterjedtebb ideológiafogalmak rövid ismertetése után a regény alapján felvázolható ideológiaképet mutatom be. Tekintettel arra, hogy Rubasovban nem lineárisan, hanem mozaikszerűen öltenek formát az ideológiával kapcsolatos nézetei¹⁴, tanulmányom sem a mű időrendiségét követve épül fel. Az elemzés módszere a következő: az ideológiát egy-egy politikailag releváns fogalommal párba állítva vizsgálom, így például az erkölcshez, a valláshoz, a tudáshoz, a történelemhez vagy éppen a nyelvhez fűződő viszonya révén megérthetjük a koestleri ideológiakoncepció legfontosabb vonásait, végül pedig azzal zárom tanulmányomat, hogy mi az oka annak, hogy az ideologikus észjárás főbb elemeinek megértése ellenére Rubasov mégsem volt képes elhagyni ezt az önmaga által is kritizált pozíciót.

3.1. Ideológia. Értelmezések és értékelések

Ahogy már szó esett róla, a szakirodalomban fellelhető ideológiafogalmak igen erősen eltérnek a tekintetben, hogy milyen jelentéstartalom és megítélés kapcsolódik hozzájuk. A legfontosabb interpretációk csoportosításának egy lehetséges módja, ha a leggyakoribb értelmezéseket a normativitás dimenziója felől vizsgáljuk, ugyanis sok esetben itt mutatkoznak meg legmarkánsabban a köztük feszülő különbségek.

Az első elterjedt megközelítés a Michael Freeddenhez (2003, p. 32) köthető politikatudományi koncepció, mely az ideológiát semleges fogalomként tételezi, és a politika világának természetes elemeként azonosítja. A freeddeni meghatározás tágassága és inkluzivitása lehetővé teszi a politikai eszmékkel foglalkozó kutató számára, hogy egymással nehezen összevethető ideákat ugyanazon fogalmi keretben vizsgáljon, ily módon lehetségessé válik az ideológia fogalmát kívül tartani a világnézetek és politikai pozíciók nehezen szétszalazható, konfliktusos viszonyrendszerén.

Az imént leírt, kétségkívül gyakran használt neutrális megközelítés mellett meg kell említenünk a Marxhoz kötődő ideológiakoncepciót is. A marxi társadalomelmélet

¹⁴ A regényben kifejtett gondolatmenet ezen vonása nem független Koestler sajátos írástechnikájától, amelyet Márton (2006, p. 111) a montázstechnika újságírásra jellemző eszközével hoz összefüggésbe.

integráns elemeként nagy hatást kiváltó elgondolás kettős karakterét Kiss Viktor a következőképpen ragadja meg: „Az ideológia egyszerre jelent meg téves gondolkodásmódból eredő illúzióként, hibaként, és egyszerre egy csoport szükséges tudataként.” (Kiss, 2011, p. 25) Ez a felfogás nem csak teoretikus szinten nyert teret, hanem a (neo)marxista politikai szereplők gondolkodásában betöltött szerepéből adódóan a szűk értelemben vett politikai arénában is komoly jelentőségre tett szert.

A tanulmány alapját adó harmadik, negatív kicsengésű ideológiafogalom részben éppen a Marx nevével fémjelzett megközelítéssel szemben fogalmazódott meg, a 20. század totalitárius diktatúrái tükrében pedig ismételten felértékelődött. Amikor ebben az értelemben beszélünk ideológiáról, nem a politikai nézetrendszerek valamelyikére vagy mindegyikére utalunk, hanem a politikai gondolkodás egy helytelen, patológikus formáját értjük alatta. Az ekképpen felfogott ideológia olyan intellektuális beállítódásra utal, amely egy jól körülhatárolható vízió megvalósítása érdekében negligálja a politikai és erkölcsi valóság komplexitását, és minden más értéket és célt illegitimnek vagy legalábbis jelentéktelennek bélyegez. Az ebben az értelemben vett ideológiakritika elsősorban, de nem kizárólag konzervatív szerzők – például Burke (1990), Oakeshott (2001b, pp. 123-152) – műveiben jelenik meg.

Ám akárcsak a politikai filozófiák esetében (Skorupski, 2017, p. 173), a politikai ideológiákat sem csak külső bírálat érheti. Az előbb említett gondolkodók – akik teljesen elvetik az ideologikus észjárást – álláspontjával szembeállíthatók a belső kritika képviselői, vagyis azok, akik fenntartásaik dacára alapvetően értékesnek tartják az ideológiához tartozó alapelveket. Utóbbiak szemében az ideológia tagadhatatlanul meglévő hiányosságait lehet és kell is korrigálni, ám a végrehajtott változtatások után az eszme be fogja tölteni eredeti célját. A belső kritikusok – ideértve Rubasovot is – helyzete azonban elkerülhetetlenül paradoxonnal terhelt: egy olyan pozícióból kell önreflexiót gyakorolniuk, amely semmiféle bírálatot nem tolerál, sőt annak megfogalmazóit politika ellenségnek tekinti. Ezen tudathasadásos szituációból következően az ideológia berkein belül kifejtett bírálatok reprezentánsainak azzal kell szembenézniük, hogy egyszerre támadják és védik az ideológiát és benne természetesen önmagukat is.

3.2. Ideológia és tudás

Az ideologikus gondolkodás megértéséhez – akárcsak a legtöbb intellektuális jelenség esetében – akkor járunk el helyesen, ha vizsgálódásunkat az episztemológiai kiindulópontok tisztázásával kezdjük. Mindazonáltal az ideológia szerkezetének feltárásakor egy különös paradoxonnal kell szembenéznünk, amelyet Rubasov története is kitűnően érzékeltet: ahhoz, hogy megvilágítsuk az ideologikus beállítódás természetét, elkerülhetetlen, hogy belehelyezkedjünk az ideológia nézőpontjába. Ugyanakkor egy hermetikusan lezárt, azaz mindenféle külső kritikára érzéketlen álláspont felvétele lehetetlenné teszi az érdemi megértést, hiszen érvényes és koherens világnézetet nem alakíthatunk ki anélkül, hogy számba ne vennénk a lehetséges ellenvetéseket.

Ebből fakad Rubasov esetének rendkívüli értéke a politikaelmélet kutatói számára, ugyanis egy olyan megoldási javaslatot fedezhetünk fel nála, amely megnyitja annak lehetőségét, hogy sikeresen egyeztesse össze a fent említett két szempontot. Évtizedeken keresztül az ideológia szellemében tölti be döntéshozói pozícióját, ennek megfelelően tökéletesen ismeri annak logikai struktúráját és mindennapokra gyakorolt hatását, ezzel együtt gondolkodása egy hátsó, igen jól elrejtett zugában meghagyta az elméleti reflexió lehetőségét. Éppen ezért van különös jelentősége annak, hogy a regény középpontjában Rubasov koncepciók pere áll; episztemológiai szempontból ez egy cezúra lehetőségét villantja fel, hiszen egy mondvacsinált, mindenféle komolyan vehető magyarázat nélküli igazságszolgáltatási eljárásnál kevesebb esemény képes feltörni az ideológiai zártságot, vagy legalábbis hasadást okozni rajta. Így válik nyilvánvalóvá az addig nem gyakorolt kritikai gondolkodás jelentősége, és ezáltal nyílik mód az ideológia belső, mégis reflektív megvilágítására.

3.2.1. Az ideák súlya

A letartóztatás megálmodása (Koestler, 2019, p. 12)¹⁵ ennek az alvó, a mindennapok során érdemben nem megjelenő reflexiónak a jele: ebben, a gondolkodás és a psziché határán mozgó állapotban Rubasov érzékeli, sőt előre érzi, hogy előbb-utóbb számára is elérkezik az ideológia valós természetével történő szembesülés ideje.

¹⁵ A továbbiakban a könnyebb olvashatóság kedvéért a regényre tett hivatkozások során csak az oldalszámot adom meg.

A szembenézés érdekében tett első lépés annak felismerése, hogy az általa oly sokáig követett ideológia – megannyi eszméhez hasonlóan – kézzelfogható és egyértelműen érzékelhető hatással van világunkra. Ennek megfelelően nyilvánvalóan téves az a közkeletű vélekedés, miszerint az ideák, különösen a politikai ideák pusztán az elme szüleményei lennének, és ekképpen semmiféle hétköznapi relevanciával nem bírnak. Ez a felismerés a letartóztatás alkalmával hasított bele Rubasovba:

„– Ötözzön már, de gyorsan! – mondta a fiatalabbik. Érezhető volt, hogy a durvaságot immár nem megjátssza, az a természetéből fakad. Szép kis generációt ültettünk a nyakunkba, gondolta Rubasov. Eszébe jutottak a propagandaplakátok, amelyek mindig mosolygós arccal ábrázolták az ifjúságot. Hirtelen nagyon fáradtnak érezte magát.” (p. 17)

Az ország politikai életének alakításában oroszlánrészt vállaló Rubasov megdöbbenve konstatálja, hogy az állam ügyeinek irányítása és a mögötte húzódó ideológia nem csupán olyan jól körülírható, korlátozott hatóerejű területeken éreztetni hatását, mint például a politikai intézményrendszer vagy a gazdaság struktúrája, hanem hosszú távon gondolkodásunk mélyszerkezetét is érinti. Letartóztatásának körülményei valójában azért kiváltképp fájdalmasak számára, mert ebben a percben világosan látja, hogy a korábbi évtizedekben szisztematikusan terjesztett eszme a következő nemzedék szellemiségét is teljesen áthatja.

3.2.2. Gondolkodni nem kell félnetek jó lesz

A börtönbe vezető autótúrán dióhéjban képet kapunk a hosszú időn keresztül államilag propagált ideológia legfőbb vonásairól. Rubasov igyekezett a helyzet sivárságát némiképp oldani az aszfalt minőségére tett kritikus megjegyzéssel, ám kénytelen volt szembesülni azzal, hogy ezen ártalmatlan mondata is politikai töltetet kapott ifjú felügyelője szemében, aki dühösen förmedt rá:

„– A kapitalista országokban talán jobbak az utak?

Rubasov önkéntelenül elvigyorodott.

– Járt már odakint? – kérdezte.

– *Anélkül is tudom én, milyen ott – felelte a fiú. – Meg sem kell próbálkoznia azzal, hogy mindenféle meséket beadjon nekem...*” (p. 19)

Ahogy a fiatal pártkatona válaszából is kitűnik, az ideologikus észjárás nem igényli, hogy állításai tapasztalati úton megerősítést nyerjenek. Ezen világlátással egész egyszerűen összeegyeztethetetlen az a lehetőség, hogy a valóság egyes elemei esetleg ellentmondanak téziseinek. Az intellektuális önreflexió hiánya az ideológia egyik legfőbb jellemzője: az ily módon gondolkodó ember számára nem csupán bizonyosságként jelenik meg álláspontjának tökéletessége – azaz világképének és a realitásnak hibátlan illeszkedése –, hanem szellemi horizontján már az argumentatív diskurzus esélye sem található meg.

A fentiekből adódik, hogy az ideologikus beállítódást a szó klasszikus értelmében nem is tekinthetjük gondolkodásmódnak, hiszen nem teljesíti az értelemkeresés alapvető kritériumait. A koherencia iránti természetes emberi igény ugyanis magában foglal egyfajta esetlegességet és bizonytalanságot; nem zárja ki azt az opciót, hogy meggyőződése nem feltétlenül áll összhangban az igazzal és a valóssal, ennek megfelelően arra törekszik, hogy premisszáit érvényességét bizonyítsa. Az ideológia számára előfeltevései nem előfeltevések, hanem a valóság absztrakt leképezései, ebből adódóan a töprengés mint folyamat és tevékenység szükségtelen feladatként, a kétely pedig egyenesen veszélyként jelenik meg. Másképp fogalmazva: a gondolkodás inherensen aktív mivoltával szemben az ideologikus észjárás kikerülhetetlenül statikus jelleget ölt.

További súlyos következményekkel bír az a tény, hogy az ideológia – természetéből fakadóan – minden intellektuális vitát elutasít. Azon túl, hogy képviselői nem kezdeményeznek diskurzust, a vele szemben álló nézetek sem képesek őt bevonni érvelő jellegű eszmecserebe. Ebből adódóan ha nem is válnak megcáfolhatatlanná állításai, mindenesetre ellenfelei számára komoly nehézséget és egyes esetekben akár legitimációs deficitet is okozhat, hogy az ideológia számukra nem vitapartner, hanem csak a diskurzus tárgya; nem vele, hanem róla vitatkoznak.

Habár a fiatal pártkatona intellektuális beszűkültsége látványosan hat Rubasovra, ez a jelenet saját pozíciójának újraértékelését is szükségessé teszi, és ráirányítja a figyelmet fiatalokra és a jelen gondolkodásmódbeli különbségeire. Elképzelhető, hogy az elvakult

ifjúba általa is plántált gondolati zártság szöges ellentéte, az intellektuális sokszínűség nélkül az ideológiára alapozott világ lakói csupán indoktrinált gépek lesznek, akik az ideologikus tanokat sem képesek érdemben végiggondolni? Lehetséges, hogy az elvileg magasabb rendűnek tételezett ideológia emberei a szabad eszmecsere lesajnált képviselőivel szemben életüket csupán egyetlen, mások által meghatározott lencsén keresztül tudják szemlélni? Válaszok helyett egyelőre csak a formálódó kérdések sokaságával és a helyzet előidézésében játszott szerepével szembesül.

3.2.3. A tudomány bizonyossága – a bizonyosság tudománya

Cellájában Rubasov az ideologikus észjárástól idegen módon saját politikai előéletét vette górcső alá. Ebben természetesen szerepet játszott, hogy az ideológia működését ismerve nem volt kétsége afelől, miféle sors vár rá. Ez a tudás segítette őt ahhoz a belátáshoz, hogy ha nem is képes megszüntetni, de legalább enyhíteni tudná az ideológia intellektuális vonzerejét. Érzékelhetjük a helyzet paradox mivoltát: korábbi, szilárdnak és megingathatatlanak tűnő álláspontját egy, szellemi értelemben vett légüres térből kell újragondolnia. Az eszmei hiátus azonban lehetőséget teremtett számára, hogy analitikus módon szemlélje politikai múltját és újraértelmezze az ideológiához fűződő viszonyát.

Természetesen az is különös jelentőséggel bír, hogy első kihallgatását erre az időpontra időzítették fogvatartói: egy elbizonytalanított, kétségek közt őrlődő embert akartak maguk elé idézni. Nem véletlen, hogy az eljárást egy régi ideológiai harcostársára, Ivanovra bízta. Emögött az a törekvés húzódott meg, hogy az egykor közösen vallott ideológiai nézetek felelevenítésével képesek legyenek Rubasovot bűneinek beismerésére készíteni, azaz beláttatni vele az ideológiától való eltávolodását. Itt felfedezhetünk egy olyan sajátos intellektuális attitűdöt, amely az ideológia megalapozásában kulcsszerepet játszó emberek jellemzője: Ivanov azzal akarja rábírn egykori elvtársát a vallomásra, hogy logikai úton igazolja eszméik és belőlük következő cselekedeteik helyességét.

Ezen, komoly szellemi erőfeszítést igénylő magatartás azonban csak távoli hasonlóságokat mutat a természetes emberi gondolkodással. A kritikai beállítódás hiánya, vagyis az ideológiának ellentmondó érvek tudatos ignorálása oda vezet, hogy a látszólag koherens konklúzió valójában a valóság radikális kifordításává válik. Innen ered, hogy az ideologikus észjárás oly' torz módon viszonyul az igazság és a hazugság fogalmához: a valóság szelektív és fals interpretációja bizonyos vonásaiban fenntartja az igaz beszéd

látszatát, az ellentmondásmentesség pedig kizárja a további vizsgálódás szükségességét, amely adott esetben feltárhatná az idea hamisságát. Az ideologikus zártság tehát a gondolkodás aktív mivoltának megszüntetésével lehetetlenné teszi önmaga bírálatát, az így létrejövő statikus állapot pedig a tökéletes igazság megtalálásának illúzióját nyújtja.

Nem véletlen, ha a fenti leírásban a modern tudomány egyes vonásait véljük felfedezni: az ideologikus gondolkodás gyakorta állítja be úgy, hogy következtetései objektív és racionális okfejtés eredményei. A tudományosságra való hivatkozás azt a célt szolgálja, hogy az ideológiából eredő politikai döntések legitimitása megkérdőjelezhetetlen legyen. Sőt az ideológiák többsége ennél is többet állít: meggyőződésük szerint akkor járunk el helyesen, ha a politika világát a tudomány derivátumaként kezeljük. Ezáltal nem pusztán arról van szó, hogy az ideológia legitim politikai tényezővé válik, hanem arról, hogy a racionalitást középpontba állító modern tudományosság kizárólagos mércévé tételével összes olyan intellektuális ellenfelét kiszorítja a politikai opciók sorából, amelyek nem észelvű alapra helyezik érvelésüket. Ezzel a megoldással ráadásul azokat a rivális ideológiákat is hitelteleníti, amelyek szintén a tudománnyal igazolják létjogosultságukat, hiszen a racionalitás oszthatatlanságából fakadóan csak egyetlen exkluzív igazság, azaz önmaga létezhet.

Az ideológiai és a tudományos összefonódásának jelét láthatjuk abban is, hogy Ivanov és Rubasov nemzedékében mennyire felülreprezentáltak voltak a tudósok:

„Az Ivanov falát egykor díszítő régi képen látható, megszámozott fejek tulajdonosai közül mindegyik többet tudott a jogfilozófiáról, népgazdaságról, politikai gazdaságtanról és államelméletről, mint az európai egyetemek tanszékein ülő vaskalapos akadémikusok. A polgárháború idején tartott kongresszusok olyan színvonalon mozogtak, amelyet a történelemben még soha egyetlen politikai testület sem ért el; a hozzászólások olybá tűntek, mintha szakfolyóiratok számára készült tudós referátumok volnának.” (p. 196)

Mindazonáltal érdemes észrevenni, hogy nem csak az ideologikus észjárás vonzódik a tudományos megközelítéshez, hanem a szellem embereinél is érzékelhető, hogy a politikai problémákra nem egyszer ideológia alapú választ adnak. Ennek oka abban rejlik, hogy a politikai gondolkodókká avanzsáló tudósok igyekeznek döntéshozókként is a

tudomány elveinek és logikájának megfelelően kialakítani álláspontjukat. Rubasov kihallgatásai során szembesült igazán azzal, hogy a tudományosság által legitimált ideológia bármennyire is meggyőző megoldásokkal áll elő, valójában teljességgel félreérti a politikum természetét.

Ugyanakkor úgy tűnik, mintha Rubasov nem akarna tudomást venni arról, hogy a hübrisz bűnébe eső tudósok maguk is felelősök abban, hogy precízen kidolgozott elméleteik és az objektivitás, valamint a szakszerűség kritériumát teljesítő elképzeléseik a politika komplex világában teljesen más fénytörést kapnak. Elképzelhető, hogy az emberi együttélést érintő egy-egy nehézség teoretikus szinten egyszerűen orvosolhatónak tűnik, ám az összetett társadalmi jelenségekbe való beavatkozás azzal a veszéllyel jár, hogy a változások újfajta, korábban nem tapasztalt problémákat idéznek elő. Ennek megfelelően „*a szakfolyóiratok számára készült tudós referátumokhoz*” hasonló elképzelések tudományos értékelését valószínűleg helyesebb úgy tekintenünk mint a rubasovi generáció kései önigazolási törekvését.

3.2.4. Az alapító atyák alkonya

A tudomány képviselőinek politikai szerepvállalása nem mindig jelent támogatást az ideológia számára. Naivitásuk bizonyos esetekben akkor is kockázattal járhat, ha nem törekednek döntéshozói pozíció megszerzésére, csupán őszintén hirdetik az általuk fontosnak hitt ideákat. Ahogy ez lenni szokott, a politika világában járatlan értelmiségiek a legritkább esetben érnek el sikert. Ilyen figurára ismerhetünk rá a 406-os cellában raboskodó Rip van Winkle személyében, aki valaha egy délkelet-európai országban dolgozó szociológusként szimpatizált az ideológiával (p. 140), ám hosszú évekre börtönbe kerülve elvesztette kapcsolatát a politikai realitással. Szabadulása után nem érzékelte a változó politikai viszonyokat, s fennhangon kezdte el hirdetni azokat a gondolatokat, amelyeket eredetileg az ideológia képviselői maguk is vallottak. Az időközben hatalomra jutott politikai szereplők meglátása szerint ez az egyszerre tiszteletre és szánalomra méltó tudós politikailag veszélyt jelent számukra azzal, hogy rámutat az elméletben megfogalmazott és a gyakorlatban megvalósított eszme közti disszonanciára, ezért mindenképpen meg kell akadályozni, hogy nézeteit nyilvánosan is hangoztassa. Így válik az ideológia szolgájává tett tudomány bizarr mementójává a van

Winkle által a börtön titkos nyelvének számító kopogás során ismételtetett „*Fel voeroesoek protelarok!*” (p. 138).

Bármennyire is tisztában volt Rubasov az ideologikus gondolkodás fent vázolt karakterével, Ivanov hatására mégis engedett az intellektuális kísértésnek, és írásban revideálta korábbi nézeteit. Nemcsak hogy beismerte az eszmétől való elhajlását, hanem bizonyítandó az ideológiához való visszatérését megalkotta a „*viszonylagos érettség törvényét*”. (p. 193) Az odaadás és a lojalitás hangsúlyozásán túl még egy ok húzódott meg ezen lépése mögött: abban reménykedett, hogy a politikai munkához való szellemi hozzájárulásával nem csupán szabadságát nyeri vissza, hanem talán egyenesen vezető pozícióba is helyezik majd. Azonban rövidesen csalódnia kellett, amikor kiderült, hogy törekvése teljesen hiábavalónak bizonyult. Ivanovot ugyanis leváltották, és az új generáció képviselője, az elvakult és hithű Gletkin folytatta kihallgatását, akinek magatartásában még a gondolkodásra való igényt sem fedezhetjük fel.

A nemzedéki különbség az ideológia logikai fejlődésének kifejeződése. Mint láthattuk, az eszmei alapozást elvégző ideológusok, az „alapító atyák” ugyan kritikai szemlélet nélkül, de a gondolkodás egyes jegyeit magán viselő tevékenységet folytattak. Az ellenvetéseket ignoráló, ám intellektuális természetű legitimáció könnyen az ideológia Achilles-sarkává válhat, mert rejtve ugyan, de fenntartja egy olyan szellemi fordulat lehetőségét, amikor önnön létjogosultságának logikai alapon történő indokolása többé nem lesz tartható. A stabilitás biztosítása érdekében a következő generáció képviselői már nem is igyekeznek alátámasztani cselekedeteik helyességét; az ideológia ekképpen elveszti kapcsolatát az eredetileg őt létrehozó eszménnyel, s marad a csupasz politikai cselekvés. A végkifejlet előrelátható: a „*korrekt brutalitással*” (p. 213) szemben alulmaradnak a „*tiszta ész ámokfutói*” (p. 284).

3.3. Ideológia és vallás

Az ideologikus gondolkodásnak az imént vázolt racionalitáshoz fűződő romlott vonzódása nem érthető meg anélkül, hogy ne fordítanánk elegendő figyelmet az ideológia és a vallás közti párhuzamra. Mintha Koestler is magáévá tette volna a nevezetes voegelinii gondolatot: „*A politikai kollektivizmus nem kizárólag politikai es morális jelenség, sokkal fontosabbnak tűnik számomra a benne rejlő vallási elem.*” (Voegelin,

2011, p. 28) Ahogy Fossum cikkéből (Fossum, 1958) is kitűnik, a *Sötétség délben* bővelkedik bibliai analógiákban. Ezek közül kiemelendő a Rubasov és Krisztus közti hasonlóság, amely sajátos újraértelmezés lehetőségét villantja föl. Láthatjuk, hogy a jézusi történet elemei szembeötlő módon tűnnek fel a regényben, ám az összkép rendkívül groteszk: a Megváltó életével és halálával hitelessé tett kereszténységgel szemben itt csupán egy torz, tökéletlen (defective) Krisztus torz és tökéletlen vallásával találkozhatunk.

3.3.1. A földi Paradicsom ígérete

Az ideologikus gondolkodó szemében az őt körülvevő világ romlottsága oly mértéket ölt, amely szükségessé teszi az emberi együttélés totális újragondolását. A közösség kereteinek átalakítása túlmutat a technikai részletek formálásán, és elkerülhetetlenné válik a létezés totális felülvizsgálata. A jelenlegi életfeltételek elviselhetetlensége és a vágyott világ tökéletessége közti feszültségből következik, hogy a problémák megoldása kizárólag egy mindenre kiterjedő üdvtan követésével érhető el. A hagyományos vallások és az ideológiák között azonban észrevehetünk egy határozott különbséget: míg az előbbiek egyfajta határvonalat húznak a földi világ és a tanításaikban vázolt ideális állapot közé, addig az ideológia politikai természetéből fakadóan már a földön megvalósíthatónak, sőt megvalósítandónak tartja a paradicsomi viszonyokat. A tökéletes politikai berendezkedés elérése azonban csak akkor lehetséges, ha az érte küzdő közösség tagjai nem félszívvel, hanem a mindennapok során maximálisan megjelenő vallásos hevülettel és lelkesültséggel tevékenykednek a minden ízében hibátlan társadalom megteremtése érdekében. Az ideológiába vetett hit kiváltképp fontosnak bizonyul azokban a pillanatokban, amikor az eszme melletti vak elköteleződés intellektuális értelemben nehezen védhetővé válik:

„De hogyan lehetséges a jelenben eldöntennem, kinek lesz igaza a jövőben? A próféták munkáját végezzük, csak éppen nincs meg a tehetségünk hozzá. A jövőbe látást a logikai dedukcióval helyettesítjük, ám ez a közös kiindulópont ellenére eltérő eredményekhez vezetett. Bizonyíték állt szemben bizonyítékkal, a magunk igazsága végső soron a hit volt – a saját logikai dedukciónk helyességébe vetett axiomatikus hit.” (p. 116)

Láthatjuk tehát, hogy az idea melletti dogmatikus, azaz indokolást nem igénylő kiállás a szellemi alapok fogyatékoságait hivatott ellensúlyozni. Az abszolút átszellemültség az ideológia sikerességének alapfeltétele. Az ellenvetések számbavétele, a kétely és a bizonytalanság a vallás szempontjából nézve azt jelentik, hogy az ideológia követőinek hite megrendült, végső esetben pedig hitehagyást követnek el. Az ideológia vallásos karakterének nézőpontjából a hitetlenségnél csak az eretnekség számít nagyobb bűnnek; Rubasovnak az eszme helyzetének áttekintésére vonatkozó gondolatai és az eredeti hittételekhez való visszatérésére irányuló javaslatai azért váltottak ki oly' heves ellenreakciókat, mert eretneknek bélyegezték amiatt, hogy az érvényben lévő hivatalos állásponttal szemben az igaz hitelvekhez való visszatérést hirdette.

Az ideológia teológiai vonásait mutatja a Párt és az Egyház közt kirajzolódó egyértelmű analógia. A politikai és a vallási közösség közötti határok összezsúszásának jele, hogy a politikában résztvevők elkerülhetetlenül egyben az adott politikai vallás hívői is. Az egyházi hierarchia mintájára felfedezhető a politikai közösségben is szervezeti tagoltság, ennek megfelelően a gyülekezethez hasonlóan a tagságnak is a „*papi-ideológusi elit*” (Nyirkos, 2017, p. 114) nyújt politikai-dogmatikai útmutatást, amely az értelem alapú indokolás kudarcakor tisztán a vakhitre fog támaszkodni.

3.3.2. A politikai vallás csődje

Különösen érdemes megfigyelni Rubasov karakterének összetettségét a vallás prizmáján keresztül, ugyanis egyszerre mutatja a Megváltó (Jézus) és az áruló (Júdás) attribútumát. Az inkvizíciószerű kihallgatássorozat tétje éppen ezért paradox módon kettős: Gletkin felvillantja neki annak lehetőségét, hogy az eszme elárulásának beismerésével a létező legnagyobb áldozatot hozza meg; szenvedése révén – az ideológiához fűződő elkötelezettsége bizonyítékaként – Rubasovot a távoli jövőben politikai szentként fogják tisztelni, nevét pedig áhítattal fogják emlegetni. Másrészt viszont Rubasov a lelke mélyén tisztában volt azzal, hogy a koholt vádak elfogadásával és nem létező bűneinek felvállalásával nem a megváltás útjára lépett, hanem elárulja azt a politikai felelősségből adódó missziót, amely az ideológia igaztalan mivoltát hivatott leleplezni. Ezzel egyetemben a becsületes és tisztalelkű kevesekkel szemben a kollaboráló és gyengejellemű sokak táborát fogja gyarapítani.

A bűnösségét kimondó bírósági verdikt után és a halálos ítélet végrehajtása előtt tudatosult benne az, hogy egy hamis istennek áldozta életét:

„Rubasov az ablaknál állt, cvikkerével a csupasz falat kopogtatta. Kisfiúként tulajdonképpen csillagász szeretett volna lenni, negyven éven át mégis valami egészen mást csinált. Miért nem kérdezte meg az államügyész: Mondja, Rubasov vádolt, mi a helyzet a végtelenséggel? Semmit nem tudott volna válaszolni, és itt, igen, itt rejlik bűnösségének tulajdonképpeni forrása. Létezhet ennél nagyobb bűn?” (pp. 282-283)

Földi létének ezekben az utolsó, immáron tét nélküli, talán éppen ezért legtisztább pillanataiban érzékelte igazán, hogy a politikai vallások sivár szűkössége mennyire alkalmatlan arra, hogy lelki megnyugvást nyújtson a lét legnehezebb helyzeteiben. Ekkor döbrent rá, hogy az ideológia parciális hitelvei torz válaszokat adnak a létezés alapvető kérdéseire. A dogmatikus magyarázatok használhatatlansága fájóan bizonyítja, hogy politikai pályafutását egy, emberek által konstruált istenség szolgálatába állította, ezzel pedig évtizedeket egy hamis ügynek szentelt ahelyett, hogy a lényegi problémákra és a transzcendens dimenzióra fordította volna figyelmét. A gyermekkori emlék felidézése mutat rá arra, hogy az emberi lélek eredeti állapotában még egyértelműen fogékony a földi világon túli univerzum megtapasztalására, ám a politikai vallások a transzcendencia tagadásával, vagy még inkább önmagukat az egyetlen igaz transzcendensként tételezésével megszüntetik annak lehetőségét, hogy a mélyen gyakorolható hit az emberi élet szerves részét képezze. Helyére a totalitás álcáját magára öltő ideológia lép, amely merev lélektelenséggel csak egy alacsonyabb rendű élet megélésének hagy teret.

Az utolsó órákban előtű óceáni érzés¹⁶ (p. 282) tudatosítja Rubasovban, hogy a politikai vallások a látszólagos hasonlóság ellenére csak imitálják a vallásos világlátás gazdagságát. A köztük meghúzódó analógia tehát sok szempontból megtévesztő: az ígért világ komplexnek tűnő mivolta ellenére az univerzális helyett a partikulárisra¹⁷, a metafizikai helyett a fizikaira koncentráló ideológia sikertelenül próbálja helyettesíteni

¹⁶ Noha a tanulmány alapját adó szövegimmanens elemzési módszer tudatosan kerüli az életrajzi elemekre való hivatkozást, ezen a ponton mégis meg kell említenünk, hogy az óceáni érzés vagy óceánérzés Koestler gondolkodásában központi helyet foglal el. Ahogy önéletrésében is olvashatjuk (Koestler, 1998, p. 110), már fiatalkori lelki fejlődésére is nagy hatást gyakorolt ez a sajátos érzület.

¹⁷ Erre a problémára reflektál a regény francia címe is: *Le Zéro et L'Infini*.

az emberben inherens módon megtalálható hitélményre vonatkozó igényt. Ez okozza, hogy az ideologikus világból száműzött vallásos beállítódás a létezés fordulópontjainál, különösképp az elmúlás közeledtével magától értetődő módon hatja át még az ideológia hajdan elkötelezett képviselőit is.

3.4. Ideológia és politikum

Miután áttekintettük, hogy az ész és a hit – sok szempontból egymásba fonódóan – milyen fontos szerepet játszik az ideologikus észjárásban, érdemes rátérni arra, hogy az ideológia miként gondolkodik a politika természetéről.

3.4.1. Rend mint egyneműség

Ahogy Ivanov múltértelmezéséből is kitűnik (p. 182), az ideologikus hit helyrehozhatatlanul rossznak tartja az őt körülvevő világot, a számára kiindulópontot jelentő társadalmi berendezkedésre pedig úgy tekint mint megannyi rendezetlen és egymásnak ellentmondó politikai akarat alkotta közösségi viszonyrendszerre, ahol „*a káosz uralkodik*” (p. 172). Az egy irányba mutató politikai rend hiányában nem a verseny és a szabadság jelét véli felfedezni, hanem számára ez a társadalmi szisztéma az irányítatlanság és irányíthatatlanság rendszere, amely alkalmatlan az ideológusok által leírt eszményi állam elérésére. A tökéletes társadalom feltételeinek megteremtése egyértelműen megköveteli az ideológiához tartozó politikai közösség, a Párt tagjai részéről, hogy a kaotikus viszonyok megszüntetésével olyan kereteket adjanak politikai berendezkedésüknek, amelyek lehetőséget teremtenek az eszmét képviselő központi akarat akadálytalan, feltétel nélküli és mihamarabbi végrehajtására. A rivális elképzelések kiiktatásával egy abszolút áramvonalasított politikai környezet jön létre, amelyben a kontingens politikai helyzetet a kiszámíthatóság és bizonyosság fémjelezte feltételrendszer váltja fel.

A politikai viták elutasításától nem független az ideologikus gondolkodás azon jellemzője, hogy elveti a kompromisszumon alapuló döntéshozatalt. Az eltérő felfogással és politikai céllal rendelkező szereplők közti megegyezésre ugyanis úgy tekint, mint a

gyenge és akarataikat átvinni képtelen aktorok tehetetlenségének bizonyítékára, amely csak gátolja az ideális berendezkedés irányába tartó haladást. A kompromisszum helyett az ideologikus gondolkodó szeme előtt a politikai cselekvés céljaként egy torzan felfogott konszenzus lebeg:

„– Ezenkívül van a vádlottaknak egy bizonyos fajtája – folytatta Gletkin –, akik mindent bevallanak, ha nyomás alá helyezik őket, viszont a nyilvános tárgyaláson visszavonják vallomásukat. Maga is ebbe a makacs típusba tartozik. A maga vallomásának politikai haszna a tárgyaláson az önkéntességében rejlik.” (p. 245)

Gletkin felfogása szerint a háborítatlan politikai egység és egyszólamúság megteremtése primer politikai feladat, amely kitartó és gyakorta áldozatokat követelő munkával jár. Romlott világunk gyökeres megváltoztatása azonban csak akkor képzelhető el, ha az ideológiát képviselők útjában álló politikai akaratakat eltakarítják. Ezen állapot elérésének két módja létezik.

Az első az az ideologikus világnézet számára szerencsésebb forgatókönyv, ha a politikai viták időszakát úgy zárják le, hogy az ellentétes álláspontot vallókat erőszakkal nézeteik megváltoztatására kényszerítik. Az ekképpen előidézett konszenzusos helyzet harmonikussága természetesen csupán látszólagos, hiszen a „kölcsonosság” és a Gletkin által emlegetett „önkéntesség” csak a független emberi tudatok megtörésével érhető el. Az így előálló egységes ideológiájú politikai tábor ráadásul a mélyreható következményekkel bíró döntések legitimitását is alá hivatott támasztani.

A második esetben az ideológia képviselői ellenfeleik beleegyezését már kényszerrel sem képesek kiharcolni, éppen ezért a politikai közösség világnézeti homogenitását csak úgy tudják biztosítani, ha a nekik ellentmondó szereplőket nemcsak intellektuális, hanem fizikai valójukban is ellehetetlenítik. Az ily módon előálló politikai vélemények egyneműségéből eredő látványos legitimációdeficitet maga a távoli jövőben realizálódó politikai siker, vagyis az ideológia által ígért világ eljövetele ellensúlyozza majd.

3.4.2. Szükség hozta

„Meg tudsz nekem nevezni csak egyetlen példát is a történelemből, hogy amióta a kereszténységet államvallássá tették, melyik állam folytatott valóban keresztényi politikát? Nem tudsz egyet sem mondani. Nehéz helyzetben – márpedig a politika maga a folyamatos nehéz helyzet – az uralkodóknak mindig kapóra jött a szükségállapotra való hivatkozás, ami a védekezés érdekében ugye mindig rendkívüli intézkedéseket követel meg. Mióta nemzetek és osztályok léteznek, azóta a kölcsönös önvédelem állapotában élnek, ami arra kényszeríti őket, hogy a humanizmus megvalósítását folyamatosan kitolják a valamikori »jövőbe«.” (pp. 177-178)

Az előbbieken kifejtett érvelés az ideológia evolúciójának azon kezdeti szakaszára jellemző, amelyben az eszme megalapozójának még van intellektuális igénye arra, hogy bármilyen nyakatekert magyarázattal is, de alátámassza cselekedetei jogosságát. Ivanov azzal igyekszik elhárítani az ideologikus módszerek tarthatatlanságára vonatkozó bírálatokat, hogy aki a politika világában sikert akar elérni, annak minden korban egyetlen választása van: kíméletlenül eltiporni a vele szemben álló álláspontokat. Ezzel azt állítja, hogy az eredményes politizálásnak kontextustól függetlenül egyetlen útja létezik: annak, aki komolyan veszi politikai céljait és hajlandó belefektetni az elérésükhöz szükséges energiát, fel kell vállalnia az ezzel járó kellemetlenségeket is.

Ez még akkor is igaz, ha a történelem során rengeteg vezető hangoztatta, hogy ő maga radikálisan más elvekre alapozza döntéseit. Ivanov meggyőződése szerint a politikai kényszerűséget tagadók – köztük a kereszténységre hivatkozó politikai aktorok – valójában nempolitikai szempontokra hivatkozva csupán elkendőzik azt a tényt, hogy ők pontosan ugyanolyan módszereket használnak, mint az ideológia képviselői. Sőt Ivanov úgy véli, hogy a depolitizálás eszközével élő szereplők magatartásánál becsületesebb és őszintébb az eszme reprezentánsainak alapállása, hiszen ők motivációik elfedése helyett nyíltan elismerik valós indokaikat.

A fenti gondolatmenetből adódik, hogy az ideologikus észjárás a politika világát a háború világával azonosítja, ahol a társadalmi élet helyes feltételrendszerének meghatározása minden esetben élet-halál harc kérdése. A „szükségállapot”, vagyis a schmitti értelemben vett rendkívüli helyzet (Schmitt, 2002) legfőbb jellemzője, hogy ezen szituációban a politikai szereplőket nem kötik a mindennapokhoz elengedhetetlenül hozzá tartozó

szabályok és társadalmi korlátok, mert az emberi cselekvés minden mozzanatát kitölti az egzisztenciális küzdelemben tanúsított helytállás, amely ellentmondást nem tűrő módon követeli meg a létfenntartást akadályozó normák és törvények figyelmen kívül hagyását.

Érdeemes észrevenni, hogy a gyakorló politikusok számára micsoda lehetőség rejlik a szükségállapot állandóvá tételében: a megszokott politikai rendet minden elemében átszövő elvárások, előírások és regulák hálójának ignorálásával a politikai aktorok radikálisan képesek megnövelni mozgásterüket, és logikus módon cselekvési lehetőségeik tág körét igyekeznek a lehető leghosszabb ideig fenntartani. Ennek megfelelően nagy csábítást jelent számukra, hogy rendkívüli szituációt konstruálva indokolatlan esetekben is érvénytelennek tekintsék a társadalmi rendszabályokat.

3.4.3. Machiavelli köpönyegéből

Rubasov és Ivanov beszélgetéséből kiderül, hogy az előbbieken bemutatott politikafelfogásnak számos történelmi előképét ismerhetjük; jó néhány példát láthattunk olyan politikai törekvésekre, amelyek osztották az ideológiának a világban uralkodó akaratok tűrhetetlen sokféleségével kapcsolatos meggyőződését, s hozzá hasonlóan a homogén és egy irányba ható politikai rendszerben látták a megoldást. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy szellemi előzményei mindegyike – beleértve a francia forradalmat a maga letaglózó brutalitásával – zátonyra futott. Ivanovékat pontosan az választja el az előző korok ideológusaitól, hogy felfedezték, sőt tökéletesítették Machiavelli, a politikai sikeresség legnagyobb mesterének tanításait.

Akár igaz a Rubasov által említett szóbeszéd (p. 113), akár nem – miszerint az Egyesnek, az állam vezetőjének éjjeliszekrényén mindig ott hever az itáliai gondolkodó fő műve, *A fejedelem* –, jelzésértékű, hogy a politikai hasznosságról szóló gondolatai milyen nagy hatást fejtettek ki az ideologikus világkép alakítóira. Machiavelli tanainak az ideológia szolgálatába állításával sikerült megelniük a kaotikus világ uralásának kulcsát. Fontos rögzíteni, hogy *A fejedelem* (Machiavelli, 2019) írója nem az elméletalkotó, hanem a megfelelő módszertan kidolgozójának szerepét tölti be, vagyis ő azt az utat vázolja föl, amely követése révén a teoretikus elképzelések megvalósíthatóvá válnak.

Miben áll Machiavelli jelentősége az ideológia követői számára? A legfontosabb hozzájárulása, hogy a politika természetéről alkotott nézeteivel egy könnyen használható,

egyszerűen terjeszthető és minden helyzetben alkalmazható algoritmust bocsát a politikai szereplők rendelkezésére. Az eszme mint cél és a politikai hasznosság mint eszköz kombinációja ugyanis megadja a politikai cselekvés két legfontosabb elemét: mit akarunk elérni és mit teszünk az érdekében?

Ivanov és kiváltképp Gletkin révén megértette Rubasov, hogy a totális ideológia igájába fogott machiavellista megközelítés kiemelte az ideologikus elképzelésekkel bíró politikai cselekvőket az egymással versengő akaratok esetlegességéből, ezzel pedig megteremtette az oszthatlan hatalom megszerzésének és tartós birtoklásának lehetőségét.

Az Ivanov–Gletkin váltásban a neomachiavellista politikai gondolkodásban okvetlenül benne rejlő önfelszámoló tendenciát fedezhetjük fel. Az első generáció, az „alapító atyák” számára az ideológiaorientált politikai gondolkodás a politikai cselekvés szerkezeti előfeltételeként jelenik meg, ám utódaik a tanítás fő tézisé, a politikai elv minden más szempont elé helyezését tökélyre fejlesztik, és a hatékonyság növelése érdekében az intellektuális tevékenységet is kirekesztik a politikai szereplők tennivalói közül. Rubasov a saját bőrén tapasztalta meg, hogy a gletkini módszerek steril hatékonyságában csúcsra jut a politikai elv priorizálása; a politikai gondolkodás mentes politikai cselekvésnek ebben az értelmezési keretben nincs riválisa. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a politikai tudatosság fokozatos növelésének Ivanov által javasolt útjánál a Gletkinben megtestesülő politikai tudattalanság határozottan sikeresebb megoldást jelent, ám a siker egyben ezen tevékenységi forma végét is jelenti: az így létrejövő támadásmentes felület az öntudat megszüntetésével a politikai gondolkodást, sőt végeredményben a politika világát is okvetlenül felszámolja. A neomachiavellizmus ideáltipikus figurája, a politikailag nem releváns értékektől megtisztított politikai lény önmaga kiteljesítésével létének lényegét veszti el. Így nyer sajátos jelentést az a tézis, miszerint „a forradalom felfalja saját gyermekeit”.

3.4.4. Logikailag levezetett terror

Adja magát az elképzelés, hogy a politikaelméletben gyakran használt piszkos kezek problémáját azonosítsuk a *Sötétség délben* központi témájaként, ahogy azt például Stephen Ingle (1999) is teszi, aki az ideológia által követett eszme és a hozzá vezető terror közti összefüggést az eszköz és a cél (means and ends) dilemmájaként fogja föl. Mindazonáltal Rubasov a végrehajtandó halálos ítélet közeledtével megértette, hogy az

elérendő állapot és az odavezető út közti különbségtétel az ideologikus észjárás vizsgálatakor félrevezető:

„Negyven éven át harcolt a gazdasági fátum ellen. Ez volt az emberiség legsúlyosabb problémája, a rák, amely a zsigereit rágta. Bizony szükség volt a műtetre, a gyógyulás majd magától megy. Minden más dilettantizmus, romantikus kuruzslás. Súlyos betegeket nem lehet kézzel és jámbor ráolvasásokkal gyógyítani. De akárhol is alkalmazták a kést, a régi rossz helyén mindig új kelések nőttek. Az eredmény már megint nem jött ki.”
(p. 284)

Ezen a ponton Rubasov megsejtette, hogy a korábbi évtizedekben általuk alkalmazott terror az ideológia belső logikájából következik, és ennek megfelelően a radikális politizálás nem küszöbölhető ki az ideologikus észjárásból. A sebészi analógia kitűnően mutatja az ideologikus politikai cselekvés belső feszültségét: ahogy az operációk végeláthatatlan sorozata nem eredményezheti a beteg teljes felépülését, úgy a társadalom folyamatos fölforgatása sem hozhatja el a közösségi jólét állapotát.

Ezen belátás logikailag azt is magában foglalja, hogy a tökéletesség elérése teljesen független attól, hogy a társadalmi gyógymódot előíró ideológus a mélyreható kezelések széles tárházából melyik kúrát tartja az adott pillanatban célravezetőnek. Természetesen fontos és becsülendő Rubasov azon felismerése, miszerint az érvényben lévő ideológia alkalmatlan a politikai közösség problémáinak orvoslására, ugyanakkor az eddig a pontig sikeresen elvitt gondolatmenet itt megbicsaklott. Ennek oka, hogy a szélsőséges gyógykezelés elvetése nem járt együtt a politika szerepének az újragondolásával, vagyis továbbra sem tágít attól az elképzeléstől, hogy a politika feladata az, hogy megszabadítsa a társadalmat az esetlegesség, a bizonytalanság és a kontingencia öt gyötrő kórjától, és ily módon a politikai közösség számára megteremtse a háborítatlan jólét és a belőle következő politikaiakarát-homogenitás állapotát. A politika céljának félreértésétől nem függetlenül hibásan határozza meg az orvosi/ideológusi tennivalókat is, hiszen egy folyamatosan változó, éppen ezért kompromisszumokat követelő világban akar végleges és abszolút válaszokat adni a nap mint nap felmerülő kérdésekre.

3.4.5. Lenni vagy nem lenni

Az ideologikus észjárás totális politikafelfogása már-már arra a következtetésre juttatta Rubasovot, hogy gyenge pont híján ezen gondolkodásmód ellenfelei nem találhatnak fogást rajta. Ám a Gletkin által vezetett kihallgatások során tudatosult benne, hogy vallatója számára milyen tétje van ezen, látszólag előre lefutott játszmának:

„Rubasov megértette, hogy Gletkin élete legnagyobb diadalát ünnepli éppen. Egy Rubasovot elintézni szép karrier kezdete lenne, és egy perccel ezelőtt még ő maga is bizonytalan volt abban, mi is lesz a játék vége – ráadásul nyilván Ivanov sorsa is ott lebegett mementóként előtte.

Rubasov rájött, hogy legalább annyi hatalma van Gletkin felett, mint ennek a Gletkinnek felette. A markomban tartalak, fiacskám, gondolta gúnyos grimaszt vágva; kölcsönösen markunkban tartjuk egymást, ha én hátrafelé kivetem magam a hintából, akkor te is zuhansz szépen velem.” (p. 208)

Az, hogy az ideológia képviselői a politikai döntések következményét oly nagy jelentőségűnek titulálják, hogy voltaképpen az emberi létezés lényegét érintik, nem kizárólag az ellenfelek számára jelent egzisztenciális kockázatot, hanem az ideológiát felvállalók is létüket teszik kockára. A létezés és a politikai létezés ebben az esetben egy és ugyanaz, ebből következően a politikai értelemben megbukó szereplők emberi mivoltukban is megsemmisülnek.

Rubasov sokáig úgy vélte, hogy koncepciós pere mögött egy zéró összegű játszma húzódik meg, ennek megfelelően azt gondolta, hogy vagy az ideológia reprezentánsai, vagy az ideológia ellenfelei aratnak majd abszolút győzelmet. Ám rájött, hogy Gletkin elsőprőnek látszó dinamizmusa mélyén egzisztenciális félelem rejlik, ugyanis retteg attól, hogy nem lesz képes rávenni Rubasovot az ideológiához való illojalitásának beismerésére. Ha utóbbi továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy ő az eszme kizárólagosan legitim képviselője, azzal saját halálos ítéletének aláírása mellett kihallgatója totális alkalmatlanságát is bizonyítja és előkészíti bukását.

Ennek fényében különösen érdekes, hogy végül mi készteti Rubasovot arra, hogy magára vállalja el nem követett bűneit, majd ezután a tárgyaláson is ragaszkodik vétkes mivoltához. Nyilvánvalóan közrejátszik benne egzisztenciájának féltése is, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül Gletkin mellékesen elejtett gondolatait sem: „*Remélem, Rubasov elvtárs, megértette a feladatát, megértette, mit vár öntől a párt.*” (p. 264) Kilátástalannak tűnő helyzetében Rubasov előtt egy teljesítendő küldetés képe jelenik meg, amely értelmet adhat ebben a szenvedésekkel teli állapotban. A régóta nem hallott „elvtárs” megnevezés azt ígéri neki, hogy áldozatvállalása nem hiábavaló, mert életét ugyan nem tarthatja meg, de megkaphatja azt, ami ebben az értelmezési keretben a legbecsesebb: ismét a totális győzelmet arató ideológia politikai közösségének tagja lehet.¹⁸

A tőle megkövetelt feladat végrehajtása után Rubasovra rátörő ürességérzet ráébreszti, hogy mindvégig tévedett: az annyira vágyott politikai közösség nem létezik. Nem létezik, mert az ideológia számára a közösség és az őt alkotó személyek csupán politikai eszközök, amelyek szerepük teljesítését követően jelentőségüket veszítik és nyom nélkül feloldódnak az eszmében mint önmegvalósító entitásban. Magányában számot vet múltjával, s rádöbben: közeledő kivégzése tükrében a halála árán megváltott elvtársi mivolta csak illúzió, mert kötelékeitől, sőt önnön személyiségétől megfosztott egyénként valójában nem tartozott és nem tartozhatott sehova, legfőképp nem az őt erre az útra vezető ideológiához.

3.5. Ideológia és erkölcs

Az ideológia tudáshoz fűződő viszonya kapcsán már szót ejtettünk arról, hogy a Rubasovban lejátszódó megértési folyamat szempontjából döntő mozzanat volt letartóztatása és az azt követő koncepció per, mert az az ellene felhozott vádak nyilvánvaló hamissága elkerülhetetlenné tette, hogy szembenézzon az általa is sokáig

¹⁸ A szakirodalomban igen elterjedt az az Orwell által is hangoztatott elképzelés, miszerint „*Rubasov végső soron azért vallja magát bűnösnek, mert hiába töri a fejét, nem képes semmi okot találni rá, hogy ne ezt tegye. Az igazságosságnak és az objektív igazságnak régóta nincs számára semmiféle értelme.*” (Orwell, 1990, p. 957) Ahogy a következő fejezetben látni fogjuk, a benne lejátszódó erkölcsi válság természetesen közrejátszik döntésében, ám kilátástalansága mögött legalább annyira politikai természetű motívumok húzódnak meg.

épített rendszer védhetetlen intellektuális fundamentumaival. Elfogatása az erkölcsi tisztánlátás tekintetében is komoly fordulatot hozott, azonban míg az ideológia által képviselt feje tetejére állított igazság-hazugság viszony lelepleződése cezúraszerű változást jelentett a számára régóta iránytűként működő eszme megítélését illetően, addig annak morális újraértékelése során hosszú, kanyarokkal teli utat kellett bejárnia.

3.5.1. A szunnyadó lelkiismeret ébredése

Cellájába kerülve Rubasovot periódusosan jelentkező fogfájás kezdi el gyötörni (p. 24), ám sokáig nem vált világossá számára, hogy testi bajai mögött nem egyszerűen fizikai okok állnak, hanem tünetei az aktuális lelkiállapotával állnak összefüggésben. A fogfájás-metaphora remekül érzékelteti a moralitás emberi életben játszott átfogó szerepét: ezen, egymástól függetlennek tűnő jelenségek tagadhatatlan egybeesésekor látja meg Rubasov, hogy az évtizedeken keresztül elnyomott, ebből adódóan megválaszolatlan és felhalmozódó etikai dilemmák jeleit óhatatlanul fel fogjuk fedezni létezésünk különböző szegmenseiben. A kínzó fájdalom jellemzően együtt jár az ideológia nevében végrehajtott tettekért érzett felelősségének tudatosodásával, vagyis azon ténnyel való szembesüléssel, hogy morális lényként el kell számolnia múltbeli cselekedetei erkölcsi vonatkozásaival. A félig-meddig öntudatlanul töltött pillanataiban kimondott szavak – „*Fizetni fogok*” (p. 67) – előrevetítik az ideologikus gondolkodás erkölcsi elveitől való eltávolodását:

„Emlékek ereszkedtek rá, mint egy üvegbúra, halkán zúgott a füle. Arcok és hangok bukkantak fel, majd azonnal el is tűntek, amikor megpróbálta megragadni őket, fájdalmat érzett. Egész múltja merő egy seb volt, minden érintésre folyt belőle a genny.” (p. 68)

Múltjának morális szempontból történő újragondolása nem lett volna elképzelhető az erkölcsi ítéletalkotás nélkülözhetetlen előfeltétele, a lelkiismeret feltámadása nélkül. Visszatekintése során három olyan alak emléke bukkant fel különös erővel emlékezetében, akiknek halála az ő lelkén szárad: Richardé, Löwyé és Arlováé.

Közös bennük, hogy noha hűen követték az eszme eredeti tanításait, az aktuális politikai konstellációban mégis az ideológia ellenségeinek bélyegezték őket. Richard vétke

naivitása volt: az adott időszakban ellenzékben lévő, ám ennek dacára sikerpropagandát harsogó eszme terjesztésében mozgalmárként aktívan tevékenykedő fiatalember jelezte a pártvezetésnek, hogy a terjesztendő brosúrákban a politikai realitásoktól elrugaskodott állítások szerepelnek. Löwy, a kikötővárosi dokkmunkás bűne az volt, hogy felismerte az ellentmondást abban, hogy a már hatalmi pozícióban lévő párt irányítói rendszeresen adnak el kőolajat a korábban legfőbb ellenségnek kikiáltott államnak. Apolitikus természetű titkárnője, Arlova esetében még ilyesmiről sem volt szó: a rendszeres időközönként lezajló tisztogatások egyike alkalmával államellenes tevékenységgel vádolták. Noha Rubasovnak módjában állt volna cáfolni az állításokat, helyette inkább saját életét óvta. Az első két vétek politikai meghatározottságával ellentétben az utóbbi mint „*magánbűn*” (Márton, 2006, p. 106) – ha lehet – még inkább nyomasztotta lelkét.

A Rubasovot kísértő három alak története azért tört felszínre, mert a lelkiismeret feléledésével újraértékelte ezen esetek morális jelentőségét, ezzel összefüggésben pedig különös erővel tört rá bűntudata. Ez a folyamat a maga természetességével azért tűnt újszerűnek Rubasov számára, mert az ideologikus gondolkodás statikus megközelítése most dinamikus jelleget öltött, ennek megfelelően központi eleme a kétely, az önmarcangolás és a bizonytalanság lett. Az ideológia biztosította stabilitásból kikerülve Rubasov azzal a régóta nem tapasztalt feladattal nézett szembe, hogy az erkölcsi ítélet megalkotása, vagyis a jó és a rossz közti határvonal meghúzása minden esetben egyfajta belső vita eredményeképpen zajlik le. A diskusszió súlyát a megítélés kontingens mivolta nem csökkenti, épp ellenkezőleg: a bűn komolyan vételének bizonyítékát fedezhetjük fel abban, hogy a mindennapokban megjelenő, tehát kézzelfogható gonoszság ellen veszi fel a harcot az ember. Az ellene vívott küzdelmet az tette lehetővé, hogy az ideológiára jellemző absztrakt erkölcsfelfogás helyett Rubasov a múltjából kiemelt konkrét példákon keresztül azonosította a gonosz megjelenési formáit.

A morális dilemmákkal való szembesülés kezdetén komoly problémát okozott Rubasov számára annak megfejtése, hogy valójában kivel vagy mivel viaskodik, amikor a korábban elkövetett tetteinek súlyát kívánja felmérni. Az általa grammatikai fikciónak (p. 127) nevezett tényező, azaz az ÉN mint a természetes erkölcsi ítéletalkotás előfeltétele ennek a sajátos párbeszédnek a másik szereplője. Ezen dialógus különlegessége abban rejlik, hogy az én érdemben nem válaszol a felvetésekre, ennek megfelelően nem is mutat irányt azt illetően, hogy az adott személy miként cselekedjen a jövőben. Ehelyett egyes

múltbeli tettek helytelennek ítéelésével a korábbi magatartás elhagyására készíti az illetőt, ezzel pedig felveti az erkölcsi újrapozícionálás szükségességét.

A Rubasov morális felfogásában bekövetkezett gyökeres változás elképzelhetetlen lett volna az erkölcsi megítélés alanyának megváltozása nélkül. Szembeötlő az a különbség, amelyet az első kihallgatás alkalmával Rubasov és Ivanov maguk is észlelnek: az előbbi egyes szám első személyben megfogalmazott gondolataival szemben az utóbbi rendszeresen a „mi”, vagyis az ideológia képviselőinek nevében fejt ki erkölcsi alapállását. A két megközelítés közti feszültség azért rázza meg oly mélyen Rubasovot, mert az individuális alanyiség elvét követve éles kontúrokkal rajzolódik ki a „mi” homályosságában eltűnt saját egyéni felelőssége. Ez a váltás is szemlélteti azt a folyamatot, ahogy Rubasov az ideologikus gondolkodástól eltávolodva egyre inkább önálló morális entitásként határozza meg magát.

3.5.2. Az ideológusok etikája

A rutinos Ivanov pontosan tisztában van azzal, hogy a büntudattól gyötört Rubasov erkölcsi válságából nem következik egyértelműen az ideológiával való teljes szakítás, éppen ezért bizonytalan lelkiállapotát kihasználva cellájában keresi fel annak érdekében, hogy meggyőzze újonnan támadt nézetei téves mivoltáról, ehhez kapcsolódva pedig a morális és kognitív inverzió (Fehér, 2005, p. 120) szükségességéről. Ivanovot kiváltképp alkalmassá teszi a feladatra az, hogy azon kevesek közé tartozik, akik az ideológia kezdetétől szolgálják az eszmét, ezért ugyanazon erkölcsi dilemmákkal néztek szembe mindketten politikai pályafutásuk során. Ahogy megjegyezte, olyan, mintha Rubasovval ikertestvérek lennének, sőt a felállás akár fordított is lehetne (p. 126): kihallgatóként Rubasov minden bizonnyal ugyanezt a logikát követné vele szemben, mint amit Ivanov most.

A lelkiismeret feltámadása Ivanov számára a régi idők morális dilemmáit idézi, amelyek az ideologikus gondolkodás szemszögéből nézve egy letűnt kor mára már meghaladott erkölcsi problémáiként tűnnek fel. A rubasovi büntudat anakronizmusa Ivanovban az ismerősség érzetét kelti, ennek megfelelően bevált érvei vannak az olyan esetekre, amikor lelkiismeret-furdalása támad a fogolynak:

„A világot nem szabad metafizikai érzelebordélynak tekintenünk. Ez a mi fajtánk etikájának első parancsolata. Sajnálát, lelkiismeret, undor, kétségbeesés, vezeklés, a mi fajtánk számára undorító kisiklás, transzcendentális kurválkodás. (...) Ameddig a káosz uralkodik a világon, addig Isten anakronizmus, és a saját lelkiismeretünkkel kötött minden kompromisszum hitszegés.” (p. 172)

A fenti Ivanov-okfejtésből is kitűnik, hogy félrevezető az a közkeletű elképzelés, miszerint az ideologikus gondolkodás az erkölcsi szempontot figyelmen kívül hagyva érvel az általa megkövetelt magatartás követése mellett. A morálhoz fűződő viszonya ennél jóval összetettebb. Az ideológia képviselői valójában nem tagadják az erkölcsi elvek jelentőségét, hanem a feje tetejére állítják, kifordítják őket lényegükből. Állításuk szerint az egyetlen morálisan elfogadható álláspont az, ha a lelkiismeret sugallta érzelmeket és gondolatokat, sőt magát a lelkiismeretet elnyomjuk, és engedmények nélkül ragaszkodunk az eszme által lefektetett célokhoz. Az ideológia etikájának központi fogalma a következetesség, ennek megfelelően kizárólag akkor cselekszünk helyesen, ha rendíthetetlenül tartjuk magunkat az ideológusok szabta magatartásmintához. Ezen felfogást jellemezhetjük erkölcsi maximalizmusként is, hiszen ezt a logikát követve nincs átmenet az abszolút helyes és az abszolút helytelen között: a nem-cselekvés, de még a nem teljesen internalizált ideologikus gondolkodás is egyértelműen az elítélendő viselkedésformák közé tartozik.

Ivanov történelmi példákkal is illusztrálja az előbbieken vázolt megközelítést:

„Objektív szemmel nézve a történelem legnagyobb bűnözői nem Néró vagy Fouché fajtája – folytatta –, hanem a Gandhi- és Tolsztoj-féle típus. Gandhi belső hangja többet tett India felszabadításának megakadályozására, mint a brit ágyúk.” (p. 173)

Látható, hogy Ivanov értelmezésében a „*teniszmoralisták*” (p. 114) nem egyszerűen félreértik a politika természetét és ezzel összefüggésben alkalmazhatatlan módszereket propagálnak, hanem az ideológiát elutasító nézetek képviselői kifejezetten bűnt követnek el akkor, amikor akadályozzák az eszme által kijelölt célok megvalósítását. Az ivanovi gondolkodás számára a Rubasovot kísértő emlékek megjelenése pusztán kényeskedésnek

(p. 181) tűnik, amelyet az erkölcsi felelősség alóli kibújás jelének tekint kihallgatója. Richard, Löwy és Arlova esetének felidézése Ivanov szemében a moralizáló felfogás példája, amely a személyes sorsokra való hivatkozással arra tesz kísérletet, hogy elterelje a figyelmet a politikai cselekvés valódi morális tétjéről.

Ezen a ponton egyértelműen kitűnik, hogy az ideologikus észjárás az erkölcsi szempontot kizárólag az absztrakció szintjén tudja értelmezni, ennek megfelelően érzéketlen a mindennapokban jelentkező emberi szenvedés morális vonzataira. Ez természetesen szorosan összefügg az ideológia azon törekvésével, hogy elnyomja a büntudattól szenvedő egyén lelkiismeretét, hiszen az erkölcsi tudat a legritkább esetben reflektál a gonoszság elvont formájára. Sokkal gyakoribb, hogy annak kézzelfogható, a hétköznapiak során felbukkanó megnyilvánulásai kapcsán érzékeljük nem ritkán nyomasztó jelenlétét. Az ivanovi logika koherenciáját pontosan az teremti meg, hogy a konkrét morális dilemmákat absztrahálva távol tartja magát azon esetek megítélésétől, amelyek rámutathatnának felfogásának erkölcsi értelemben is tarthatatlan mivoltára.

3.5.3. Az elvtárs visszatér

Érzékelhető volt, hogy Ivanov érvei komoly hatást gyakoroltak Rubasov nézeteire. Ennek következtében egyre határozottabban merült fel benne a gondolat, hogy új keletű álláspontja revideálásra szorul:

„Üresnek érezte magát, kiszipolyozottnak; ugyanakkor úgy érezte, mintha megszabadult volna egy tehertől. (...) Ki nevezheti árulásnak, ha a halottak helyett az élőkhez marad hűséges?” (p. 183)

A fenti felvetésből világosan kirajzolódik az a folyamat, ahogy Rubasov elkezd megkérdőjelezni a lelkiismeret által sugallt büntudat indokoltságát. Látható, hogy ennek kulcsfontosságú eleme a korábban elkövetett vétkek relativizálása: a Rubasovban egyre erőteljesebben jelentkező felfogás szerint a múltbeli bűnökön túl lehet és túl is kell lépni abban az esetben, ha egy magasabb rendű cél szolgálatába állítjuk magunkat. A jövőben elérhető nagyszabású jótett ígérete mellett eltörpülni látszik mindaz a rossz, amelyet az

előző évtizedekben véghez vitt, a kettő közti űr pedig egyre kevésbé teszi szükségessé az őt nyomasztó lelkiismeret meglétét.

Fontos észrevenni, hogy Rubasov nem egyszerűen azért lépett a revideálás útjára, mert nem tudta elviselni bűnösségét, hanem mert ez a lépés egyben az erkölcsi integritásának helyreállítására irányuló kísérletnek is része volt. Azért van különös jelentősége annak, hogy pont Ivanov vázolta fel számára a korábban egyébként általa is követett ideologikus gondolkodás alapvetéseit, ugyanis ez felvillantotta annak lehetőségét, hogy korábbi énje cselekedetei nem kisiklás eredményei voltak. Ellenkezőleg: akkori döntései a jelenből visszatekintve nyernek igazi értelmet, és így válnak egy értékesnek vélt erkölcsi folyamat akkor még nem tudatosan vállalt elemeivé.

Álláspontjának írásban rögzített revideálására tekinthetünk úgy is, mint a deliberáció¹⁹ egy rendhagyó formájára, amely lélektani szempontból azért bír nagy jelentőséggel, mert sajátos önmegerősítő dinamikája révén Rubasov magabiztosabbá és eltökéltebbé válik, mint amilyen elfogása előtt volt. A beismerés mellé csatolt elmélet, a viszonylagos érettség törvényének felvázolásával átfogó bizonyítékát kívánja nyújtani annak, hogy életének látszólag ellentmondó szakaszai valójában egy stabil intellektuális alapokon álló, mélyreható erkölcsi fejlődés elemei.

Ahogy a lelkiismeret megjelenése egyértelmű testi tünetekkel járt, úgy a bűntudat megszűnése is hatással volt Rubasov fizikai állapotára. A teoretikus keretbe foglalt revideálás papírra vetése után feltűnt neki, hogy *„kézírása, amely az utóbbi napokban kissé szétesett és tétova jellegű volt, ismét zártabb, fegyelmezettebb lett, a betűk kisebbek lettek, a nagy, széles hurkok helyére ismét hegyes sarkok kerültek.”* (p. 191) Úgy tűnik, Ivanov totális győzelmet aratott: a bűnbánó Rubasov mélyebb meggyőződéssel vallja az ideológia erkölcsi elveit, mint hosszú pályafutása során valaha.

3.5.4. A gonosz póresége

Rubasov várakozásával ellentétben vallomása nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy feloldozást nyerhessen bűnei alól. Sőt, a legközelebbi kihallgatást már nem is Ivanov,

¹⁹ A rubasovi gondolkodás változása bizonyos tekintetben hasonlít Lukács György 1918-19-es intellektuális fordulatára. Itt is igaz az, amit Kis János Lukács kapcsán megjegyzett (Kis, 2017, p. 398): az ideológiával való azonosulás mindkét esetben az észszerűség jegyeit mutató gondolatmenetek eredményeképpen jön létre.

hanem Gletkin vezette. A korábban már emlegetett nemzedéki különbség morális felfogásukat illetően is megmutatkozott:

„Ez az a generáció, amelyik már az özönvíz után kezdett eszmélni. Nem voltak hagyományaik, nem voltak emlékeik, amelyeket a régi, elsüllyedt világhoz köthettek volna. Ez a generáció köldökszinór nélkül jött a világra. De igazuk is van. A köldökszinórt el kell vágni, minden köteléket szét kell tépni, ami az embert még a becsület hiú értelmezéséhez, annak a régi világnak a hazug tisztességéhez láncolja.” (p. 207)

A gletkini megközelítésben nagy hangsúllyal jelenik meg az a felismerés, miszerint az erkölcsi tradíciók minden korban olyan igazodási pontot jelentenek az embereknek, amely lehetetlenné teszi az ideológia által kitűzött célok tökéletes megvalósítását. Rubasov számára imponáló s egyszersmind kétségbeejtő volt látni, hogy az ő generációjuk munkája beérett az utánuk jövők magatartásában. Imponáló, mert a hasznosságot és a következetességet középpontba állító etika sikeressége azt a benyomást kelti, hogy Gletkin nemzedéke képes meghaladni elődeit, és ezáltal a morális evolúció következő lépcsőfokára lépnek. Ugyanakkor kétségbeejtő is, hiszen a „*modern neandervölgyiek*” (p. 210) – pszichológiai terminológiával élve – érzelmi intelligenciája, és különösen empátiája olyan alacsony, hogy lehetetlenné válik számukra az elemi erkölcsi ítéletalkotás is.

Ez a kettősség az alvásmegvonással elegyített kíméletlen kihallgatás dacára végigkíséri Rubasov ideológiáról való morális vélekedését egészen a tárgyalásig. Az egy percig sem kétséges ítélet közeledtével nem volt értelme maga előtt tovább titkolni a valóságot: a következménynélküliség lehetővé tette számára, hogy szembenézzen az ideologikus észjárás igazi természetével. Abban a pillanatban, amikor nyilvánosan elismerte bűnösségét, lekerült róla az öt hosszú ideje nyomasztó teher, amely folyamatosan arra készítette, hogy álláspontját attól tegye függővé, hogy az miként befolyásolja sorsát. Igaz, a tisztánlátással együtt járó lelkiismeret-furdalás miatt még fájdalmasabb volt rádöbbenie, hogy a moralitás jegyeit mutató karaktere ellenére az általa szolgálta eszme erkölcsi tekintetben is vállalhatatlannak bizonyult. Közeledő halála árnyékában visszatekintett múltjára, és az ideológiát illetően ugyanarra a következtetésre jutott, mint John Kekes: mindketten úgy látják, hogy önértelmezése ellenére az ideologikus

gondolkodás valójában nem más, mint a gonoszság egyik legáthatóbb oka (Kekes, 2007, p. 55), amely arra törekszik, hogy világunkat minden ízében a maga képére formálja.

A halálos ítélet végrehajtásának helyszínére menet tisztázódott benne, hogy mi jelentette az ideologikus gondolkodással összefonódó életének legsúlyosabb erkölcsi tévedését:

„Talán ebben rejlik minden rossznak a gyökere. Talán nem válik az emberiség hasznára, ha ballaszt nélkül hajózik. Talán egyedüli irányítúként az ész nem elégséges, túlságosan is tekervényes kerülő utakhoz vezet, egészen addig, amíg a cél végleg eltűnik a ködben.”
(p. 286)

Ekkor tudatosult Rubasovban, hogy lelkiismeret nélkül nem létezik és nem létezhet morál. Be kellett látnia, hogy noha az ideológusok által hirdetett elvek az absztrakció szintjén megbabonázóan vonzó társadalmat ígérnek, végzetes hibát követünk el, ha a mindennapok összetett világában nem engedünk teret az individuális erkölcsi tudatnak. Megértette, hogy a lelkiismeret képviselte ellensúly kiiktatása esetén a racionálisnak ható gonoszság féktelenül tombolhat a hétköznapi életben.

Az idézetben említett ballaszt szükségességéből egy további felismerés is következik: elkezdett Rubasovban érlelődni a gondolat, hogy a megváltoztathatatlanul kontingens erkölcsi szituációból adódóan a rossz mindenkor életünk része marad. Ezen belátás azonban olyannyira távol esett korábbi gondolkodásától, hogy utolsó pillanataiban felfelvillant benne az utópikus remény, miszerint eljő egyszer egy olyan társadalom kora, amelyben ismeretlen lesz a gonoszság. Elmondható, hogy ebből a szempontból Rubasov csak részlegesen volt képes elhagyni az ideologikus erkölcsi beállítódás alapvető vonásait.

3.6. Ideológia és történelem

Habár a felületes megfigyelő számára az ideológiának a tudáshoz, a politikumhoz vagy éppen az erkölcshez fűződő viszonya mellett szinte elhanyagolhatónak tűnhet a történetiséggel való kapcsolata, mégis érdemes külön kitérni rá. Ahogy Rubasov is

többször észlelte, az ideologikus észjárás logikája nem érthető meg anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk azt a központi szerepet, amelyet az időbeliség, az „*idő radikális felfogása*”²⁰ (Lánczi, 2019, p. 4) betölt benne.

3.6.1. Ami a történelemkönyvekből kimaradt

Ahogy már korábban szó volt róla, a Rubasov perbe fogásával megjelenő kritikai szemléletmód gyökeresen megváltoztatta gondolkodását. Az újfajta nézet az ideológia bírálatának lehetőségén túl azért is bizonyult döntő mozzanatnak, mert a visszaemlékezése során megjelenő alakok felhívták a figyelmét arra, hogy az eszme elvont történelemképével szemben ott állnak a megismételhetetlenül egyedi emberi sorsok:

„A forradalmi állam első elnöke, akit szintén kivégeztek, a veszély óráiban a körmét rágta. A történelem majd rehabilitál titeket, gondolta Rubasov nem túlságosan nagy meggyőződéssel. Mert ugyan mit tud a történelem a körömrágásról?” (p. 23)

Miközben Rubasov történelmi tapasztalatokban gazdag múltját elemzi, meglepődve veszi észre, hogy a mélyreható és nagy jelentőségű politikai események helyett legtöbbször érdektelennek látszó apróságok jutnak eszébe. A semmiből beugró hangulatok, képek, marginális emlékfoszlányok ráadásul azt az érzést keltik benne, hogy egyediségük, elszigeteltségük és jelentéktelenségük ellenére valahogy mégis mélyebb mondanivalóval bírnak a felidézésük által felbukkanó személyek sorsáról, mint a történelemkönyvekben szereplő lázadások, forradalmak és háborúk sorozata.

Ahogy ezen alakok látszólag indokolatlanul megjelennek emlékezetében, Rubasov arra a felismerésre jut, hogy ha az ideológia által oly nagy becsben tartott történelmi látásmódon keresztül szemléljük az elmúlt és az eljövendő generációk életét, szem elől tévesztjük a személyes perspektívát, amellyel minden egyén a saját létezésére tekint. A múltjából bevillanó emlékek arra mutatnak rá, hogy a sokszor mellékesnek látszó élmények

²⁰ Noha Lánczi András ezt az észrevételt az utópikus gondolkodás vizsgálata kapcsán tette, az idő központi szerepe az ideológia esetében is ugyanúgy megfigyelhető.

jelentősége teljesen független a történelem gyakran hangoztatott értelmétől. Sőt Rubasovnak az az érzése támad, mintha ezek a képek kikerültek volna az időbeliség megszokott keretei közül, s kvázi önálló entitásként kevésbé észrevehető módon, de igenis nyomot hagynak létünkön.

Rubasov maga is érzékeli, hogy a történetiségre vonatkozó új keletű nézetei határozottan eltávolodtak az egykor általa is képviselt ideologikus felfogástól. Nem véletlen, hogy régi énje idéződik fel emlékezetében; döbbenetes szembesülnie azzal, hogy évtizedekkel korábban miként oktatta ki egyik elvtársát a helyes álláspontról ebben a kérdésben:

„– A párt nem tévedhet – mondta. – Te meg én, mi tévedhetünk, de a párt nem. A párt, elvtárs, több mint te meg én, és még ezer másik olyan, mint te meg én. A párt a forradalmi eszme megtestesülése a történelemben. A történelem pedig nem ismer ingadozást vagy fenntartásokat. Folyamként hömpölyög lassan és tévedhetetlenül a célja felé.” (p. 54)

A régebben Rubasov által is vallott felfogás határozottan tagadja, hogy az egyének szemszögéből gyakorta kulcsfontosságúnak tűnő élmények, érzések, szokások, egyszóval: az élet apró, de mégis meghatározó mozzanatai érdemi jelentőséggel bírnának a történelem mindent átható értelmével szemben. Az ideologikus gondolkodás szerint ugyanis az utóbbi az egyes emberi sorsok parciális jellegével ellentétben képes feltárni az egymástól látszólag független emberi történetek közti összefüggéseket.

Érdeemes észrevenni, hogy a személyes sorsok fölé emelkedő történelmi megközelítés a maga vélt csalthatatlanságával nem egyszerűen az ideológiának a tudáshoz fűződő viszonyát befolyásolja, hanem a megkövetelt erkölcsi magatartás tekintetében is elvárásokat fogalmaz meg az eszme követőivel szemben. A történelem mindenekfölöttiségéből következően az adott szituációban morálisan helyesnek ítélt cselekvés helyett az ideológiában a történelmi logika szabta magatartásminta bizonyul kizárólagosan érvényesnek, s ily módon válik inherens elemévé az ideologikus gondolkodásnak.

3.6.2. Járulékos veszteségek

Ivanov és Rubasov párbeszédéből megérthető, hogy az ideologikus történelemfelfogás valódi karaktere nem tárul fel teljesen előttünk, ha csupán annak átfogó jellegére koncentrálunk. Ezen megközelítésnek központi elemét alkotja az az elképzelés, hogy a történelemnek nem pusztán belső törvényei vannak, hanem általa egy sajátos cél, egy jobb világ felé menetel az emberiség. A progresszív világlátásból adódik, hogy az ideológia reprezentánsai számára a múlt és a jelen együttese értéktelen és avitt korszakként jelenik meg, amelynek meghaladása a politikai közösség elsőrendű feladata. Mindazonáltal az ideológusok vélekedése szerint az emberek többsége nincs birtokában annak a tudásnak, amely szükséges a megfelelő fejlődési irány kijelöléséhez, éppen ezért rá vannak szorulva arra, hogy egy szellemileg felvértezett, szűk kör vezesse őket a haladás rögzös útján.

Nem meglepő, hogy az ideológusok maguknak vindikálják ezt a feladatot, hiszen megítélésük szerint csak ők rendelkeznek azokkal az ismeretekkel, amelyek biztosítják az eszme nyújtotta jövőkép megvalósulását. Az ideológia ebben a tekintetben nem más, mint a történelem egyetlen helyes értelmezése. Ennek megfelelően az ideológusok a törvényszerű társadalmi változások felismerésével és az azokhoz való alkalmazkodás módjának felvázolásával vezetik a társadalmat a tökéletes berendezkedés felé.

Az ideológusok – ideértve Ivanovot is – maguk is elismerik, hogy a haladás jelentős áldozatokat követel a közösség részéről. Mindazonáltal azt állítják, hogy a vágyott világ ígérete mellett eltörpülnek a gyökeres átalakítással szükségszerűen együtt járó veszteségek. Sőt a távoli jövő homályába vesző rendszer tökéletessége fényében a radikális változások és a belőlük eredő károk úgy tűnnek fel, mint az emberi létben bekövetkező nagyszabású fordulat említésre sem méltó velejárói:

„– Na és? – kiáltotta Ivanov vidáman. – Nem találsz ezt nagyszerűnek? Történt ennél valaha is nagyszerűbb dolog a történelemben? Lenyúzzuk az emberiségről a régi bőrt, és új bőrt adunk rá.” (p. 180)

Az ideologikus észjárásnak a jelennel való abszolút elégedetlenségéből adódik, hogy az általa hirdetett mélyreható program rendszerint magában foglalja az emberi természet alapvető átformálását. Az ivanovi logika szerint nem egyszerűen a minket körülvevő viszonyok vagy a társadalmi szisztémánk szorul alapjaiban módosításra, hanem saját, korlátolt lényegünk teljes elhagyásának is elérkezett az ideje. Igaz ugyan, hogy a jelenből nézve még távolinak látszik az eszményi állapot, ám az emberi kiteljesedés képe azzal kecsegtet, hogy az emberiség történetét végigkísérő szenvedés egyszer csak véget ér, s az egymást követő nemzedékek áldozata meghozza gyümölcsét. A megállapodás, a megállapodottság utópiája azt ígéri a ma élőknek, hogy a progresszióval kikerülhetetlenül együtt járó folyamatos felfordulás nem fog örökké tartani, vagyis a történelem a tökéletes társadalom megteremtésével befejeződik.

Jóllehet az ideologikus felfogás reprezentánsainak különös magabiztosságot ad az a hit, hogy évszázadokkal, évezredekkel későbből visszatekintve a tevékenységükkel járó kínok eltörpülnek majd az eszményi berendezkedés nagyszerűsége mellett, időről időre mégis szembesülniük kell azzal a kellemetlen ténnyel, hogy az utópikus világ csak nem jő el. Gletkin a következőképpen válaszolt erre a problémára:

„Csak az volt illúzió, hogy azt hittük, ez az idő már el is érkezett. Amikor idehelyeztek, én is ebben a tévedésben éltem. Akárcsak a többségünk, az egész apparátus, egészen a legfelső szintig. Azonnal a virágoskertekkel akartunk kezdeni. Ez tévedés volt. Száz év múlva már apellálhatunk a foglyok eszére és társadalmi felelősségtudatára. Ma viszont még az alkatát kell figyelembe vennünk, és ha szükséges, erkölcsileg és fizikailag is össze kell törnünk.” (p. 119)

Az ideologikus észjárás a történelmi beérkezetttség elmaradására úgy reagál, hogy egyre szélsőségesebb megoldásokhoz folyamodik, s ezzel együtt egyre mélyebben forgatja föl a közösségi együttélés kereteit. Másképp szólva: az ideológia képviselői az óhajtott tökéletesség régóta tartó hiányára azt a választ adják, hogy az eddigi erőfeszítések nem voltak elegendőek, és ennek megfelelően a vágyott világ eléréséhez még nagyobb szenvedést kell elviselnie az emberiség ma élő generációinak.

Noha az egyes személyek kapcsán felidézett emlékek kétségtelenül kihívás elé állították a Rubasovban is fellelhető haladásorientált megközelítést, tanulságos látni, hogy még a kivégzése előtti pillanatokban is élénken foglalkoztatta az a kérdés, hogy a történelem vajon vesz-e valaha olyan fordulatot, amely következtében az általa is sokáig támogatott eszme okozta fájdalmak helyett egy békés, szebb világ fogja meghatározni az elkövetkezendő nemzedékek jövőjét. Rubasov eszmefuttatása arra mutat rá, hogy az ideológia hirdette történeti szerep valós mivoltának felismerése nem feltétlenül jár együtt a progresszióközpontú történelemkép elvetésével. Habár halála miatt érdemben már nem volt lehetősége reflektálni erre az ellentmondásra, annyit megkockáztathatunk, hogy ha életben maradt volna, más, az ideologikus gondolkodásból kiábrándult politikai szereplőkhöz hasonlóan számára is komoly dilemmát okozott volna ezen feszültség feloldása.

3.7. Ideológia és nyelv

A politika világának kutatói gyakorta meglepedeznek arról az egyébként triviálisnak látszó feladatról, hogy a közösség életét befolyásoló jelenségek értelmezésekor figyelmet kell fordítanunk ezek nyelviséghez fűződő sajátos viszonyára is. Kiváltképp így van ez az ideologikus felfogás esetében, amely roppant tudatossággal törekszik arra, hogy elveit a nyelvi térben is érvényre juttassa.

3.7.1. Üres szavak

Ahogy a magányos Rubasovnak lehetősége nyílt a cellájában töltött idő alatt behatóan visszatekinteni életére, minduntalan arra döbbsent rá, hogy az előző évtizedek eseményeiről való elmélkedése szükségszerűen kötődik ahhoz a fogalmi kerethez, amely sokáig alapul szolgált gondolkodásának. Tekintettel arra, hogy életkoránál fogva volt tapasztalata a megelőző kor nyelvéről is, világosan érzékelt az a folyamatot, amely az ideológia térnyerésével fokozatosan átformálta a politikai közösség által használt szókészletet. Ez a tendencia még a mindennapokban gyakorta kimondott, alapvető kifejezések esetében is egyértelműen érvényesül:

„A halál a mozgalomban nem számított misztériumnak, nem volt semmiféle romantikus aspektusa. Logikus következmény volt, egy tényező, amivel az ember számol, meglehetősen absztrakt jellegű. Igen ritkán beszéltek a halálról, nem is használták az »agyonlövés« vagy »kivégzés« kifejezéseket, a szokásos megnevezés a »fizikai likvidálás« volt. A »fizikai likvidálás« kifejezés csupán egyetlen konkrét képzetet keltett: a politikai aktivitás megszűnését.” (p. 154)

Az ideologikus észjárás erkölccsel kapcsolatos nézetei kapcsán már esett szó az absztrakcióhoz való különös vonzalmáról. Ez a vonása a nyelvi dimenzióban még erőteljesebben jelentkezik, ugyanis az eszme képviselői tisztában vannak azzal, hogy köznap kifejezéseink gazdag jelentéstartalmuk és nagyfokú árnyaltságuk miatt több szempontból is komoly veszélyt jelentenek az ideológiára nézve.

Ennek oka, hogy az ideologikus gondolkodás reprezentánsai úgy tekintenek a nyelvre mint a céljaik megvalósításához felhasználható eszközre. Ez a leegyszerűsítő felfogás okozza, hogy ezt, az ember közösségi létezését át- meg átszövő érintkezési formát azzal kívánja a maga képére formálni, hogy kiszakítja az évszázadok során rögzült hagyományból, s a célszerűség elvének megfelelően lecsupaszítja róla az általa haszontalannak vagy épp károsnak vélt elemeket.

Kiemelendők ezek közül azok a fogalmak, amelyek mély jelentésüknek köszönhetően olyan erős érzelmi töltettel bírnak, hogy rendszeresen akadályt képeznek az ideológia sajátos instrumentális nyelvhasználatának során. Ezen kifejezéseink jellemzően az emberi lét kikerülhetetlenül felbukkanó problémáihoz kötődnek, ennek megfelelően az ideológia nem hagyhatja figyelmen kívül őket. Az ideológia más területen is jelentkező logikájával összhangban a válasz itt is a totalitás jegyében született: a haláléhoz hasonló sokrétű fogalmakat egész egyszerűen száműzik a beszédből, és helyettük korábban nem használt kifejezéseket töltenek meg olyan tartalommal, amely – érzelmi telítettség nélkül – kizárólag az információátadás praktikus célját szolgálja.

A fenti gyakorlat mögött az a szimpla megfontolás áll, miszerint amire nincsenek szavaink, arról nem tudunk beszélni sem. Ez az elgondolás a komoly érzelmi töltettel bíró, komplex kifejezéseink szókincséből való törlésén túl az ideológiát érő lehetséges bírálatok elkerülése érdekében is hasznos. Nem véletlen, hogy Orwell *1984* című disztópiájához hasonlóan az állam első emberének itt sem ismerjük a nevét (Földesi,

2005, p. 173). Azzal, hogy a csupán Egyesként emlegetett vezetőhöz nem tudunk konkrét, hozzánk hasonlatos személyt társítani, a felelősségre vonandó egyén egy karakter nélküli számmá alakul át.

Az ideológia szolgálatába állított, végletekig leegyszerűsített nyelv sivársága leginkább a Gletkinnel folytatott párbeszéde során vált nyilvánvalóvá Rubasov számára. Ekkor érzékelte a legerőteljesebben, hogy az új idők szókészlete mennyire alkalmatlan az emberi élet összetett problémáinak exponálására és megvitatására. Annak ellenére, hogy bizonyos tekintetben lenyűgözte ezen kifejezőmód hatékonysága, egyúttal el is borzasztotta, hiszen megértette, hogy a „*modern neandervölgyiekben*” az őt nyomasztó dilemmák még fel sem vetődhetnek.

3.7.2. Falakon túl

Természetes, hogy Rubasovnak az ideológia és a nyelv kapcsolatára vonatkozó észrevételei középpontjában elsősorban a fent bemutatott látványos vonások állnak, ám gondolatmenete mögött egy mélyebb probléma húzódik meg. Az ideologikus gondolkodás által radikálisan átformált nyelvi tér vizsgálata azért esszenciális, mert különös erővel veti fel az eltérő eszmerendszerekhez kötődő politikai szereplők közötti megértés problémáját.

Figyelemreméltó mozzanat, hogy a cellájában raboskodó, a társas kapcsolatoktól szinte teljesen elzárt Rubasov a körülményekhez alkalmazkodva a sajátos, kopogás alapú börtönnyelv segítségével megoldást talált az ideológiának azon törekvésére, amely a foglyok közti kommunikáció megszüntetésére irányult. Kifejezetten bosszantotta, amikor a kopogás segítségével kiderült, hogy egyetlen lehetséges „beszélgetőpartnere”, a szomszéd rab a régi, reakciós világ képviselője:

„Veled, gondolta Rubasov a meszelt falat bámulva, ami mögött a szomszédja állt, aki valószínűleg rá is gyújtott egy cigarettára, és a füstöt most a falra fújja, veled nincs kiegyenlítő számlám. Neked nem tartozom a menetjegy árával. Köztetek és köztünk nincs átváltható valuta, nekünk nincs közös nyelvünk.” (p. 66)

A gondolkodását, sőt a politikai identitását alapjaiban érintő krízis idején határozottan dühítette Rubasovot, hogy egy olyan személlyel kénytelen társalogni, akit az ideológia politikafelfogásának megfelelően a köztük lévő nézetkülönbségek miatt ellenségnek kell tekintenie. Abszurdnak érezte, hogy az általa mélyen megvetett konzervatív nézetek ezen képviselője ebben a válságos pillanatban egy egészen banális kéréssel állt elő: azt szeretne volna, hogy részletesen írja le a nőt, akivel legutóbb együtt töltötte az éjszakát (p. 39). A helyzet groteszk mivolta és „*a néma fal absztrakt obszcenitása*” (p. 40) egy percre elfelejtette velük a köztük lévő, mindezidáig feloldhatatlannak tűnő feszültséget, sőt a közösen megélt fogva tartás mintha egyfajta cinkos köteléket is létrehozott volna köztük.

A reakciós alakhoz fűződő viszonya különös kontrasztban állt a Gletkinnel való kapcsolatával. Meglepő volt Rubasov számára, hogy noha eszmei értelemben az utóbbi jóval közelebb állt hozzá, az ideológiai ellenségének számító katonatiszttel folytatott „párbeszédei” során egyre inkább megerősödött benne az a korábban elképzelhetetlen gondolat, hogy élete ezen meghatározó időszakában nagyobb empátiára számíthat a politikai lövészárk túloldalán állótól, mint saját elvtársától.

Miben áll ezen rubasovi felismerés valódi jelentősége? Arra hívja fel a figyelmet, hogy az ideologikus gondolkodás teremtette mesterséges nyelvi keretek közt nem pusztán a megfelelő szókészlet hiánya miatt válik lehetetlenné az értelmes és tartalmas eszmecsere, hanem azért, mert ez a megközelítés tudatosan irtja a különböző beszédmódok közti kapcsolódáshoz szükséges együttérzés írmagját is. Az empatikus beállítódás nélküli ideológia nem a mindennapokban okoz igazán komoly károkat, hanem azoknál az életünket alapvetően meghatározó lehetséges fordulatoknál, amikor rákényszerülünk arra, hogy megkérdőjelezzük önmagunkról és a világról alkotott felfogásunkat.

Fontos észrevenni, hogy Rubasov és a katonatiszt között fokozatosan kiépülő bizalmi viszony ellenére politikai kérdésekről nemigen diskuráltak, ennek megfelelően nézeteik sem közeledtek egymáshoz. Gondolkodásbeli különbségeik azonban előzetes vélekedéseikkel szemben nem nehezítették a köztük lévő fal dacára létrejövő kapcsolatukat, hanem még inkább rávilágítottak arra, hogy adáz politikai konfliktusukból nem feltétlenül következik a másik szenvedése iránti érzéketlenség. Az emberi léthez kikerülhetetlenül hozzá tartozó megpróbáltatások ugyanis – a politikai mezőn elfoglalt pozícionktól függetlenül – mindannyiunkat érintenek, ezért bír rendkívüli értékkel, ha

ellenségeink gondolkodását és cselekedeteit is az empátia jegyében vagyunk képesek szemlélni.

A sors fintora, hogy a kivégzés előtti pillanatokban a reakciós tanúsította együttérzést pont az az ideológia előtti világlátás tette lehetővé, amely ellen Rubasov évtizedeken keresztül oly kitartóan harcolt. A halálát megelőző időben érzékelt igazán azt a tragikus paradoxont, hogy azon eszme nevében fosztják meg kíméletlenül életétől, amelynek politikai pályafutását szentelte, és az az emberi beállítódás mutat iránta megértést, amelyet könyörtelenül üldözött. Az ellentmondás felismerése azonban még inkább súlyosbította lelkében azt az amorf érzést, hogy hosszú politikai munkássága nem egyszerűen hibáktól és félreértésektől terhes, hanem egy végletekig félresiklott gondolkodás komoly károkat okozó eredménye.

3.8. Konklúzió. A kritika korlátai

Rubasov története azért szolgál különös tanulsággal a politikaelmélet kutatói számára, mert az analitikus precizitásával mutat rá arra, hogy az ideologikus észjárás az erkölcs, a politikum, a történelem vagy éppenséggel a nyelv tekintetében védhetetlen és vállalhatatlan nézeteket vall. A beható elemzés konklúziójaképpen létrejövő ideológiakritika azonban nem merül ki abban, hogy pontról pontra bebizonyítja ezen felfogás tarthatatlanságát. A *Sötétség délben* gondolatmenete azért kiváltképp értékes, mert az átfogó bírálat mellett nem huny szemet afölött a tény fölött, hogy mindezek ellenére az ideologikus észjárás vonzereje nem csökken jelentősen.

Roppant érdekes felidézni Koestlernek a mű megírása után tapasztalt élményét. Egyszerre megdöbbenő és tanulságos volt számára, amikor egy nap az utcán odalépett hozzá egy fiatalember, és örömmel mesélte neki, hogy mekkora hatással volt rá a könyv: egyből belépett a kommunista pártba. Némileg hasonlóképpen nyilatkozott a neves baloldali történész, François Furet is, aki elmondta, hogy kifejezetten tetszett neki a regény, de érdeemben nem befolyásolta a marxizmussal való szimpátiáját. (Körmendy, 2007, p. 130)

Ezen, a műre adott későbbi reflexióknak a felidézése azért fontos, mert már Rubasov gondolkodásában is felfedezhetjük azokat a jegyeket, amelyek megmutatják, hogy a beható kritikából miért nem következik egyértelműen az ideológia elutasítása. Hiába bizonyítja ugyanis, hogy a felfogás megannyi aspektusa kifacsart, feje tetejére állított

logikára épül, összességében mégis azt láthatjuk, hogy az ideologikus észjárás hihetetlenül tudatosan épít fel egy szinte abszolút konzisztens világképet, amely még abban az esetben is csábító lehet, ha érzékeljük ellentmondásosságát. Ezen eszme ugyanis magában hordozza azt az ígéretet, hogy kétségektől, bizonytalanságoktól, félelmektől és megpróbáltatásoktól terhes világunk helyett képes olyan alternatívát nyújtani, amely rengeteg szenvedés árán ugyan, de biztosítja az emberi létezés hiányosságainak kiküszöbölését, így teremtve meg a tökéletes társadalmi berendezkedés feltételeit.

Ahogy láhattuk, annak ellenére, hogy alapvetően belátta az eszme helytelenségét, sok tekintetben Rubasov sem volt képes megszabadulni az ideológia vonzerejétől. Noha az életútját meghatározó gondolkodásmód számos vonását megértette, sorsát mégsem értékelhetjük fenntartások nélkül egy sikeres tanulási folyamatként. Története tanulsága ennél jóval összetettebb: úgy csalódott az ideologikus észjárásban, hogy közben annak alapvető állításait nem volt képes maga mögött hagyni. *A Sötétség délben* politikaelméleti üzenete is ennek megfelelően igen összetett: bármennyire is alaposan és meggyőzően hívja fel a figyelmet az ideológia elfogadhatatlanságára, nem ringatja olvasóját abba az illúzióba, hogy a gondolkodás ezen iránya valaha is ki fog kopni a versengő politikai nézetek közül. Az ideológiák iránti kiirthatatlan emberi vonzalom azonban nemhogy nem csökkenti, hanem egyenesen elengedhetlenné teszi az ezen felfogás elleni intellektuális küzdelmet.

4. Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai²¹

Márai Sándor mint „politikus író” (Fried, 2002, p. 174) a magyar közbeszéd egyik legtöbbet idézett szerzője, sőt sokak számára egyfajta „orákuluma”. Életműve a rendszerváltást követően kialakult Márai-reneszánsz keretében az egymással szembenálló politikai szereplők számára is hivatkozási pont lett, amellyel az ellentétes ideológiai karakterű politikai erők egyaránt a saját álláspontjuk igazát kívánták alátámasztani. Ez a helyzet már önmagában is felveti azt a kérdést, hogy milyen eszmei alapjai vannak azon szerző gondolkodásának, akinek felfogása – vagy legalábbis annak bizonyos elemei – alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a politikai paletta eltérő pontjain elhelyezhető személyek és pártok vele támasszák alá mondanivalójukat. Ahogy arra Révész is rámutatott (2008), a fenti jelenség mögött nem egy újfajta, mindenféle nézetrendszerrel integrálni képes gondolkodás húzódik meg, hanem az író politikai nézeteinek inkohereciája teremti meg a „kimazsolázás” lehetőségét.

Az előbbieket ellenére azonban mégsem állíthatjuk azt, hogy Márai munkásságában ne találhatnánk olyan írásokat, amelyek a politikaelmélettel foglalkozó kutatók számára figyelemreméltóak lennének. A következő oldalakon egy kevésbé ismert írását fogom politikai szempontok alapján vizsgálni. Az *Ítélet Canudosban* (Márai, 2002) című kisregény ugyanis olyan kérdéseket emel gondolatmenetének centrumába, amelyek a rend, a lázadás és az anarchia közti ősi összefüggések összetettségére mutatnak rá. A 19. század végi canudosi események a brazil történelem legendákkal átszőtt fejezetét képezik; a Tanácsadó vezette vallási közösség és a szuverenitását sértve érző dél-amerikai állam háborúja a mai napig sokak fantáziáját megmozgatja.

Az előző fejezetben tárgyalt Koestler-műhöz hasonlóan a Márai-szöveg kapcsán is érdemes megemlíteni az alkotás születésének történeti vonatkozásait, ugyanis a szerző az írás végén található *Jegyzetekben* maga is világossá teszi, hogy a kisregény ihletője az

²¹ A disszertáció ezen fejezete szintén egy, a 2000 folyóiratban publikált tanulmány (Tóth, 2019) továbbgondolt, bővített verziója.

1968-as párizsi diáklázadások voltak. Mindazonáltal itt is elmondhatjuk, hogy a mű nem elsősorban az eredettörténete miatt érdekes számunkra, hanem mert a közel ötven éve történtek kapcsán megfogalmazott dilemmák és a rájuk adott válaszok ugyanúgy érvényesek manapság is. Ezen felvetéseknek a fél évszázados távlatból történő újragondolása különösen érdekes lehet, mert Márai írása számos olyan problémára is plauzibilis magyarázatot nyújt, amely '68 kapcsán máig foglalkoztatja a rend és a lázadás természetét megérteni kívánó politikatudósokat.

Éppen a fentiek miatt szembetűnő, hogy milyen kisszámú azon írások köre, melyek a kisregény értelmezésével foglalkoznak. Már irodalomtudományi művek közül is meglehetősen keveset találunk (legjelentősebbek: Szegedy-Maszák 1991; Bányai, 1992; Lőrinczy, 2005; Szabó 2010-es monográfiája), azonban ez idáig nem született olyan értelmezése a kisregénynek, amely kifejezetten politikai szempontból vizsgálta volna.

Az *Ítélet Canudosban* erőteljesen reflektál azokra a szellemi kihívásokra, amelyekre 1968-cal összefüggésben leginkább talán a konzervatív gondolkodásnak kell választ találnia. Márai a *Jegyzetekben* explicite is ezen eseményekhez köti a mű megszületését: „*Akkor érkezett híre, hogy – 1968 tavaszán – Párizsban egyetemi hallgatók tüntetni kezdtek, és a tüntetéseket követően általános sztrájk robbant ki. Ennek a sztrájknak nem volt semmiféle időszerűen sürgető gazdasági vagy szociális szükségessége. Mégis, egy művelt, civilizált ország élete napok alatt paralizálódott és a francia nép az anarchia rémségével nézett szembe.*” (Márai, 2002, p. 321)²²

A fenti idézetben Márai azt az alapvetően konzervatív alapállást foglalja össze, mely szerint a Párizsból kiinduló és nemsokára a világ más pontjain is jelentkező elégedetlenség, társadalmi mozgolódás, majd lázadás egy olyan történelmi helyzetben alakult ki, amely nem igazolta a mindent átható forradalmi hevületet. A konzervatív értelmezés szerint tehát a világméretű felfordulás ebben az értelemben indokolatlan volt, sőt pusztító következményeinek dacára a forradalmárok vágyai és céljai valójában kicsinyesek és nevetségesek voltak. Roger Scruton a következőképpen ír erről a *Miért lettem konzervatív?* című esszéjében: „*Ha szabad kérdezni, mit akartok e helyett a »burzsoázia« helyett, akiket annyira megvettek, és akiknek szabadságotokat és jóléteteket*

²² Az előző esettanulmányhoz hasonlóan az egyszerűség kedvéért az elemzett műre a továbbiakban csak az oldalszám megjelölésével hivatkozom.

köszönhetitek, s akik lehetővé teszik, hogy a játébarikádjaitokon szórakozzatok?”
(Scruton, 2003, p. 19)

A konzervatív politikai gondolkodást – amelytől egyébként sem áll távol a szépirodalmi stílus (például Horkay Hörcher, 2008, p. 13) – természetesen már régóta foglalkoztatja a legitim rend elleni lázadás kérdése, és vissza-visszatérően bírálja a már az ősbűnnél jelentkező emberi gőgöt. Meglátása szerint a világmegváltó gondolatokat dédelgető forradalmárok „*kamaszos dühe*” (Scruton, 2003, p. 19) jelenti talán a legnagyobb veszélyt a mindenkori politikai rend stabilitására. Mindazonáltal mintha hajlamos lenne megfélekedezni arról, hogy az emberi jellem ezen vonása természetünk inherens részét képezi, és ebből következően egy természetes jelenséggel állunk szemben. Másképp szólva: a biztonságot és kiszámíthatóságot létrehozó rend elleni fellépések nem különös, megmagyarázhatatlan társadalmi történések, hanem a politika dinamikus világának inherens részei.

A Canudosban végbement folyamatokat egy idős írnok szemszögéből ismerhetjük meg, aki az ott megélt történéseket hosszú élete során felhalmozott tapasztalatok fényében kívánja megérteni. Öregkora természetesen nem önmagában bizonyul értéknek: azt szimbolizálja, hogy mondanivalójával valami olyasmit próbál kifejezni, ami a „*hivatásos írók és történetírók feljegyzései*” (p. 185) alapján aligha elsajátítható. A szisztematikus és alaposan okadatolt tudásanyag erényeit nem tagadva ugyanis azt állítja, hogy a politikai valóság bizonyos elemei csak annak megtapasztalásával, átélésével ismerhetők meg. A logikusan felépített történelemkönyvek és a világos szerkezetű lexikonok erényeit nem tagadva a canudosi elbeszélő az emberi természet olyan aspektusaira szándékozik rávilágítani, melyek a modern társadalomtudományok szikár eszközeivel csak korlátozottan megfoghatóak és leírhatóak. Ennek megfelelően törekvését fölfoghatjuk egy arra irányuló kísérletként, hogy a politikai tudást mint hallgatólagos tudást (Polányi, 1994) irodalmi eszközökkel jobban megragadhatóvá tegye.

A következő oldalakon Márai fenti gondolatmenetét mutatom be és értelmezem két különböző síkon. Először a kiszámíthatóság és a spontaneitás közt az egyén életében jelentkező feszültséget elemzem, majd a jelenséget a társadalom szintjén vizsgálom, végül pedig összegzem az író felfogása alapján levonható következtetéseket.

4.1. Kiszámíthatóság és spontaneitás az egyén életében

Az indokolatlan lázadás mint az individuum szintjén tapasztalható jelenség megértését szinte tálcán kínálja Márai ebben a művében, mert gondolatmenetét két jól beazonosítható szereplő párbeszéde során bontja ki. Nem túlzás azt mondani, hogy a kisregény csúcspontját jelenti az a dialógus, amely a már kvázi győztes állami hadsereg főparancsnoka, Bittencourt marsall és a foglyul ejtett canudosi rab, egy európai származású, nagy műveltségű nő között zajlott le.

4.1.1. A párbeszéd feltételei

Amikor a marsall színe elé hozták a női foglyot és két rabtársát, az ott tartózkodók csupán végletekig lerongyolódott, már-már állatias kinézetű figurákat láttak, akiknek a nemét is csak nagy nehezen lehetett megállapítani. Ez a benyomás rövid idő alatt eltűnt, ugyanis a marsall a nő különös kérését teljesítve engedélyezte, hogy meleg fürdőt vehessen. Ezen a ponton mindenki érezte, hogy az események kiléptek addigi véres és érzéketlen medrűkből, és majdhogynem kegyelmi pillanat állt be. A jelenlevők tapintatosan, szinte lélegzetvisszafojtva várták, hogy a fürdés véget érjen.

Mondani sem kell, hogy a tisztálkodás erősen túlmutat pusztán higiéniai tennivalókon. A testi megtisztulás együtt jár a lelki és szellemi salakanyagoktól való megszabadulással. Ebben az értelemben a nő fürdése egyfajta „levetkőzés”²³, mégpedig az elmúlt időszak lázadó periódusának tudatos lezárása, vagy legalábbis zárójelbe tétele. Ez szükségeltetik ahhoz, hogy képessé váljon reflektálni arra, hogy mi és miért történt vele Canudosban.

Hangsúlyos eleme a történetnek, hogy a fürdés következtében szinte újjászülető asszony immár látványos nőiessége impresszív benyomást gyakorolt az állami hadsereg jelen lévő tagjaira. A háború brutalitása közepette rég nem tapasztalt – s a katonáktól egyébként is meglehetősen távol álló – kifinomult érzékiség felkeltette bennük a civilizált magatartás igényét. Az aktus különlegessége ráébresztette őket, hogy a másik apró rezdüléseire való

²³ „A nő úgy volt »meztelen«, mint mikor egy ember váratlanul nem csak a ruhát veti le, hanem mindent, ami hozzá tartozott, a szerepet és a sorsot is.” (p. 266)

figyelem és az empátikus odafordulás egy magasabb rendű érintkezési forma elemei, melyek a hosszú ideje tartó vérontás árnyékában szükségszerűen megkoptak.

A marsall és az asszony ezt követő diskurzusát finoman, de egyértelműen kiemeli Márai azáltal, hogy társalgásuk túlnyomó részét angolul folytatják le, azaz az egész mű elbeszélőjét, a katonai írnokot leszámítva a jelenlevők nem értik az eszmecserét. Ezzel a megoldással mondanivalójuk kikerül a puszta és értelmetlennek látszó öldöklés kontextusából, és az örök, ebben az értelemben feloldhatatlan emberi problémák megvitatásává lényegül át. Sőt Márai ennél is továbbmegy: arra hívja fel a figyelmet, hogy a gondolkodás szükségszerűen egy adott nyelvi környezetbe van ágyazva. A váltás arra mutat rá, hogy a létezés mélykérdéseinek értelmezéséhez szükség van arra, hogy az a nyelv, amelyet használunk, rendelkezzen a megfelelő összetettségű és árnyaltságú fogalmi készlettel. Itt egy kölcsönhatás figyelhető meg: nem pusztán arról van szó, hogy a gondolkodás kötődik egy meghatározott nyelvhez, hanem a helyes nyelvi megformáltság is igényli, hogy – mint ahogy az angol esetében is – a mögötte álló civilizáció intellektuális és erkölcsi teljesítménye gazdagítsa és folyton megújulásra ösztökélje.

A marsall és a nő – akinek nem tudjuk meg a nevét – párbeszédének sajátos dinamikát ad a katonai vezető szándékainak kettőssége. Egyfelől egy szokványos kihallgatásnak vagyunk tanúi, ahol egyértelmű az alá-fölé rendeltségi viszony. Másfelől viszont őszinte kíváncsiság hajtja a marsallt, amikor meg szeretné érteni, hogy mi hozta ezt a finom és művelt asszonyt a lázadók körébe.

4.1.2. A Canudosba vezető út

A nő elbeszéléséből egy példaszerű élet képe bontakozik ki egy meg nem nevezett európai országban. Férje jól menő orvosi praxisának köszönhetően nem szenvedtek hiányt semmiben. Klasszikus polgári életvitelt folytattak, mindennapjaik szerves részét képezték a zene, a könyvek, a kultúra. A szellemi és anyagi jólét ráadásul békés és harmonikus házastársi kapcsolattal párosult. Látszólag semmi sem utalt arra, hogy nyugalmas hétköznapjaikban nemsokára gyökeres fordulat fog beállni.

Egy szokványos téli napon férje mindenféle magyarázat nélkül kilépett életük addig zavartalannak látszó medréből, és nemcsak feleségét, praxisát és otthonát, hanem hazáját

is elhagyta.²⁴ Az asszony ettől a pillanattól fogva értelemszerűen minden erejével arra törekedett, hogy feltárja a férfi radikális döntése mögött húzódó motivációkat.

A nő az okok keresése közben számos alternatívát mérlegelt. Ezek közül kiemelendő a pszichés betegség lehetőségének felvetése, ugyanis ez jellegzetes magyarázat szokott lenni azokban az esetekben, amikor a normalitás perspektívájából kívánunk társadalmilag nem elfogadott jelenségeket értelmezni. A konvenciók természetéből adódik, hogy a velük való szembehelyezkedést az emberek többsége gyakorta valamiféle belső probléma kivetülésének, mentális betegségnek, vagyis egyfajta rendellenességnek tekinti. Ezen utóbbi fogalom hűen kifejezi azt a gondolkodásmódot, amely meg szokott mutatkozni ilyenkor; a rend–egészség, valamint annak ellentétpárja, a rend hiánya – betegség párhuzam klasszikus és közismert gondolati sémák, amelyek nem egyszer eligazítást nyújtanak a válaszokat kereső érintetteknek. Az asszony azonban érezte, hogy ebben az esetben másról, többről van szó.

A következő hónapokban a döntés mögött húzódó mozgatórugók feltárása határozta meg mindennapjait. A férje által szisztematikusan megjelölt, Canudossal foglalkozó újságcikkek jelentettek végül segítséget abban, hogy milyen irányba érdemes elindulnia. A marsallal folytatott beszélgetése során tehát a nő az alábbi magyarázatot adta arra, hogy ő maga miért jött a távoli Brazíliába (pp. 289-290):

- *„Meg akartam tudni, miért ment el a férjem, akkor télen, estefelé, a hóesésben. A rendelőlől. A meleg lakásból. A szép bútorok közül... A közös hálószobából. És tőlem.*
- *Megtudta?... Miért nem felel? Tudja, de nem meri megmondani?*
- *Canudosról nem lehet... beszélni. Az csak... megtörténik. Ahogy a szerelemről nem lehet beszélni. Vagy a vallásról. Van vagy nincs... De ha beszélnek róla, már nem az... Csak a tény van.”*

²⁴ Szétfeszítené ezen írás kereteit, ha részletesen szólnék róla, ám érdemes felhívni a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy a 20. századi magyar irodalom polgári, sok esetben határozott konzervatív vonásokat mutató szerzőinél milyen jelentős hagyománya van a saját osztályára jellemző nyugodt, kiegyensúlyozott életvitel elleni lázadásnak. Sokan például ekképpen értelmezik Márai fő művében, az *Egy polgár vallomásaiban* szereplő szökési jelenetet, de hasonló mozzanatot fedezhetünk fel Szerb Antal *Utas és holdvilágában* vagy Kosztolányi Dezső *Esti Kornéljában* is.

Az észszerűség és rend hangját képviselő marsall ebben a pillanatban kezdte megérteni, hogy az általa levert lázadás okai jóval túlmutatnak azon a korábbi elképzelésen, miszerint a canudosi esemény „*csak közigazgatási baleset*” (p. 212), „*ügyszámmal ellátott ügyirat volt, semmi más*” (p. 223). A felismerés azonban inkább csak zavart és elbizonytalanodást okozott benne, de magatartását alapjában véve nem változtatta meg.

Csak a canudosi lázadók közt érett tudássá az asszonyban az a korábban már halványan megjelenő sejtése, miszerint férje távozásának oka nem valami jól megfogható és hétköznapi fogalmainkkal leírható problémában rejlik; döntésének radikális mivoltát az tette szükségessé, hogy gondjaira nem létezik megoldás abban a rendszerben, azon társadalmi viszonyok között, ahol élt, ugyanis pontosan ez a feltételrendszer és az általa megszabott létforma okozta benne a csillapíthatatlan hiányérzetet. Házassága, munkája, az őt körülvevő élénk kulturális milió egyre inkább csak külsőségekké váltak, egy olyan előadás látványos díszleteivé, amelynek ő egyszerre nézője és résztvevője. A kettős szerep és a darab pompája azonban csak ideiglenesen képes elfedni a mögötte meghúzódó mérhetetlen ürességet. Aki felismeri ezt a tényt, azt – akárcsak a színházban – a való életben is megszállja a mindent átható unalom. Elképzelhető, hogy az emberben sokáig nem tudatosodik ez az állapot, és jó ideig követi a monoton mindennapok mechanikus rendjét, viszont a következő lépés már könnyen az alaptevékenységek értelmének megkérdőjelezése lehet. Miért folytassam mindezt úgy, abban a formában, ahogy eddig tettem? Ennek a kérdésnek súlyos és mélyreható következményei vannak. Mivel az illető nem csupán kívülről nézi, hanem játssza is a darabot, ezért ha gyökeres változtatást akar végrehajtani, akkor nem elég a nézőteret elhagyni, a színpadról is távoznia kell.

A múlttal és az addigi életformával való teljes szakítás értelemszerűen az ismeretlenbe vezet, és ezzel az adott személy is tökéletesen tisztában van. Éppen ezért hasztalan és félrevezető vállalkozás arról az oldalról megközelíteni a kérdést, hogy pontosan mire is vágyik a jövőben. A konformitások közül kilépő ember fejében aligha van részletekbe menő elképzelés azzal kapcsolatban, hogy milyen lesz majd a holnapja. Viselkedését meghatározható és megfogható célok elérése helyett a fennálló szituáció elutasítása alakítja, karaktere tehát egyértelműen negatív: nem valami érdekében, hanem valamivel szemben cselekszik.

4.1.3. A megérkezés

A fentieknek megfelelően a nő annak a metamorfózisnak lehetett szemtanúja Canudosban, hogy a társadalomból kivonuló ember milyen elvek szerint renndezi be életét, mely egy hirtelen hozott döntés következtében már nem volt hozzákötve a korábban hosszú évtizedek alatt rögzült rutinhoz és szokásokhoz. Elbeszélése szerint Canudosban az emberek egész egyszerűen másképp éltek mindennapjaikat, mint a régi, elhagyott, civilizált világ keretei közt. Elmondása alapján egy utópikus világ képe sejlik fel előttünk, ahol ő maga is megérezte, hogy mekkora szakadék tátong az előző és a mostani élet közt. Azonban ha tüzetesebben összevetjük a két életmódot, akkor azt láthatjuk, hogy a lényegi különbség nem olyan látványos és figyelemreméltó eltérésekben rejlik, mint például abban, hogy nem volt szükség kulcsokra Canudosban. Az igazi újdonságot az jelentette, hogy az ott élők értelmet találtak a mindennapi tennivalók végzésében, úgy érezték, hogy cselekedeteik nem tartalmatlan, pusztán a megszokás diktálta műveletsort alkotnak. Ha ebből a perspektívából tekintünk a férfi távozására, akkor felfedezhetjük benne az értelemkeresés²⁵ természetes igényét, azt a mélyről jövő emberi vágyat, hogy igenis fontos tisztában lennünk azzal, mit miért teszünk.

Az asszony érzékletesen ecseteli a marsallal folytatott párbeszédében, hogy Canudos világa mennyivel elevenebb, mennyivel valószínűbb az általuk korábban ismert realitásnál. Mindazonáltal finoman láttatja azt a veszélyt is, amely leginkább fenyegeti a konvenciók elleni lázadást. Ugyan elsősorban a következő fejezetben, a rend és az anarchia kölcsönhatásának vizsgálatakor fog nyilvánvalóvá válni, de már itt is érdemes utalni a spontaneitás ambivalens természetére. Bármilyen furcsán hangzik is, a legnagyobb kockázatot az jelenti számára, ha a szabályozottságot, a standardizáltságot, a kiszámíthatóságot teljes mértékben száműzzük a hétköznapijainkból, ugyanis ebből az következik, hogy a mindent átható spontaneitás rutinizálódik. Másképp fogalmazva: a konvenció mint az egyén életét szabályozó fenomén saját tagadásának illúziójával szivárog be ismételtlen a mindennapokba.

Habár az asszony személyiségéről sokkal több dolgot tudunk meg dialógusuk során, a marsall látszólagos ridegsége mögött is számos árulkodó vonást felfedezhetünk. A

²⁵ Az itt emlegetett értelmet nem szabad összetéveszteni a pusztán racionalitással. Az észszerűség mechanikus karaktere önmagában inkább gátját képezi annak, hogy magyarázatot adjunk a bennünk időről időre természetszerűen felbukkanó miértekre.

szigorú katona és az intelligens bürokrata a lényéből fakadó fegyelmezettség ellenére több alkalommal is elbizonytalanodott és zavarba jött. Megingása annak tanújele, hogy az elhangzottak nem egy rebellis alkatú egyén különc gondolatai, hanem egy olyan ősi beidegződés megnyilvánulásai, amely az emberi létezés mélyszerkezetében rejlik. A lelke mélyén őt is megérintette az asszony elbeszélése, és megsejtett valamit abból, mit jelent az, hogy „*egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba*” (p. 279).

4.2. Rend vs Anarchia

Márai értelmezésében a canudosi történet egyik legfőbb konfliktusát a rend és az anarchia, pontosabban a Rend és az Anarchia közti feszültség jelenti. Az író alapvető törekvése, hogy megértse és leírja azt a nehezen megragadható, már-már cseppfolyós állapotot, amelyben az addig stabilnak és megkérdőjelezhetetlennek tartott politikai rend erjedésnek indul. A nagyhatalmú, kiépült struktúrával rendelkező brazil állam számára ugyanis a canudosi lázadás tétje jóval túlmutat egy vallási szekta társadalmi kereteket felrúgó önszerveződésén. A Tanácsadó tanai alapján berendezkedő közösség nem egyszerűen negligálta a központi hatalom utasításait, hanem létezésének üzenete az állam által képviselt politikai rendszer lényegének megkérdőjelezése volt.

4.2.1. Politikai nyelv(ek) és megértés

A felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy az ismert és megszokott hatalmi viszonyokat biztosító politikai rend megbomlása egy pillanat alatt zajlott le, ám ezzel szemben egy sajátos dinamikájú folyamat egyik állomásának lehetünk szemtanúi, mely az összes érintett számára új tapasztalatokat tartogat. Míg a korábbi világban mindenki képes volt eligazodni a társadalmi relációk bonyolult szövedékében, addig a hatalmi struktúrák összekuszálódása magával hozta az általános bizonytalanságérzetet. Ez a helyzetértékelés döntő jelentőségű, mert alapjaiban írja felül a politikai értelemben vett lehetőséggel és lehetetlennel kapcsolatos előzetes feltevéseket. Ez a pillanat Carl Schmitt (2002) nyomán leírható úgy is, mint a politika normál és rendkívüli állapota közti határok feszegetése. Az előbbi esetben mindenki tisztában van a társadalmi élet alapvető szabályaival, úgy fogja fel őket mint az adott közösségben való létezés

megmozdíthatatlan korlátait és azoknak megfelelően cselekszik. A második szituáció logikája ezzel ellentétes: a szereplők nem tartják érvényesnek a korábban széles körben elfogadott kereteket, ezzel párhuzamosan pedig mindegyikük igyekszik tágítani saját mozgásterét, újrapozícionálni magát a társadalmi hierarchiában és a saját szempontjai mentén megfogalmazni a következő normál állapot játékszabályait.

Természetesen tévedés lenne azt gondolni, hogy a történések káoszában a résztvevők kimerítő alapossággal reflektálnának a politikai helyzetre és benne önnön szerepükre. Erre sem szándékuk, sem módjuk nincsen. Utóbbinak számos oka van, közülük talán a legfontosabb, hogy a rendkívüli viszonyok végletesen eltávolítják, sőt már-már elszakítják egymástól az értelmezési sémákat. Ezen a ponton ismét szembesülünk a nyelv jelentőségével: a canudosi lázadók és a bürokratikus állam képviselői nem egyszerűen másképp gondolkodnak; a nézeteik megformálását és kifejtését egyaránt befolyásoló fogalmi struktúráik is eltérnek. A nyelvi érintkezés lehetetlensége olyan viselkedésminták felemelkedéséhez járul hozzá, amelyek lefojtva ugyan, de zsigerileg mindenkiben benne rejlenek. A háború mint „*eszélős gyilkolás*” (p. 190) a nyelvi kapcsolódás ilyen esetekben megjelenő alternatívája. Ha úgy tetszik: az öldöklés válik a közös nevezővé, a szembenálló felek által egyformán „beszélt nyelvvé”.

Értelemszerűen itt szó sem lehet bármilyen megértésről. Erre csak akkor nyílik lehetőség, ha valamiféle fordulat áll be és ismét megteremtődnek a nyelviség klasszikus feltételei. Az előző fejezetben elemzett fürdési jelenet és az azt követő nyelvi váltás nemcsak az egyén lelki és szellemi megtisztulása szempontjából bír kiemelt jelentőséggel, hanem egy rövid időre újszerű politikai atmoszférát is teremt. Helyesebben szólva csak a háború véres valóságához viszonyítva tarthatjuk újnak; az asszony és a marsall társalgása valójában mindkettejük számára ismerős hagyományokra épít. A fürdő – akár egy udvari liturgia a királyok idejében (p. 263) – az európai civilizáció arisztokratikus elemeit idézi fel. Ez a motívum azon premisszára támaszkodik, miszerint kevesek kiváltsága az a kifinomultság, amely képessé tesz minket a politikai kérdések reflektív módon történő megvitatására. Márai ezen a ponton azt a tévhitet szeretné eloszlatni, hogy a műveltség önmagában járul hozzá az értelmes párbeszédhez. Arra utal, hogy a polgári világhoz tartozó kultúra és a civilizáltság mindenekelőtt azért fontos, mert segít nekünk abban, hogy emberi érintkezéseink során minél kevesebb súrlódást okozzunk embertársainknak, vagy éppen szenvedjünk el tőlük. Paradox módon a sokak által korszerűtlennek, sőt

avítnak tartott polgári magatartás pont egy olyan közegben bukkan föl újra, amely a vele antagonisztikusan szembenálló viselkedési minták győzelmét valószínűsíti.

4.2.2. A politikai rend bomlása

Az európai kultúrkör eme értékéhez történő visszatérés teszi láthatóvá a Rend és az Anarchia közti feszültséget. Saját élettörténetükön keresztül az asszony egy klasszikus politikai problémát taglal. A látszólagos gondtalanság ellenére a férjét eluraló unalom és a belőle következő fásultság ugyanis nem pusztán az egyén életében felmerülő nehézség: ha társadalmi szinten is tapasztalható jelenséggé válik, akkor már politikai kihívásként kell kezelnünk.

Jól látható, hogy Márai elsősorban egy, az európai kultúrára kiváltképp jellemző problémát vél felfedezni a férfit gyötrő gondolatokban. A felszínen tökéletesnek tűnő élet belső üressége megfeleltethető a békés, stabil, jólétet biztosító politikai rendszerek mindent átható gépiességének. Az állampolgáraitól gondoskodó, de őket ezzel együtt szinte gúzsba kötő állam és a mögötte álló civilizáció olyan realitást hoznak létre, amely a minden vágyat kielégítő kényelemmel a teljes értékű élet illúzióját kelti. Ennek természetesen megkéri az árát. Ahogy az lenni szokott, a fausti alkuból most sem lehet jól kijönni. A permanens bőségért és a problémamentes mindennapokért busásan megfizetünk, amikor feladjuk azt a lehetőséget, hogy tartalommal töltsük meg politikai közösségeink egyre inkább kiüresedő kereteit.

Szinte tálcán kínálja magát a következtetés, hogy Márai egyszerűen a liberalizmuskritika jól ismert érveit idézi, amikor modern, csillogó világunk sivárságát teszi bírálat tárgyává. Kétségtelen, hogy a liberális felfogás nem egyszer konzisztensnek tűnő teóriákban és mérnöki precizitással megtervezett intézményekben látja a helyes politikai irányt, ezen vonása pedig hajlamossá teszi arra, hogy túlértékelje az elvek és a struktúrák jelentőségét és szem elől tévessze a politikum gyakorlati természetét és életközelségét. Tévedés lenne azonban a konzervatívok részéről, ha abba a hitbe ringatnák magukat, hogy a Márai által leírtak kizárólag a progresszív világlátás utópikus karakterére vonatkoznak. Az asszony gondolatmenetében lefestett jelenségek, a közösség horizontján jelentkező fásultság és unalom minden politikai rendszerben releváns problémát jelentenek, ideértve a konzervatív alapokon nyugvó berendezkedéseket is. Vitathatatlan, hogy az együttélést

hosszú ideje támogató tradíciók képesek sokáig kordában tartani a társadalom belsejében felgyülemelő feszültségeket, de a politikai vezetőknek tudomást kell venniük arról a veszélyről, hogy ha a hagyományokat érinthetetlen és mozdíthatatlan struktúráként, nem pedig a közösségi létforma organikus, azaz életteli elemeként tételezzük, akkor hasonló jelenséggel kell szembesülniük, mint amellyel a sokat kárhozott liberális doktrinerségnek is szembe kell néznie. A kollektív tevékenységek formalizálódása minden politikai szisztémára fenyegetést jelent, mert ott lappang mögötte a társas viszonyok kiszikkadásának árnyéka.

Ezen a ponton szót kell ejtenünk egy másik, rendszeresen felbukkanó toposzról is. Ezen elképzelés szerint az elégedetlenség és a belőle következő lázadás nem valósulhatna meg az elméleti alapot szolgáltató filozófusok munkái és a rájuk hivatkozó ideológusok felforgató aktivizmusa nélkül. Ezzel a meggyőződéssel találkozhatunk akkor, amikor a marsall arról faggatja a nőt, hogy a férje olvasta-e Nietzschét, Proudhont, Bakunyint, Kropotkint, Zénont vagy éppen Marxot (p. 291). A nemleges válaszok sora ellenben arról tanúskodik, hogy a társadalmi konformitással való szakítás autonóm módon következett be. Helyesen veszi észre Szabó Ádám, hogy „*az egykori polgárasszony*” (és ne feledkezzünk meg a férjéről sem), „*a maga módján ösztönlény*”, aki „*mindenféle tudatos anarchista eszmeiség nélkül jutott el Canudosba, s lelt ott minden addiginál valódibb otthonra.*” (Szabó, 2010, p. 121)

Az azonban kétségtelen, hogy a háborgó tömeg²⁶ önmagában nem alkalmas arra, hogy formát adjon a zúgolódó közérületnek. Amikor jelentős politikai fordulat áll be, nagyobb emberi közösségek egyben tartása és egy irányba történő mozgatása érdekében gyakorta szükség van egy karizmatikus vezetőre, aki saját személyével és az általa sugárzott vízióval új célt ad a mindennapok szürkeségébe belefáradó tömegeknek. A külső jegyekben is megmutatkozó, gondosan megkomponált politikai vezetés egyben a mítoszeremtés (Szabó, 2010, p. 113) eszköze is. Sőt a jelenség nem csak a canudosiakra és nem kizárólag a Tanácsadó kultikus figurájára korlátozódik: az állami hadsereg ugyanúgy támaszkodik a marsall személye körül kialakult legendákra, ezzel is nagyobb tétet adva az eseményeknek²⁷.

²⁶ Márainak a tömegek politikai jelentőségére irányuló érdeklődése mögött egyértelműen felfedezhető az ortegai (2003) hatást.

²⁷ Remek példa erre, hogy mindkét vezetőhöz kötődnek bizonyos jól beazonosítható attribútumok: míg Bittencourt marsall kapcsán többször említésre kerül esőkabátja és arisztokratikus felfogását jelző sétabotja, addig a Tanácsadó puritán karakterével összhangban áll legendássá vált lebernyege.

4.2.3. Papkirály és hívei

A közvéleményben Canudosról már a kezdetektől kialakult egyfajta mitikus kép, azonban ennél is érdekesebb, hogy az ott tapasztaltak miként csapódtak le az odaérkezőkben. Ahogy az asszony elbeszéléséből is megtudhattuk, a civilizáció kötöttségei alól kiszakadtakra az emberi együttélés új formáinak megélése revelatív erővel hatott. Azt a felismerést hozta számukra, hogy a „korábbi életük” vége felé érzett fásultság és belső üresség egy gyökeresen eltérő környezetben továtűnhet. Canudos neve az érintetlen természettel együtt többletjelentéssel bírt az ott lakóknak: azt üzenté számukra, hogy ezen szűzies vidéken meghaladhatóvá válik és magasabb rendű értelemmel tölthető meg a hagyományokká vagy inkább rutinná kövült profán valóság. A maguk mögött hagyott civilizáció földhözragadtságával szemben tehát az újonnan kialakított keretek az e világi Paradicsom reményével kecsegtették a jólét mögött húzódó sivárságból kilépőket.

A megvalósult elementáris változás azt az ígéretet hordozta magában, hogy igenis van megváltás a polgári társadalomban olyannyira csalódott, hitehagyott emberek számára. Nem véletlen a vallási fogalmak használata: a canudosi közösség jellemzésekor megjelenő bibliai eredetű kifejezések sokasága elvéthetetlenül ráirányítja az olvasó figyelmét a szakrális áthallásokra. Az „Írás”, a „Szó” (pp. 206-207) vagy a prófécia és kiválasztottság motívuma (p. 208) egyaránt világosan rámutatnak az általuk képviselt felfogás vallásos töltetére. A teológiai karakter azonban még ennél is egyértelműbbé válik a Tanácsadó alakját vizsgálva. A papkirály jelző határozottan mutat rá arra, hogy a közösség első embere – a modern bürokratikus államok vezetőivel ellentétben – nem pusztán követőinek ügyes-bajos dolgait intézi és igazgatja, hanem szakrális értelemben is iránymutatást nyújt nekik. Ez természetesen hatással van a Tanácsadó és a lakók közti viszonyra is, amely sok tekintetben a pap és a hívek közti kapcsolattal mutat szembeötlő hasonlóságot.

Mindazonáltal tévedés lenne azt gondolni, hogy a canudosi társaság céljai és jellege elsősorban vallási meghatározottságú lett volna, s pontosan emiatt leegyszerűsítő az ott élőket szimplán szektának titulálni. Ezt jelzik az asszonynak a hasonlóságra és nem azonosságra utaló szavai is: „*A vallás ott csak olyan volt, mint a tapéta vagy a kulissza.*” (p. 277) A megtévesztésig ható egybeesés dacára hangsúlyozandó, hogy Canudos mindenekelőtt politikai közösség volt, hiszen lényegét az emberi együttélés szabályrendszerének radikális újragondolása adja. Ennek megfelelően kijelenthető, hogy

ez esetben közelebb járunk a valósághoz, ha a szakralitás kizárólagossága helyett a teológiai gondolkodásnak a politika terepére való alkalmazásáról beszélünk.

4.2.4. Fények és árnyak

Annak dacára, hogy a korábban mindenki számára ismert szokások és társadalmi elvárások hiányában nem léteztek az emberi együttműködést szigorúan megszabó struktúrák, a canudosi közösség mégsem mutatta szervezetlen, széttartó, bármiféle kohézió nélküli embercsoport képét. A külvilág szemében élő anarchikus berendezkedéssel szemben nagyon is jól kivehető az ott kialakuló kooperációs minta:

„A Tanácsadó nagy rendet tartott... Ez volt a másik különösség, a nagy rend a nagy Rendetlenségben... Nem, ez nem volt kommunizmus. A káoszon belül szigorú rend volt, mert aki megérkezett Canudosba, hamar megértette, hogy nem egy új társadalomba érkezett, hanem egy másik életbe... Egy világba, ahol az életnek is, a halálnak is más értelme van, mint máshol, ahol van állam... Canudosban rend volt, de nem volt állam... Emberek voltak, de nem voltak intézmények...” (pp. 295-296)

A társadalmi koordináció tág értelemben vett institucionalista megközelítésével való szakításból nem következett az, hogy a közösség tagjainak autonóm működése lehetetlenné tette volna a kollektív cselekvést. A formálódó rend spontaneitása ráadásul kifejezetten pozitívan hatott az egyének együttműködési hajlandóságára, hiszen az az érzés alakult ki bennük, hogy a közösségi érdek összhangban van az ő személyes jólétükkel.

Canudosban a jó és a rossz között sem tettek különbséget, mint ahogy a civilizált világban szokás, mert az erkölcsi elvekben is csak a szabadság intézményesített korlátozását látták. Nem volt cizellált és részletes morális distinkció aközött, hogy mit szabad és mit nem szabad tenni. Jobban mondva egyetlen követelmény volt, amelyet feltétlenül teljesíteni kellett. Canudosban az volt a főbűn, ha valaki nem jelent meg az esti imánál, és ha többször hiányzott, *„akkor nem volt irgalom”* (p. 281). Ez első látásra ugyan csak mellékes információnak tűnhet, azonban rámutat politikai rendszerük egyik alapvonására.

Bármennyire is engedékenynek látszik a canudosi közösség azt illetően, hogy saját tagjai miként rendezik be mindennapjaikat, egy feltételnek mindenképp eleget kell tenniük: tökéletesen hűnek kell maradniuk a Canudos fundamentumát jelentő, már-már vallásos hevülethez. A közösséget körülengő kivételesség nem engedi meg, hogy a csatlakozó egyének csökkentett lelkesedéssel, félszívvvel vegyenek részt a lázadók társadalmában. Ez logikusan adódik a rutinszerűséget zsigerileg elutasító attitűdből, hiszen a mindent elsöprő elégedetlenség alapértelmét kérdőjelezné meg, ha elfogadná az előzőleg a civilizációra jellemző értékeket. Ebben az értelemben a canudosi szisztéma legalább annyira intoleráns, mint az oly sokat bírált hagyományos nyugati kultúra.

Ezen a ponton elérkezünk a spontán rend legfontosabb és kiküszöbölhetetlenül fennálló problémájához. Habár Márai gondolatmenetéből a felületes olvasó esetleg a canudosi berendezkedés kritikátlan dicséretét olvassa ki, a szerző jóval árnyaltabb következtetésre jut. Az anarchia, azaz a rendszer nélküli rendszer legnagyobb veszélye nem is a szétesettség vagy a mindent felemésztő káosz fenyegetésében rejlik, hanem abban, hogy a politikai életet teljes egészében uraló spontaneitás maga is rendszerré szerveződik. Egy idő után a canudosihoz hasonló elveken nyugvó politikai közösségek gondolkodásának ezen belső ellentmondása, vagyis a rendszerellenesség rendszerszerűvé válása feloldhatatlan problémát fog jelenteni. Az anarchikus társadalmak fenntarthatóságának lehetetlensége egyúttal egy ellentétes irányú politikai mozgást vetít előre, amely ismételten a stabilitást előtérbe helyező politikai rend kialakulásához vezet.

Láthatjuk, hogy Márai a fenti gondolatmenetben azt az elképzelést fejt ki, miszerint a politika inherens módon duális jelleggel bír. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a politikum a rend és az anarchia egymással folyton és feloldhatatlanul konfliktusban álló kettősségből tevődik össze. Ennek megfelelően nem egyszerűen Janus-arcúságról beszélhetünk, hanem megfigyelhető egyfajta ciklikusság is; nem feltétlenül érzékelhető egyszerre a két felfogás politikai jelenléte, sokkal valószínűbb, hogy bizonyos szituációkban inkább az egyik, míg máskor a másik dominál.

A rend–anarchia szembenállás tehát nem végződhet az egyik felfogás végső győzelmével sem. Sőt Márai még ennél is tovább megy: érzékelteti, hogy nem pusztán lehetetlen ezt a kérdést végérvényesen lezárni, hanem alapvetően érti félre az ember közösségi természetét az, aki a politikát redukálni akarja a két elv közül az egyikre. Paradox módon a kisregény egyik tételmondatát – „*egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba*” (p.

279) – megfordítva, illetve a kettőt összeillesztve kapjuk meg Márai mondanivalójának lényegét: valóban legalább egyszer meg kell mindannyiunknak tapasztalni azt, amit Canudos jelent, de ugyanakkora hiba lenne azt képzelni, hogy mindörökké benne maradhatunk abban az állapotban; a teljes élethez ugyanúgy hozzátartozik, hogy képesek vagyunk vissza is térni a normalitás világába.

4.3. Konklúzió és az ítélet mibenléte

Ahogy láthattuk, Márai Canudos kapcsán összetett és igen cizellált értelmezését nyújtja annak a belső dinamikának, amely kezdetektől fogva jellemzi a politikai mozgásokat. A rendezettség és a rendezetlenség iránti mélyről jövő emberi igények olyan megkerülhetetlen elemei természetüknek, amelyek egyaránt alapvetően formálják az egyének és a közösségek sorsát. Teljesen természetes, hogy a konzervatív beállítottságú emberek gondolkodásában a két elv közül a rend előtérbe helyezése mindig prioritást fog élvezni, és az is abszolút helyénvaló, ha következetesen felhívják a figyelmet az anarchia irányába mutató politika kétségtelen veszélyeire. Mindazonáltal a liberalizmusban sokat kárhoztatott ideologikusság hibájába esnének, ha nem vennének tudomást antropológiai meghatározottságunk fentiekben kifejtett kettős jellegéről. Sőt az is önbecsapás lenne, ha abba a hitbe ringatnák magukat, hogy különböző eszközökkel – mint például jólét teremtésével, béke biztosításával, otthonosság érzését keltő tradíciók támogatásával – képesek megszelídíteni vagy legalábbis zárójelbe tenni az emberben óhatatlanul ott lakozó anarchikus hajlamot.

A sokak számára oly sokkoló jelenség, az indokolatlan lázadás tehát vissza-visszatérő mozzanata a politika világának. Ez még napjainkban, a demokratikus korban is így van, sőt a demokrácia mint ideológia különösen kitett a politika duális jellegének. Figyelemreméltó, hogy ugyan csak implicit módon, de Márai is érzékelteti ezen problémát. Az olvasónak az a benyomása keletkezhet, hogy mindkét oldal önmeghatározásakor fontos szerepet játszik valamiféle demokráciafelfogás. Igaz, két különböző megközelítést észlelhetünk. A marsall képviselte elképzelés úgy tekint a demokratikus berendezkedésre, mint amely hosszú és nehézségekkel teli történelmi fejlődés eredményeképp, stabil és kiszámítható intézményrendszer segítségével képes olyan társadalmi környezetet teremteni, amelyben az eltérő felfogású politikai szereplők

békében, konstruktívan tudnak egy közösségben élni. Ez az idea arra az elgondolásra épül, hogy a tökéletes társadalom illuzórikus ígérete helyett megvalósítható célt kell adni a tömegeknek. Igaz ugyan, hogy a népszuverenitás jelszava hívogatóan cseng az emberek fülében, ám a véres évszázadok tapasztalata arra tanított meg bennünket, hogy a legtöbb, mit elérhetünk az, hogy ügyes kompromisszumokat találva, civilizáltan éljünk egymás mellett. „*Ne képzelje, hogy mi, demokraták, hiszünk a csodában. Nincs demokratikus csoda. Ahogy nincs vallásos csoda... Ez mind csak mese. Mi tudjuk, hogy nincs megváltás...*” (p. 311) Látható, hogy ezen felfogás kiemeli a demokráciát a hiedelmek és mítoszok hamis ködéből és egy olyan civilizatórikus módszernek tételezi, mely jól definiált elvrendszerével a bárdolatlan, már-már állatias érintkezésen alapuló társadalmakat a fejlődés következő stádiuma felé tereli, és megszabadítja a tömegeket az őket a történelem kezdete óta béklyóban tartó metafizikai ígéretektől.

Ezzel szemben áll az asszony által artikulált megközelítés, mely gyökeresen eltérő demokráciakoncepciót foglal magában. Mindenféle rendszerezettséggel, így az intellektuális megtervezettséggel szembeni zsigeri ellenszenvéből adódóan ez az álláspont nem rendelkezik konzisztens demokráciaelmélettel, hanem ősi, a vallás és a politika határmezsgyéjén lévő vágyakra apellál. A canudosiak azt a lehetőséget látják ebben a felfogásban, amely megszabadítja a népet mint kollektív entitást azoktól a társadalmi korlátoktól, amelyek megakadályozzák a politikai tökéletesség, azaz a földi megváltás elérését. A demokrácia mint érzület mindennemű – intellektuális, erkölcsi, intézményi – keretek közé szoríthatóságának lehetetlenségére mutat rá Márai a kisregény zárójelenetében. Mielőtt még szabadjára engedték volna az asszonyt és vele együtt két másik foglyot, az őrnagy rá akarta venni az egyik (a fekete) rabot, hogy kiáltsa: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség!, mire az csak annyit mondott: „*Én szarok az egyenlőségre.*” (p. 319) Ahogy Szabó Ádám (2010, p. 132) rámutatott, a szerzőre egyáltalán nem jellemző vulgáris beszédmód a maga nyers mivoltával erőteljes kritikát fogalmaz meg a Márai számára oly’ fontos polgári világgal szemben: azt üzeni, hogy a civilizáció mint az emberi viselkedés és gondolkodás magasabb szintre emelését kitűző gondolat óhatatlanul zsákutcába vezet, ha azt képzelettel, hogy az ember megszélesítése helyett a kétségkívül esendő természetünk kiiktatásával érheti el célját. Ebben az esetben ugyanis egy civilizált világ helyett egy politikailag konstruált elnyomó rend fog ránk telepedni.

Ha képszerűen és tömören szeretnénk összefoglalni Márai gondolatmenetét, akkor a fizikai terminológiát kölcsönvéve azt mondhatnánk, hogy a politikai teret a centripetális (befelé, a rend irányába ható) és a centrifugális (kifelé, az anarchia felé mutató) erők egymással szembenő, folyamatos és megállíthatatlan mozgása formálja. A kettő a legkritább esetben kerül egyensúlyi állapotba, vagyis rendszerint az egyik a másik kárára a politikai mező domináns rendezőelveként jelenik meg. Márai kitűnően vette észre, hogy a canudosi történet különösen alkalmas arra, hogy illusztrálja vele az egyén és a közösség életében meglévő dinamikát, mert csak elvétve mutatkozik meg ilyen plasztikusan az emberi természet duális jellege.

A végére marad annak a kérdésnek a tisztázása, amelyet egyetlen értelmezési kísérlet sem kerülhet ki, ha ki akarja bontani a kisregény fő mondanivalóját, hiszen Márai már a címadással válaszdásra készíti az olvasót: pontosan milyen ítélet is született (ha született) a szemünk előtt Canudosban? A szakirodalomban alapvetően két vélekedéssel találkozhatunk. Az első olvasat szerint a lázadók álláspontja a valóságban elszenvedett vereség ellenére végül morális fölénybe kerül a civilizáció álarcát magára öltő állami agresszióval szemben (Szabó Ádám mintha efelé hajlana: Szabó, 2010, p. 104), vagyis az elvek szintjén az asszony által kifejtett felfogás győzedelmeskedett. Ezzel szemben áll a másik értelmezés, mely a vita eldöntetlenségét, sőt eldönthetlenségét hangsúlyozza (pl. Bányai, 1992, p. 931; Gintli, 2012, pp. 236-237). Azt gondolom, hogy ezen Márai-szöveg azért kiváltképp értékes a politikai gondolkodás diszciplínája számára, mert az emberi lét komplexitásának megfelelően felismeri, hogy az egymással rivalizáló elvek egyéni és közösségi szinten egyaránt formálják életünket, ekképpen kiiktathatatlan vonulatai szellemi világunknak. Az ítélet címben jelölt mozzanata mindazonáltal arra is felhívja a figyelmet, hogy a két idea közti döntés lehetetlensége nem ment fel minket az alól, hogy szembenézzünk választásaink és cselekedeteink következményeivel. A verdikt Canudosban nem kívülről érkezik, az események kimenetele nem feltétlenül az igazságosság követelményével összhangban alakul, és a jó (?) később sem biztos, hogy elnyeri végső jutalmát. Azonban egy biztató üzenete okvetlenül van Márainak azok számára, akiket rémülettel tölt el az embertelennek tűnő valóság: a marsall és az asszony közti dialógus mint egyfajta sikeres megértési folyamat arra bizonyíték, hogy a civilizáció és a nyugati kultúra őket összefűző köteléke olyan hagyomány, amelyre mindketten bátran támaszkodhatnak. Ha tehát a mindent eldöntő ítélet bizonyosságában nem is reménykedhetünk, a polgári alapok legalább ahhoz hozzásegítenek bennünket, hogy az

indokolatlan lázadás közepette, de még inkább végeztével legyenek közös értékeink, amelyekhez visszanyúlhatunk. Mert ne legyen kétségünk: bármennyire is úgy látjuk, hogy csillapíthatatlanul tombol a túlhevült társadalom láza, nem tart örökké; előbb-utóbb elmúlik. Ennek megfelelően a feladatunk annyi: megőrizni a tradíciók otthonosságának emlékét és lehetőségét. Hogy legyen hova visszatérni Canudosból.

5. Van, volt, nincs. A nosztalgia politikuma

Az ideológia korábban elemzett fogalmával ellentétben a nosztalgikus beállítódás politikaelméleti szakirodalma igencsak hiányos, sőt szegényes, ami már csak azért is meglepő, mert a nosztalgia mint a politika területén is jelentkező fenomén évszázadok-évezredek óta erősen formálja a társadalmi együttélés kereteit. Ahogy Fischer Gábor felhívja rá a figyelmet (Fischer, 2016, p. 96), hangzása dacára a kifejezés nem ógörög eredetű, hanem újkori nyelvi képződmény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a klasszikus idők emberei számára ismeretlen lett volna a jelenség; mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Homérosz Odüsszeuszát útján oly’ erősen kízó honvágy. A főhős Alkinooszhoz intézett alábbi szavaiban (Homérosz, 1974, p. 542) is ennek példáját láthatjuk:

*„Ámde ti, nagysietősen, amint fölfénylik a hajnal,
engem, a gyötrődőt, indítsatok újra hazámba,
sok baj után, s elhagyhat az élet utána, ha láttam
birtokomat, háznépem s nagytetejű palotámat.”*

A babiloni fogságtól kezdve a római szaturnáliákon át a Trianon-élményig bezárólag megannyi kultúr- és politikatörténeti példát említhetnénk a nosztalgia jelentőségét bizonyítandó, épp ezért kiváltképp feltűnő a témába vágó politikaelméleti írások szinte teljes hiánya. Ezt részben magyarázhatjuk azzal, hogy ezen attitűdöt kezdetben orvosi problémának, egyfajta pszichés betegségnek tartották (Natali, 2004, p. 10; Nikelly, 2004, p. 183), amelyben szenvedők kezelésre szorulnak. Ez a felfogás ráadásul megváltozott formában a progresszív politikai gondolkodás integráns elemévé vált, hiszen ezen megközelítés perspektívájából nézve a nosztalgikus attitűd a társadalmi haladás kerékkötőjeként jelenik meg. Ez a szemlélet tükröződik a nosztalgiával foglalkozó – jellemzően kultúr- és irodalomtudományi – szakirodalom talán legtöbbet idézett

munkájában is, amelyben Susan Stewart társadalmi betegségként (social disease) azonosítja az érzületet. (Stewart, 1992, p. IX)

A haladó szellemiségű nosztalgiaértelmezéstől kíván elszakadni a vonatkozó irodalom másik iránya, melyből érdemes kiemelni Svetlana Boym (2001) és Su (2005) könyvét. Az előbbi szerző interpretációjában a nosztalgia voltaképpen a modern időfelfogással (Boym, 2001, p. XV) és a progresszió „csőlátásával” (tunnel vision) helyezkedik szembe s kínál alternatívát mindazoknak, akik számára egzisztenciálisan elfogadhatatlan a korunk centrális elemét adó haladásközpontú szemléletmód.

Mindazonáltal azt is látnunk kell, hogy a politikaelméleti hiátus nem kis részben a modern politikatudomány karakterére vezethető vissza. Ezen diszciplína – vagy talán mondhatjuk, hogy általánosságban napjaink tudománya – világunk jól megfogható és kvantifikálható elemeire szorítkozva igyekszik megérteni a társadalmi folyamatokat, az ezzel járó módszertani szigor miatt viszont kifejezetten ódzkodik attól, hogy nehezebben megragadható, ám az emberi közösségek szempontjából nem kevésbé jelentős problémákat tegyen görcső alá. Ennek következményeképp azonban számos politikai kérdés kimarad a politológiai vizsgálódás homlokteréből, amely számottevő hatással van a mindenkori politikai közösség életére.

A következő oldalakon a fenti szituációra reflektálva egy olyan szépirodalmi szöveg segítségével igyekszem politikai szempontból értelmezni a nosztalgia természetét, amely első pillantásra majdhogynem apolitikus alkotásnak tűnik. A Krúdy Gyula életművének méltó emléket állító *Szindbád hazamegy* című kisregényében Márai Sándor már-már zavarba ejtő hitelességgel imitálja azon magyar író félreismerhetetlen stílusát, akinek neve egybeforr a nosztalgikus életérzéssel. A művet joggal nevezi Czetter Ibolya a „szemfényvesztés regényének” (Czetter, 1995), hiszen egy-egy, Máraira jellemző, ám finoman elrejtett megoldást leszámítva akár Krúdy is írhatta volna.

Természetesen felvethető, hogy a nosztalgia jellemzőinek megértése érdekében miért egy imitációt, s miért nem egy eredeti Krúdy-szöveget teszek meg a vizsgálat tárgyának. Ennek alapvetően két oka van. Az első a nosztalgikus beállítódás szimbólumává vált Szindbád-történetek sajátos szerkezetében rejlik. Finta Gábor helyesen mutat rá arra, hogy „a Szindbád-műveket több tekintetben a töredezettség, a szaggatottság jellemzi. A főhős személye összefűzi az írásokat, de Szindbád nem egységes résztvevője a történeteknek. Alakja tehát csak részben teremti meg az egységet; a mögötte húzódo

elbeszélői nézőpont fontosabb.” (Finta, 2000, p. 411) A szövegeket összefűző laza kapocs és a sajátos – a nosztalgikus érzülettel egyébként kétségkívül összhangban lévő – látásmód előtérbe helyezése a politikatudós számára kiváltképp furcsa helyzetet eredményez: noha bármelyik Krúdy-műben könnyedén fölismerhetjük az íróra jellemző összetéveszthetetlen világszemléletet, a mozaikszerű struktúra ugyanakkor rendkívül megnehezíti a nosztalgikus attitűd mibenlétének analitikus meghatározását. A *Szindbád hazamegy* viszont egyfajta esszenciaként magába sűríti az oly’ nehezen megragadható Krúdy-világ minden jellegzetes vonását, ekképpen alkalmassá válik a nosztalgia karakterének elemzésére.

A Márai-regény preferálásának másik oka abban keresendő, hogy míg Krúdy világképében a nosztalgikus beállítottság politikai értelmezhetősége dacára egy, a politikumtól távol eső fogalomnak hat, addig Márai művében a letűnt vagy letűnőben lévő polgárság helyzetére vonatkozó reflexió sajátos politikai-társadalmi többlettöltetet is kap. Ezen specifikus értelmezési réteg még érzékletesebbé teszi, hogy a *Szindbád* képviselte életérzés a társadalom szintjén is eleven és élő politikaformáló erő.

Az első alfejezetben érdemes röviden szót ejteni arról, hogy a politikaelmélet kutatójának az érzületek és beállítódások vizsgálata kapcsán milyen módszertani akadályokkal kell számolnia. Az esettanulmány ezt követően sorra kerülő fő része, a *Szindbád hazamegy* elemzése a nosztalgiához kötődő három fogalom, pontosabban három létige köré épül föl: a van, a volt és a nincs hármására. Végül pedig arra térek ki, hogy mégis miként lehetséges, hogy a lesz kihívásaira válaszolni nem tudó és nem akaró nosztalgikus attitűd sokak számára vonzó politikai alternatíva.

5.1. Attitűd, habitus, érzület

Ahogy a bevezetőben szó esett róla, a modern társadalomtudományok részéről jól kivehető egyfajta vonakodás, hogy vizsgálat tárgyává tegyék az emberi létezés azon elemeit, amelyek nem alkalmasak arra, hogy operacionalizáljuk és számszerűsítsük őket. A nehezebben megfogható és leírható fenomének tanulmányozásától való idegenkedés megalapozottan kritizálendő, azonban a jogos bírálatnak is szembe kell néznie azzal, hogy az attitűdszerű társadalmi jelenségek elemzése kapcsán legitim a módszertani nehézségek felvetése.

Beállítódás, beállítottság, habitus, attitűd, szemléletmód, érzület. Noha érezhető árnyalatnyi különbség az előbb említett kifejezések jelentéstartalma közt, bizonyosan megegyeznek abban, hogy precízen körülírható és mindenki számára egyértelmű intellektuális pozíció jellemzése helyett valamiféle képlékeny szellemi magatartásra utalnak. Michael Oakeshott is ezzel a gondolattal indítja a konzervativizmusról szóló okfejtését:

„Témám nem egy hitvallás vagy tan, hanem egy beállítottság. Konzervatívnak lenni annyi, mint hajlamosnak lenni bizonyos típusú gondolkodásra és cselekvésre, előnyben részesíteni bizonyos cselekvésformákat és az emberi körülmények bizonyos állapotát másokkal szemben; hajlamosnak lenni bizonyos fajtájú döntések meghozatalára.”
(Oakeshott, 2001c, p. 431)

Az iménti gondolatmenet remekül megragadja a fent tárgyalt kifejezések kettős karakterét, amelynek középpontjában a hajlam fogalma áll. Egyrészt elmondható, hogy ezen attitűdszerű alapállások általánosan meglévő intellektuális maggal bírnak, amiből következőleg rendelkezünk egyfajta képpel arról, hogy különböző élethelyzetekben mire számítsunk egy adott szellemi pozíció képviselőjétől; többé-kevésbé tisztában lehetünk azzal, hogy milyen gondolkodásmód származik a konzervatív habitusból, a radikális attitűdből vagy éppen a nosztalgikus beállítódásból.

Másrészt azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy – amint arra Oakeshott is céloz – egy érzületből vagy beállítottságból soha nem vezethető le egy tételes és szisztematikus politikai program, vagyis nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy egy-egy konkrét szituációban milyen formát fog öltetni egy efféle alapállás. Ezen fogalmak alaktalanságából természetesen gyakorlati következmények is származnak, hiszen a kontingens politikai valóság változó követelményei közepette különféle elgondolások is levezethetőek.

Elmondhatjuk, hogy az attitűdszerű szellemi pozíciókkal foglalkozó munkákra elsősorban a jobboldali-konzervatív politikai gondolkodók életművében bukkanunk. Ennek oka részben abban keresendő, hogy a szigorúan racionális modern tudományossággal szemben ezen alkotók rendre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a nehezebben megragadható mentális-intellektuális alapállásoknak. Remek példa erre Carl

Schmitt *Political Romanticism* című könyve, amelyben heves bírálattal illeti a romantikus beállítottságot. Habár Schmitt romantikaértelmezése igen sajátos és ekképpen erősen vitatható, bizonyosan helyesen mutat rá arra, hogy a romantikához hasonló gazdag jelentéstartalmú fogalmak esetében hatványozottan merül föl a konceptuális összecsúszások és félreértések veszélye (Schmitt, 2010, p. 1), ami miatt még nagyobb szükség van a tisztázó jellegű vizsgálódásokra.

Szintén itt kell megemlítenünk Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* (Spengler, 1994 és 1995) című nagy hatású művét, amelyben a romlás, a bomlás, a hanyatlás érzése mindent átható korélményként és közérzetként jelenik meg. Sőt Spengler továbbmegy, amikor a dekadencia fenoménját történelmi dimenzióba emeli, s az általa leírt általános krízisállapotban a nyugati kultúra bukását véli felfedezni.

Bármennyire is megvilágító erejűek a fenti példák, módszertani szempontból kifejezetten nehéz dolga van a politikaelmélet kutatójának, amikor arra próbál választ találni, hogy miként vizsgálja az attitűd jellegű felfogásokat. A módszertani nehézség oka abban rejlik, hogy egy-egy érzület vagy habitus a maga teljes valójában a legritkább esetben figyelhető meg a mindennapok során. Ezen, esetenként félreértésekre is okot adó jelenség a hétköznapi nyelvhasználat közben is tapasztalható; ahogy egy idealisztikus ötletet felvázoló embert gyakorta illetünk a romantikus jelzővel, úgy egy esti séta közben megpillantott hinta is felidézhet nosztalgikus emlékeket, ám ezek a partikuláris gondolatok még nem feltétlenül foglalják magukba a romantikus beállítódás vagy a nosztalgikus attitűd minden jellemző vonását.

Éppen ezért jelent kitűnő forrást a politikatudós számára a Krúdy teremtette és Márai által újraértelmezett figura, Szindbád vizsgálata, aki egész lényével kifejezi és megvalósítja a nosztalgia komplex életérzését, melynek összetett természete a politika világában talán még látványosabban mutatkozik meg.

5.2. Van

Dacára annak, hogy a nosztalgia kapcsán az átlagember fejében először minden bizonnyal a múlthoz való görcsös ragaszkodás gondolata jelenik meg, fontos látnunk, hogy a nosztalgizáló egyén gondolkodásának kiindulópontja a jelenben és annak sajátos felfogásában gyökerezik. Így van ezzel Szindbád, a „hajós, író és úriember” (Márai,

2015, p. 7)²⁸ is, aki élete utolsó napján az éppen létező valóság keretei közt igyekszik rálelni a letűnt múlt nyomaira.

5.2.1. Az otthontalanság otthona

Legyen szó személyes vagy politikai helyzetértékelésről, minden átfogó eszmefuttatás nélkülözhetetlen mozzanata, hogy megfogalmazója határozott vélekedéssel bírjon az őt körülvevő környezetről. A társadalmi létezés kontextusának meghatározása természetesen megtalálható Szindbád világról alkotott elképzeléseiben is, akinek nézeteit erősen befolyásolja a negatív életértelmezés.

A nosztalgikus beállítódással telített perspektíva alapélménye, hogy a valaha vitalitás jellemezte politikai közeg napjainkra végletesen és helyrehozhatatlanul válságba sodródott. Ennek háttérében az húzódik meg, hogy az egykor dinamikus és összetartó politikai közösség kohéziója egyértelműen tovatűnt. Önmagán túlmutató jelentősége van annak, hogy utolsó óráiban Szindbád egy fürdőt, egy kávéházat és egy vendéglőt keres föl. Az ezen helyeken felidézhető és újra átélhető élmények mellett legalább olyan fontos szempontként jelenik meg, hogy ezek az intézmények a társas kapcsolatok kialakításának és ápolásának klasszikus terei: természetesen számít, hogy milyen a dögönyözés minősége, vagy hogy a kimért bor megfelel-e a kényes vendég szigorú elvárásainak, azonban legalább akkora súllyal esik latba, hogy az emberi érintkezéseknek egykor helyszínt biztosító közösségi csomópontokon még fellelhető valami a régi idők mára már felbomló politikai közösségéből.

Hasonló elgondolás ötlük fel Szindbádban, amikor a világunk sivárságának megfelelően ritkaságszámba menő dicséretei egyikeként megbecsüléssel szól az – egyébként teljesen részeg – tollkereskedőkről. Tevékenységükben a régi korok hagyományainak továbbélését látja, hiszen „*már Széchenyi megmondotta, hogy az iparosodás és a kereskedelem lesz Magyarország jövője*”. (p. 22) A „merkantilvilág” szintén az emberi viszonyok megalapozásának és csiszolásának egyik legalkalmasabb terepe. Függetlenül attól, hogy eladni vagy venni szeretnénk termékeket, az egymásra rakódó emberi

²⁸ A vizsgálat tárgyát képező regényre ebben a fejezetben is csupán az oldalszám megadásával hivatkozom.

interakciók sokasága megköveteli az egyénektől, hogy a piacon, vagyis a közösségi érintkezések e helyszínén elfogadható, sőt kellemes partner benyomását keltsék.

A nosztalgizáló ember számára a centrális problémát az jelenti, hogy napjainkra szinte teljesen eltűntek azok az intézmények, amelyek az ember társas lény mivoltából fakadó igényeket képesek lennének kielégíteni. A korábbi, étellel teli politikai közösség helyét egy végletekig atomizálódott társadalom – Ady kifejezésével élve „*a nagy társadalomtalanság*” (1913, p. 393) – vette át, amelyben az individuumokat összekötő szövetékek gyakorlatilag megszűntek. Nem kizárt, hogy a mindennapok felszínes valóságában még látszólag megtalálhatóak a társas relációk egyes formái, s bizonyos céltalan és értelmetlen szórakozási módok még mindig fellelhetőek, ám az érdemi témákat tárgyaló eszmecsere egyértelműen kiveszett korunkból.

A közösség és közösségiség elsoványodását azért éli meg oly’ tragikusan a nosztalgizáló egyén, mert az így létrejövő világ a maga embertelen idegenségével már egész egyszerűen nem kínál többé otthont számára. S hogy mi tesz egy adott politikai teret otthonná? Annak ellenére, hogy mindannyiunk más és más dolgokat társítana ezen fogalomhoz, mégis pontosan tudjuk, hogy mit jelent otthon lenni valahol. Ez a taxatívum nem leírható érzület az emberi ésszel át nem fogható világmindenség egy adott pontján kerít minket hatalmába, ahol a létezéssel szükségszerűen együttjáró nehézségek és szenvedések közepette megleljük a nyugalom, a biztonság és különösen az ismerősség (Duyvendak, 2011, p. 27) egyedülálló szigetét. Az utóbbi hiánya különösen kínozza Szindbádöt; nem csak azt érzi, hogy a ma társadalma valahogy távol áll tőle, hanem az utcákon járók sem tudnak órára semmit. (p. 29) Noha köztük jár, ez a politikai közösség már nem az ő politikai közössége.

Egy kozmopolita gondolkodású személy könnyen azt felelné a fenti problémára, hogy ha itt nem érzi otthon magát, keressen vagy teremtsen a világ másik pontján egy új otthont, ám a nosztalgizáló ember tisztában van ezen vállalkozás kudarca iránti ítéletével:

„A külföldi országokról csak a képeslapokon olvasott, mert azt tartotta, hogy úriember ne menjen idegenbe, ahol gyanúsak a borok, ismeretlen összetétellel készülnek az étek s érthetetlen nyelven hazudnak a nők. Egyszer komolyan gondolt rá, hogy elmegy Krakkóba, de a csomagolás pillanatában tétovázni kezdett, vállat vont, s aztán inkább csak Pozsonyba utazott, mert ott ismert egy főpincért, aki tudott valamit a bécsi versenyek

lovairól. A külvilág nem vonzotta Szindbádöt, s Bécs volt a világnak az a legtávolabbi pontja, ahol a hajós otthon érezte magát.” (pp. 106-107)

Szindbád utolsó napja fájón mutat rá arra, hogy az otthonosságérzet elvesztésével tovatűnik a társadalom ügyeiben való eligazodás képessége is, hiszen idegenül és a helyét keresve mozog ott, ahol korábban oly' járatos volt. Időnként kifejezetten az az érzése támad, hogy nemcsak a régi ismerősöknek veszett nyoma, hanem mintha a beszélt nyelv is más lenne, mint korábban: valahogy nem ért szót a ma embereivel, olybá tűnik, hogy az egyes kifejezéseken sem ugyanazt értik, mint egykor. Ebben a reménytelenül otthontalan világban arra szánja végső óráit, hogy rábukkanjon a régi idők még darabokban megtalálható elemeire, és utoljára átélje őket.

5.2.2. Korszerűtlen elmélkedések

A nosztalgia emberét ugyan általában nem foglalkoztatja az a kérdés, hogy milyen folyamatok következtében jutottunk el abba a lehangoló állapotba, hogy „*a világgép megváltozott, senki nem volt már pontosan a helyén*” (p. 66), ám gondolkodásának határozott vonása, hogy a jelenlegi helyzet nem megérthető az idevezető események történetiségének tanulmányozása nélkül.

A nosztalgikus látásmód mögött álló történelemfelfogás középpontjában az a meggyőződés áll, hogy napjaink sanyarú viszonyai egy régóta tartó és megállíthatatlan dekadens időszak következményeképpen jöttek létre. A mindent átható romlásérzet igazi tragikuma a ma és a tegnap közt feszülő fájdalmas különbségben leledzik; elképzelhető, hogy a régi idők boldogságát az elbeszélések alapján valamelyest azok is átérzik, akik nem tapasztalták, de a jelen elviselhetetlen sivárságáról csak a nosztalgiázó egyénnek lehet valós képe, mert korunk élıhetetlensége a dicsőséges múlt fényében válik nyilvánvalóvá.

Ezen történelemértelmezés szerint az események egymásutánisága egyfajta hanyatlásként jellemezhető. A nosztalgikus beállítódás voltaképpen úgy tekint a mögöttünk álló társadalmi folyamatokra mint egy fordított irányú haladásra. A permanens javulást vizionáló progresszív gondolkodással szemben a nosztalgiázó ember számára a

történelem a kollektív bomlás manifesztációja, amelynek végpontjában a ma lehangoló valósága áll.

A negatív tendencia azonban a legtöbb esetben nem külső okra vezethető vissza, hanem rendszerint az áll mögötte, hogy a társadalom nem értékelte megfelelően a korábbi berendezkedés harmonikus egységességét, s csábító, ám üres víziókért cserébe feladta a létjogosultságukat évszázadokon keresztül bizonyító közösségi szokásokat. Annak ellenére, hogy a radikális felforgatás szószólói szerint a fennálló tradíciók nem mások, mint gépies mechanizmusként funkcionáló társadalmi beidegződések, a nosztalgizáló egyén tisztában van azzal, hogy a szervesen egymáshoz illeszkedő hagyományok összessége sikeresen formálta a jó élet lehetőségeit biztosító kereteket. Az organikus módon létrejött társadalmi konstelláció tehát önmagán túlmutatva a közösség stabilitását garantáló politikai rend centrális elemévé vált.

A mából nézve azonban a kiszámítható és boldog idők képe már alig belátható, hiszen a hosszantartó bomlási folyamat következtében a közösségi lét tartópillérei semmivé lettek, és napjaink kaotikus világa már csak elvétve emlékeztet az egykor volt otthonra. A szembeötlő diszharmonia időszakában éppen ezért különösen meg kell becsülni azon tudás hordozóit, amely még hordoz valamit a rég letűnt politikai rendezettség korából:

[Szindbád] „Szerette az öregedő magyarok tekintélyes és mégis szerény életmódját, kézlegyintésüket, amint apró köves címergyűrűvel ékített, kiduzzadó, kékes erektől és borsónyi szeplőktől jellegzetes kezüket felemelik, hogy jelt adjanak az élet rendtelenségében, s e mellékes mozdulattal, mint aki már mindent látott, elutasítanak valamilyen hetvenkedő és szemtelen divatot.” (pp. 99-100)

A nosztalgikus attitűdnek a múlt alig fellelhető emlékeihez való vonzódását gyakran tekintik egyfajta irracionális és céltalan szentimentalizmusnak, ám határozott tartalmú politikai üzenete van a valaha megtapasztaltak pillanatnyi felidezésének: azt szimbolizálja, hogy szétesett társadalmunkban kizárólag úgy tudunk ideig-óráig újra politikai lényként élni, ha szigetszerűen képesek vagyunk létrehozni az elveszett politikai rend kicsinyített mását, és így a darabjaira hullott univerzumban ideiglenesen módunkban lesz lehatárolni egy klasszikus és bevált törvények alapján működő közösségi teret. A

nosztalgizáló embernek természetesen nincsenek illúziói: pontosan érti, hogy a történelem menetéből ekképpen kiszakított valóság nem lesz maradandó, mert a lerombolt társadalmi keretek már nem visszaállíthatóak.

A nosztalgikus beállítódású egyén már csak azért sem átlátja magát, mert látja, hogy „*a hetvenkedő és szemtelen divatok*” hullámszerű váltakozása szisztematikusan mossa el a már többszörösen bizonyított tradíciók rendszerét. Időszakosságuk ellenére a fel-feltörő trendek roppant veszélyesek, mert ellehetetlenítik azt, hogy az értékálló életformák és intézmények hosszú távon és kiszámítható módon megteremthessék a minőségi létezés szükséges feltételeket, ugyanakkor pusztító mivoltuk dacára valahol végtelenül komikusak is. A nosztalgizáló ember csak lenéző mosollyal gondolhat a hirtelen fel-, majd ugyanolyan gyorsan eltűnő tendenciákra, hiszen tudja, hogy a volatilis közhangulat és közakarát nincsen befolyással az általa vallott kortalan magatartásminták értékességére. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nosztalgikus beállítódás ilyen tekintetben vitathatatlanul antidemokratikus: érzéketlenül, sőt kifejezett ellenszenvvel tekint a többség rapszodikus alakuló elvárásaira, s szilárd meggyőződése, hogy a fundamentális politikai kérdéseknél helyrehozhatatlan károkat okozunk, vagy pontosabban már okoztunk azzal, hogy a döntéshozatalkor ekkora súllyal vettük figyelembe a nép szeszélyeit.

A nosztalgia történelemszemléletének másik jellegzetessége az erőteljes technológiaellenesség. Ennek oka, hogy a nosztalgikus attitűd végzetes bűnnek tartja a progresszív észjárás azon igyekezetét, miszerint valamiféle megkérdőjelezhetetlenül fensőbbes tudásra hivatkozva megkísérli meghaladni az általa avított és maradinak bélyegzett társadalmi struktúrákat, és ennek eredményeképpen kíván a korábbi betokosodott és a legújabb idők kihívásaira válaszolni nem tudó berendezkedés helyére egy minden értelemben modern politikai rendszert állítani. A nosztalgizáló ember azonban határozottan úgy véli, hogy a napjainkban szinte feltétel nélküli értéknek gondolt technikai fejlődés valójában módszeresen lerombolja az élhető emberi világot azáltal, hogy a már bevált és otthonossá lett társadalmi működésmódokat hibátlanul funkcionáló, ám lélektelen és sivár mechanizmusokra cseréli. Erre az elgondolásra rímel Szindbád eszmefuttatása is, amelyet egy, Budapest utcáin már ritkaságszámba menő bérkocsit felfedezvén fogalmaz meg: „*Mindenki gépkocsin járt, mely sebes volt és büdös, s kocsikázni már nem, legföllebb csak közlekedni lehetett vele*”. (p. 21)

Elmondható tehát, hogy a nosztalgizáló egyén bátran és büszkén vállalja annak ódiáját, hogy őt a tömegek negatív jelzővel illetik, és maradinak, korszerűtlennek vagy egyenesen retrográdnak tartják. Számára a történelem nem mutat követendő irányt, mert a progresszió mára szinte mindent kilúgozott világából, ami miatt hazáját egykor otthonának érezte.

5.2.3. Idegenül

A visszafordíthatatlanul végbement, ebből fakadóan perspektíva nélküli hanyatlástörténet fényében logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a nosztalgikus életérzésből milyen politikai pozíció következik a ma atomizált társadalmi viszonyai közepette.

Szindbád lelki alkatának meghatározó vonása az átfogó magányosságérzet, ugyanis az a benyomása, hogy a korunkra jellemző nyüzsgő közösségi életben ismeretlenül és társtalanul mozog. Ezen karakterisztikum sajátosan kétirányú helyzetet eredményez; ahogy ő sem tud tájékozódni napjaink megváltozott rendjében, úgy meggyőződése, hogy a számára homogén és arctalannak tűnő sokaság sem érti meg őt:

„A gáláns, hadaró és sugárzó értelmű francia, a jókedvű, bővérű és szertelen olasz, a faképu, lassú érzésű angliusz, kinek idegei olyan vontatottan mozogtak, mint a mozgóképszínházban a lassított felvételek, a sunyin kíváncsi és verejtékes buzgalomban érzékelő német, a vakaródva Istent kereső és megváltásról locsogó muszka, a lengyel, aki, szegény, hivatásosan búsult és rikkantgatott, mert hazájának az a sajátsága, hogy időnként elvész: egy sem értette meg a magyart.” (pp. 90-91)

A meg-nem-értettség ráadásul kiegészül egy sajátos fölényérzettel is, amelyet az a tudat táplál, hogy a Szindbád által vallott értékek magasabb rendűek, mint az éppen forgalomban lévő divathullám. Ezen vélekedés jelentősen befolyásolja a nosztalgikus beállítódásnak a politika területén manifesztálódó magatartásmintáját is. A „*nemes sértődöttség*” (p. 93) mint a közösségben tanúsítandó viselkedést implicit módon, ám következetesen alakító pszichés tényező a mindennapos érintkezések során önként vállalt elszigetelődést okoz.

Ha politikatudományi terminológiával közelítünk a fenti problémához, akkor a Szindbád gondolataiban felfedezhető göggel vegyes magányosságérzet a társadalom szintjén egy jól kivethető arisztokratikus alapállásként²⁹ értelmezhető. Ennek lényegi mozzanata, hogy a nosztalgikus érzület úgy ítéli meg, hogy a nép értékvesztett többségével szemben az általa képviselt eszmék és létforma preferálandóak. Elvei azonban sikertelenségre vannak ítélve, ugyanis a demokrácia korában a változékony közakarat az éppen aktuális divatokat követve folyamatosan fölforgatja a hagyományok által kimunkált társadalmi együttélés rendjét. Ebben a történelmi helyzetben a nosztalgiázó egyénnek már nincs helye:

„Mindössze arról volt szó, hogy úrnak és írónak született egy világban, melynek nem volt többé szüksége igazi urakra, sem igazi írókra – mert a kettő, Szindbád szerint, egy és ugyanaz.” (p. 32)

Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, kétségtelenül igaz az az általánosságban elterjedt nézet, miszerint a nosztalgikus beállítódás a visszahozhatatlan múltba való vágyódás miatt gyakran nem tudja felvenni a versenyt a cselekvésorientált és proaktív ideológiákkal, azonban azt is érdemes észrevenni, hogy egyes vonásai révén hathatósan képes formálni a politikai teret. Ezek közé tartozik az erőteljes identitásképző és -megtartó jellege is, amely szintén összefügg arisztokratikus karakterével. Hihetetlen elszántságot és politikai tudatosságot teremt az a meggyőződés, hogy a többség által vallott, megvetendő értékrendszerrel szemben Szindbád még igenis tisztában van azzal, hogy a lepusztult jelenben mik a méltó módon megélhető emberi élet feltételei. Sőt nem egyszerűen tisztában van vele, hanem minden nehézség ellenére a letűnt múlt egyes mozzanatait legalább a saját, szűk környezetében képes ideiglenesen felidézni s ily módon a valóság részeként megjeleníteni.

Amellett, hogy a nosztalgiázó ember személyisége felől nézve az effajta identitásalkotás döntő fontosságú, feltűnő az arisztokratikus különállás közösségteremtő ereje is. Árulkodó, hogy élete utolsó napjának túlnyomó részét Szindbád nem szeretett családjá

²⁹ Szerb Antal arra hívja fel a figyelmet, hogy Krúdy írásainak ezen vonása tovaryűrűző hatással bír olvasóközönségére is: „amikor Krúdy egy »mintha...« kezdetű mondattal céljáláthatatlan kirándulásra indul el, az olvasó is elindul felfedező útra a saját emlékeibe. Éppen ezért ez a művészet sohasem lehet a nagy olvasótömeg élvezete, mert az átlagembernek nincs fantáziája, és nincsenek valóságos, emocionális emlékei. Hatása az elit szűk körére van korlátozva, arisztokratikus művészet ez.” (Szerb, 1972, p. 431)

körében kívánja eltölteni, hanem olyanok társaságában, akik ugyanúgy megtapasztalhatták a dicső múltat és elszenvedik a nyomasztó jelent. Várdali, a segédszerkesztő vagy Artúr, a mesélő azért tarthatnak vele a számvetés és visszaemlékezés óráiban, mert Szindbád bennük régi társait, szövetségeseit, egy meggyötört sorközösség tagjait látja. Kívülállásuk ráadásul csak tovább erősíti a köztük meglévő szoros köteléket, hiszen összetartozásuk még plasztikusabbá válik a ma társadalmából való kiközösítettségük fényében.

Az előbb kifejtettek alapján könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy a nosztalgia tisztán arisztokratikus karakterrel bír, de ez ebben a formában leegyszerűsítő tévedés lenne. Való igaz, hogy a nosztalgikus beállítódásra kifejlett állapotában jellemző a napjaink elkorcsosult normáitól való távolságtartás, de érdemes hangsúlyozni, hogy ezen érzület megélése teljességgel független attól, hogy az adott csoport vagy illető milyen társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkezik. A dicsőséges múlt iránti vonzalom a közösségi hierarchia bármely szintjén elhelyezkedő egyén számára elérhető, nem kötött semmiféle privilégiumhoz. A tegnap boldogságának fölidézése a legtöbbször nem követel emberfeletti erőfeszítést, hanem csak arra van szükség, hogy visszahozzuk az elveszett otthonosság valamely elemét. Szindbád számára ez akár „*egy pohár hideg trencsényi borovicska, fiatal hagyma, tokaszalonna és soroksári kenyér*”-ben (p. 57) megtestesül, de természetesen a tartalmi tényezők minden esetben egyediek, hiszen ki-ki otthonosságérzetének emlékéhez szorosan hozzátartozik valamifajta specifikusság és exkluzivitás.

Ha innen nézzük, akkor a nosztalgiának van egy sajátosan demokratikus oldala is, hiszen mindenki számára adott lehetőség, hogy önnön vagy közössége múltját a megvetett mával szemben aranykorként azonosítsa. Az ilyen értelemben vett egyenlőség azonban a nosztalgikus beállítódás létrejöttének pillanatában sok apró, a legtöbbször egymástól elszigetelt érzületre darabolódik. Hasonló szerkezetük dacára ezen érzelmi-mentális konstrukciók nem párbeszédképesek; a nosztalgiázó egyének vagy közösségek mindegyike úgy ítéli meg, hogy a rajtuk kívül eső folyamatok sivárságával ellentétben a maguk partikuláris világa képviseli az igazi értéket. Az alapjaiban egalitárius életérzés tehát végeredményben egy határozottan arisztokratikus struktúrában kulminálódik.

5.2.4. Mese, mese, mátká

A nosztalgia természetéről gondolkodva a legtöbb embernek először minden bizonnyal a végeláthatatlan elbeszélések jutnak eszébe. Ez egyáltalán nem véletlen, ugyanis a nosztalgikus attitűdhez egy specifikus és könnyen felismerhető beszédmód tartozik.

Ezen megnyilatkozásforma egy nagy múltra visszatekintő hagyomány része, ami implicit módon már hősünk névválasztásában is megjelenik. Szindbád mint a mitikus Kelet legendás alakja, az Ezeregyéjszaka (p. 41) történeteinek szereplője egy olyan világ hangulatát idézi föl, amelynek valóságossága legendák ködébe burkolózik. Ennek azért van jelentősége, mert ez a sajátosság megszabja, hogy miként szólhatunk mindarról, ami ott történt.

Mondandója előadásakor a nosztalgiázó ember gyakorta a mesélés eszközt hívja segítségül, de látnunk kell, hogy itt a mese klasszikus műfajától eltérően nemigen fedezhető fel bemutatandó eseménysorozat, vagyis nincs cselekmény. Sőt kijelenthetjük, hogy az esetek többségében még konkrét és könnyen körülhatárolható tárgya sem feltétlenül van az elbeszélésnek. Helyette egy érzékekre és érzelmekre ható, tipikusan deskriptív megszólalási módról beszélhetünk, melynek a tovaveszett dicsőség ecsetelésére irányuló szándékai markáns esztétizáló jelleget kölcsönöznek.

Annak ellenére, hogy a hétköznapiakban mindannyian rögtön fölismerjük a nosztalgikus elbeszélésformát, egy-egy rövid idézettel inkább felvillantani, semmint megvilágítani lehet a természetét. A jellegzetes vonások egyike az érzékekre hatni kívánó, túlbujánzó múltleírás:

„Illatos volt a régi magyar tél, hurka, újbor, torma, báli éjszakák pacsulija, áthevült, táncból és érzelemtől megizzadt testek, szekrény tetején száradó birsalmák, fenyőpálinka, vadhús szaga keveredett benne, s mintha a házakban és lakásokban békét kötöttek volna egymással az emberek tél idejére: minden ablak oly sárga fénnel világított, mint a rőzserakás, melynek parazsa fölött a makk disznó gubás öregembere melengeti bütykös kezeit.” (p. 102)

A felületes szemlélőnek talán úgy tűnhet, hogy az előbbieken vázolt formai-stiláris jegyek csupán az irodalomtudomány képviselői számára érdekesek, de mélyebbre tekintve azt láthatjuk, hogy a politikai valóságértelmezés szempontjából is komoly jelentőséggel bírnak. Áttételes módon erre utal Finta is, amikor összefüggést vél felfedezni a minket körülvevő világ interpretációja és e sajátos megnyilatkozási forma közt: „*A dezilluzionizmus korában az anekdota kiürül mint történetmondás, de megmarad mint beszédmód.*” (Finta, 2000, p. 409) Igaz tehát, hogy a nosztalgizáló ember gondolkodása alapvetően múltorientált, azonban hiba lenne szem elől téveszteni azt aényt, hogy a tegnapról való merengésében legalább akkora szerepet játszik az, hogy miként tekint a jelenre, pontosabban a jelenlegi önmagára. Fontos észrevenni, hogy a múlt pompájának néha már-már kényelmetlenül részletes leírása legalább annyira szól a nyomasztó mából való menekvésről, mint a napjainkra kiveszett hagyományok felidézéséről.

Az emlékezés és az elbeszélés módja tehát ily módon egyértelműen az identitásprobléma részének tekintendő. (Gintli, 2005, p. 67) A nosztalgikus beállítódás előző fejezetben részletezett jellemzője, a „*nemes sértődöttség*” magában foglal egyfajta állandó frusztrációt is, hiszen korunk társadalmával való inkompatibilitása a nosztalgizáló egyén számára – még ha ezt arisztokratizmusa miatt rendszerint tagadja is – valójában kellemetlen. Ha innen nézzük a nosztalgikus beszédmód sajátosságait, kiderül, hogy a múltat érintő terjengős lamentálás mellett ugyanolyan súllyal esik latba az a vágy, hogy ideig-óráig elfelejtődjön a jelen gyötrelmessége. Ennek megfelelően a nosztalgizálás egyszerre vonz és taszít; noha az egyén számára egyfajta menekülőutat jelent a boldog időkhöz való visszatérés, a kényszeres mesélés mögött folyton ott rejlik a tudat, hogy a tehetetlen emlékezés voltaképpen csak pótcselekvés, amely a meglévő sanyarú helyzet elfedésének vágyával folyton-folyvást fölhívja a figyelmet saját nyomorúságára.

A múlt és a jelen közti szakadatlan utazás³⁰ tehát nem más, mint az elviselhetetlen létfeltételek elfedésére irányuló törekvés. Azonban bármennyire is igyekszik a nosztalgikus látásmódú ember maga mögött hagyni problémáit, szándéka sohasem valósulhat meg teljesen. A nosztalgia tökéletlenségét az okozza, hogy az elbeszélő múlt

³⁰ Az ifjú Szindbád védjegyévé vált vándorló életvitel egyáltalán nem csak fizikailag értendő, hanem a nosztalgizáló beszédmódra tekinthetünk úgy is mint a tegnap és a ma közti szüntelen utazásra. Az is beszédese, hogy míg Szindbád utolsó napján a helyváltoztatás gyakorlatilag minimálisra redukálódik, és a háza, a fürdő, a kávéház és a vendéglő közt zajlik, addig ezzel ellentétes módon elméjében még szabadabban járja be múltjának legfontosabb helyszíneit.

dicsősége mögül folyamatosan fölsejlik a szomorú ma képe. Sőt azt is állíthatjuk, hogy a tegnapiról szóló romantizáló beszámoló kizárólag az aktuálisan megélt időszak szenvedéstörténetével összevetve nyeri el igazi jelentőségét. Ebből következik, hogy a hazugság, vagy legalábbis önámítás sohasem válhat abszolúttá, s megfordítva: a fájdalmas igazság hol bújtatott, hol szembeötlő módon, de megszüntethetetlenül ott rejlik a nosztalgikus diszkurzív térben.

Ezen érzület kommunikációs jellegzetességeit elemezve kitűnik, hogy az ebből a perspektívából megnyilatkozó egyén vagy közösség a látszat ellenére elsősorban nem mással kívánja megosztani az elveszett boldogsághoz fűződő emlékeit, hanem mondandója igazából önmagának vagy önmaguknak, tehát a múltat átélt keveseknek szól. Ezzel összefüggésben szintén nyilvánvaló, hogy a mesélés információátadás helyett identitásformálásra és önmegegerősítésre szolgál. Ennek megfelelően a megtörtént események és a megtapasztalt élmények – talán sokadjára – ismételt bemutatása nem unalmat kelt, hanem legalább a diszkurzív világban visszahoz valamit Szindbád szerelmekben, örömeiben, kalandokban gazdag ifjúkorából.

5.3. Volt

Miután áttekintettük a nosztalgikus perspektíva jelenben rögzített kiindulópontjait, rátérhetünk arra, hogy az érzület inherens múltorientáltságát vizsgálván milyen általános sajátosságokat fedezhetünk fel. A „rég, szép idők” utáni sóvárgás analitikus elemzése azért is elengedhetetlen, mert a letűnt aranykorral nem csupán egy történelmi periódus veszett tova, hanem az egzisztenciális feltételrendszer olyan dimenziói is helyrehozhatatlanul roncsolódtak, mint a tudás, az erkölcs vagy a vallás szférája.

5.3.1. Hol volt, hol nem volt

A nosztalgia történelmi jellegű szemlélete kapcsán már szó esett arról, hogy a régmúlt boldogsága iránt vágyódó egyén vagy közösség a tegnapi még napjainkban is fellelhető egy-egy mozzanata segítségével igyekszik megidézni a valaha volt tökéletesség emlékét.

Ezen keresgélés jellemzően mozaikszerű³¹ karaktere mélyén azonban felsejlenek egy komplex és részletesen kidolgozott múltértelmezés szerkezeti elemei.

Az életérzés magyát az adja, hogy a ma sanyarú világában a méltó módon megélhető emberi élet lehetőségei olyannyira beszűkültek, hogy a korszellemnek behódolni nem akaró egyénnek csak az egykori idill felelevenítése nyújthat vigaszt. A kézzelfogható jelennel párhuzamosan lebegő-lebegtetett múlt az aktuálisan létezőtől gyökeresen eltérő, ám koherens mentális struktúrát alkot. Napjaink nyomorúságos földhözragadtságával összevetve az egykor volt berendezkedés megemelődik s felértékelődik. Helytállónak tűnik Hart megállapítása, aki hasonlóságot vél felfedezni a nosztalgia és a mítosz teremtette világok közt (Hart, 1973, p. 411), hiszen mindkettő a hétköznapiok rögválóságától minőségileg eltérő, szinte földöntúli realitásként jelenik meg képzeletünkben.

Korunk kaotikus társadalmi viszonyrendszerével szemben az aranykor emléke az alternatíva létezését, a „volt másként is” bizonyosságát nyújtja, amelyről a nosztalgiázó személy ugyan pontosan tudja, hogy nem restaurálható, de a manapság tapasztalható szétesettség közepette legalább az ideálok szintjén megadja a külön élet lehetőségét. A régi idők legfőbb értéke abban keresendő, hogy a stabil, kiszámítható és ismerős feltételrendszer a közösség tagjaiban a rend és a rendezettség érzetét keltette. A harmonikus egységesség azt is magában foglalja, hogy ezen politikai környezet minden eleme és szereplője ott volt valaha, és azt a funkciót töltötte be, amire ténylegesen való. Az ekképpen felfogott helyénvalóság tette lehetővé, hogy tevékeny és sikeres történelmi periódusként tekinthessünk vissza a hőskorra.

Politikaelméleti szempontból is igen tanulságos Czetter Ibolya észrevétele, aki arra mutat rá, hogy Márai „*megmerevült, visszatérő formulái*”-nak egyike, az *igazi* kifejezés Szindbád gondolkodásában kiváltképp sokszor tűnik föl. (Czetter, 1995, p. 27) A tegnap és a ma minduntalan előbukkanó összehasonlítása során nemegyszer azzal kell szembesülnie hősünknek, hogy az eredeti értékeket tapasztalván a jelen kínálta opciók csupán gyenge imitációnak hatnak. Napjaink hamisságának szembeszökő példája, amikor a vendéglőben az őt nem ismerő főpincér hús nélküli levest, azaz falslevest ajánlott

³¹ Szindbád is hasonló módon igyekszik rekonstruálni a múltat: „*Mint egy kutató, aki cserepekből, törmelékekből, műrekek vásott darabkáiból iparkodik újra megalkotni egy eltűnt korszak nagyszerűségét, újra felépíteni egy letűnt világ ízlését, épületeit és életszokásait, úgy nézte Szindbád is az étlapot, mindenütt, amerre hányatott életében megfordult.*” (p. 134)

Szindbádnak, mire a törzsvendég elvárásaival tisztában lévő felszolgáló rögtön korrigált, s ragut javasolt helyette. (pp. 132-133)

A mitizált tegnap eddig vizsgált karakterisztikumai alapján elmondható, hogy a nosztalgikus múltinterpretáció az esetek többségében nem felel meg a modern historiográfia megkövetelte történeti hűség és autenticitás elvárásának. Ebben az értelemben az elbeszélésében szereplő történelmi ív nem tekinthető objektívnek és minden tekintetben kielégítőnek, ám hiba lenne azt gondolni, hogy elsődleges funkciója a hiteles múltábrázolás lenne. Helyesebben járunk el, ha ehelyett a nosztalgiát a politikai gondolkodás sajátos formájával, az utópikus észjárással hozzuk összefüggésbe. (Boym, 2001, p. XIV) Akárcsak más utópikus elképzelések, a nosztalgikus víziók is egy szenvedésektől és földi nehézségektől mentes politikai rendszer képét vázolják föl, amelyben lehetőség nyílik a tökéletes és felhőtlen emberi boldogság megélésére.

Dacára annak, hogy az általában a baloldali gondolkodásmódhoz köthető utópikus felfogás centrumában jellemzően egy eddig sehol sem tapasztalt jövőbeli rendszer víziója áll, kisebb számban ugyan, de léteznek jobboldali utópiák is, amelyek középpontjában álló politikai berendezkedések legtöbbször a múltból eredeztetik magukat. Az ezek közé sorolandó nosztalgikus politikai látomások esetében is igaz Kolnai Aurél megállapítása, miszerint az idealizált múltból való ragaszkodás csökkenti az utópiák centrális elemét adó perfekcionizmust. Ahogy ő fogalmaz, a tradicionalista utópikus észjárás világa egyfajta „*»második választás«*”, egy „*»tompított«* utópizmus, amely nem egy teljesen új valóságot, a méretre *»szabott«* emberi tökéletesség kicsinyített mását képzei el, hanem a társadalmi rend egyik – a jelenben vagy a múltban létező – történelmi modelljébe *kapaszkodik*.” (Kolnai, 2003b, p. 167)

Az effajta belső korlátozottságból adódóan a jobboldali utópikus észjárás valósághoz fűződő viszonya különbözik baloldali szellemi rokonaiétól³², ugyanis ebben a rendszerben nincsen szükség az éppen fennálló rend gyökeres és radikális fölforgatására, hanem szándéka egy letűnt állapot felidézésére irányul. Ebből két dolog következik: egyrészt a nosztalgizáló ember által megálmodott világ nem tér el oly' mértékben a realitástól, mint a jövőorientált vágyálmoké, másrészt a nosztalgikus elgondolások

³² A nosztalgia korlátozott utópikussága nem független a kisregény egyes műfaji jellegzetességeitől sem, hiszen a szindbádi figura önreflexióra és öniróniára való képessége kedvez a pastiche-ra jellemző parodisztikus elemek megjelenésének.

utópikus karaktere nem feltétlenül jelenik meg sem az azokat exponálók felfogásában, sem az analitikus szemlélődők leírásaiban.

Az előbbiekkal áll összefüggésben az a nosztalgiával kapcsolatban gyakorta előkerülő sztereotip álláspont, hogy ezen világlátás a fennálló állapotokból visszatekintve a régi idők negatívumait elhallgatja, és az elveszett múltból merengve csak a pozitív vonásokat emeli ki. A sajátosan tompított utópizmus miatt azonban tévedés lenne azt feltételezni, hogy a korábbi időszakokban élőknek ne kellett volna problémákkal és nehézségekkel találkozniuk a mindennapok során:

[felesége] „*Elhozta a csendet, melyben voltak apró neszek is, veszekedés, jókedvű csörömpölés a konyhán, danázás, mely alkonyat felé hangzik fel az óbudai ház udvarán, mikor a háziasszony és a cseléd versenyt vasalnak húsvét előtt, s a szénparázs és a frissen mosott, vasalt fehérnemű üde, ünnepies illata keveredik a sebtiben főzött vacsora, a zsírban sístergő hagyma, a borjúmáj és a petrezselymes újburgonya szagával...*” (pp. 15-16)

Mint látható, Szindbád elbeszélésében az emberi együttélés során felbukkanó konfliktusok ugyanúgy megjelennek, ám múltértelmezésének sajátossága, hogy a szinte hibátlan összkép egy-egy, elszórtan fellelhető elemeként e bonyodalmak említésre is alig méltó nyúgként rögzülnek gondolkodásában. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a mából nézve tökéletesnek ható idők harmóniájában irrelevánssá válnak és gyakorlatilag feloldódnak a társas léttel szükségszerűen együttjáró súrlódások.

Függetlenül attól, hogy a nosztalgikus múltkép nem feltétlenül zárja ki egyes negatív elemek meglétét, valóban nem problémamentes az a módszer, ahogy rekonstruálni igyekszik a letűnt aranykort. Ezen érzület mint egyfajta egyezkedés kontinuitás és diszkontinuitás között (Atia – Davies, 2010, p. 184) a megtörtént eseményekhez való valamilyen szintű rögzítettsége okán ugyan nem moshatja el teljesen a realitás és irreálitás közti határt, de az emlékekből történő önkényes szemezgetés kétségkívül egy olyan történelmi érát állít elénk példának, amely az emberi természettől meglehetősen távol áll. Az utópikus észjárás Kolnai által is bírált vonása, a feszültség- és konfliktusmentes

politikai berendezkedésre való törekvés – illetve ebben az esetben annak a múltban való megtalálása – a nosztalgia esetében is nemegyszer abszurd elgondolásokat eredményez:

„A hajósnak az volt a véleménye, hogy nem is komoly ember, akinek bizonyos korban nincs megfelelő méretű hasa. Mert a has tekintély volt Szindbád világában, a régi, másik Magyarországon a has jelképezte, hogy viselője nem holmi futó ember, hanem megfontolt férfiú, aki munkahelyén, családjában, élete minden fordulatában tapasztaltan és hűségesen állja meg a helyét.” (pp. 42-43)

Talán megkockáztathatjuk, hogy Szindbád tudatának legmélyén tisztában van azzal, hogy az általa idealizált tegnapról való merengés bizonyos tekintetben inkább komikus, semmint tiszteletreméltó, ám ismét érdemes hangsúlyozni, hogy a múlt felidezésében elsősorban politikai szempont játszik szerepet és csupán másodrendű a történeti hűség kérdése. Közelebb járunk az igazsághoz, ha a nosztalgianak a konstruktív felejtésre és a múltkép stabilizálására vonatkozó szándékát (Su, 2005, p. 10) emeljük ki, amely végeredményben nem más, mint *„egy túlélési stratégia, egy módja annak, hogy értelmezhetővé váljék a hazatérés lehetetlensége.”* (Boym, 2001, p. XVII) Ebbe a félig tudatos, félig tudattalan magatartásba bele van kódolva, hogy az általa mitizált tegnap egyes elemei abszurdításba és irrealitásba hajlanak, ám más utópikus társadalmi feltételrendszerekkel ellentétben a nosztalgikus világkép sohasem szakad el teljesen a valóságtól, ezzel összefüggésben pedig bizonyos keretek közt képes párbeszédet folytatni az övével nem egyező elgondolásokkal.

5.3.2. Szunnyadó bölcsesség

Talán elsőre nem feltétlenül tűnik evidensnek, de más beállítódáshoz vagy politikai attitűdhez hasonlóan a nosztalgia esetében is érdemes figyelmet fordítani a felmerülő ismeretelméleti dilemmákra. Ennek oka a fogalom kettős karakterében rejlik: elmondhatjuk, hogy az érzület emocionális része mellé társul egy jól leírható intellektuális mag is, amely – mint minden más szellemi fenomén – szükségszerűen magán visel bizonyos episztemológiai meghatározottságokat.

Szindbád egzisztenciális alapélménye, hogy az őt körülvevő társadalom az emberi létezés fundamentális vonásaival sincsen tisztában. Meggyőződése, hogy mindazok, akikkel nap mint nap érintkezik, nincsenek a méltó módon megélhető élethez szükséges tudás birtokában, ebből fakadóan a közösségi interakciók látszólagos gördülékenysége csupán elfedi azt a tényt, hogy a ma embere már nem rendelkezik azon ismeretekkel, amelyek egykor mindenki számára nyilvánvalóak voltak. Az intellektuális szegénység általánossá válása sajátos helyzetet teremt: elsőre talán azt gondolhatnánk, hogy a nem-tudás nem-tudása az önreflexió esélyének kizárásával megadja az önfelelt boldogság lehetőségét, ám az igazság ezzel szemben az, hogy a szellemi hiátus valójában csak eltakarja, de jobba nem teszi a többségi társadalom szánni való életét. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az egykor volt boldogság nem-ismerete még attól is megfosztja a tömegeket, hogy legalább az ideák szintjén képet alkothassanak egy ténylegesen harmonikus világról.

Vélt szellemi felsőbbrendűsége éppen ezért különös pozicionálásra készíti a nosztalgiazó egyént. A leépült intellektusú társadalomban társtalannak érzi magát, mert a középszerűséget standardnak tekintő sokasággal szemben öneki még van tapasztalata az aranykorról. Ez azonban nemcsak terhet, hanem rendszerint tennivalót is jelent számára, hiszen az elsötétedés idején rá hárul a feladat, hogy megőrizze egy jobb berendezkedés emlékét. Persze nem ringatja magát abba az illúzióba, hogy képes lesz mindenkivel megismertetni a hőskor világát – vagyis nem áztatja magát azzal, hogy módja lesz levezéynelni egy sajátos felvilágosodást –, ám az ősi tudás egyik utolsó hordozójaként kötelessége ápolni a régiek által ránk hagyományozott, de már csak nyomokban fellelhető szokásokat.

A nosztalgiazó ember jellemzően nem fordít nagy hangsúlyt annak megindoklására, hogy a vele szemben állóknak miért kellene érvényesnek tekinteniük a múlt utópikus értelmezését. Ennek oka, hogy magától értetődőnek veszi, hogy az általa átélt és megtapasztalt tökéletesség elmesélése önmagában legitimitást nyújt számára egy olyan korban, amely nívtlansága okán egyébként sem támaszthat vele szemben érdemi intellektuális követeléseket.

A fentiekből következik, hogy a nosztalgikus perspektíva episztemológiai tekintetben gyökeresen eltér a tudományos gondolkodásmód hideg racionalitásától. Míg az utóbbinak meghatározó vonása a transzparens érvelésre való törekvés, addig ezen beállítottság nem látja sem szükségesnek, sem lehetségesnek, hogy igazolja mondanivalója helytállóságát,

hiszen bármennyire is igyekszik precízen és részletekbe menően leírni az elveszett Paradicsom természetét, a tiszta ész eszközeivel teljességgel sohasem lesz képes átadni a mitikus régmúltba nyúló idők egyedi atmoszféráját. A steril ráció fogyatékoságait ellensúlyozandó megszólalásaiban vegyíti az észelvű és az emocionális elemeket, s így módon egy sajátos kettős elbeszélésmódot alkalmaz. Pontosan fogalmaz Fülöp László, aki a nosztalgizáló személyek szellemi karakterét illetően a következő észrevételt teszi³³:

„Egyébként is létezmódjuknak nem erős oldala a helyzetelemző készség, a gondolkodói készenlét, az intellektuális átélés. Nagyobb részben hangulatokban, érzelmekben, megérzésekben és rögtönzött gesztusokban, pózokban, szerepjátékokban, különféle ceremoniális aktusokban és vallomásos hangultsági állapotban élnek.” (Fülöp, 1986, p. 86)

A fentiekől nem független, hogy a nosztalgikus látásmód a megszerezhető bölcsesség forrását a további indokolást nem igénylő hagyományban véli felfedezni. Úgy véli, hogy a mára már elfeledett tradíciókban rögzült tudás magába sűríti mindazt, ami ahhoz szükségeltetik, hogy képesek legyünk megbirkózni a létezést folyamatosan kísérő nehézségekkel. A mélyreható intellektuális krízis elsősorú oka az, hogy napjaink társadalmi a békés közösségi együttélés szabályait lefektető szokásokat a racionalizálás szépen csengő, ám végeredményét tekintve pusztító követelményére hivatkozva módszeresen eltávolítja a kollektív ismereteink közül. Nem véletlen, hogy a régi korok emberei oly' gyanakvó tudatossággal szelektáltak az újszerűségükkel látványosan kérkedő szellemi divatok közt:

„Könyv kevés akadt csak az ilyen házban, s Szindbád nem bánta ezt, mert a könyvek nagy többségét gyanakvással szemlélte, s azt tartotta, hogy a rossz könyv, amely hazudik és érzeleg, többet árt, mintha semmiféle könyvet nem olvasnak a jó szándékú emberek. »A

³³ Igaz, hogy Fülöp megjegyzése Krúdy hőseire vonatkozik, de megállapítása ugyanúgy helytálló az általunk vizsgált Márai-mű esetében is.

rossz irodalom tanította meg hazudni a nőket, dölyfösködni és becsvágyuk után loholni a férfiakat. Okosabb, ha kalendáriumot olvasnak» – morogta a hajós.” (p. 99)

Mint látható, a nosztalgia embere erőteljes averzióval viseltet az emberi tényezőktől lecsupaszított rációval szemben, hiszen az aranykor utáni idők legfontosabb tapasztalata, hogy az észszerűség és a korszerűség mindenekfölöttiségét hirdető eszmék kíméletlenül aláássák az egykor öröknek gondolt bölcsességet. Mindazonáltal Szindbád és sorstársai tisztában vannak azzal, hogy a fennálló helyzetben hasztalan lenne az ősi tudás ismételt elterjesztésén munkálkodni. Ebben a szellemi értelemben is kietlen világban csak akkor nem süllyedünk le a társadalom többségének alacsony nivójára, ha távol tartjuk magunkat a hullámszerűen fel-feltörő intellektuális vitáktól.

Ez a felfogás testesül meg Artúr, a mesélő magatartásában is, kinek védjegyévé vált, hogy bármely élethelyzetben képes volt a legmélyebb álomba szenderülni. Megannyiszor megesett ez, mikor Szindbádot elkísérte a szerkesztőségbe, ahol a fontoskodó szedők s mettörök fel és alá szaladgáltak, „*mintha az Aranybulla első példányának kéziratával iparkodnának valamely földi hatalmasság színe elé.*” (p. 45) Ez a látszólag jelentéktelen mozzanat mutatja meg, hogy a totális önizoláció még a lehangosabb tiltakozásnál is lesújtóbb vélekedést takarhat az uralkodó diskurzusról, s ekképpen válik az alvás az érvényben lévő szellemi standardok bojkottjának szimbólumává.

5.3.3. Ellenzélben

Szindbád világszemléletét mélyen áthatja a tudat, hogy a végbement történelmi változások radikálisan fölforgatták a morál terepén hosszú időn keresztül fennálló rendet. Ezen érzés mibenlétét leginkább talán a romlás és a romlottság fogalmaival ragadhatjuk meg; a nosztalgizáló ember megítélése szerint az egykor tömegesen elfogadott és vallott értékrendszer szembeszökő módon lepusztult, kötőereje semmivé foszlott, s helyét alantas normák vették át. A múlt időkkel összevetve érzékelhető igazán, hogy a jelenlegi állapothoz vezető folyamatok milyen kétségbeejtő ívet írnak le:

„Mikszáth nagyobb író volt, mint Zöldi Márton, aki a vége felé hanyatlott kissé, de az írók kiálltak egymásért, s titkos vérszerződésben éltek, melyet az erénycsősz bugris, a tehetségtelen és botfülű akarnok s a betű sáfárjai ellen kötöttek. Ifjúkoromban még úgy tisztelték a magyar betűt a szakmában, mint az Oltáriszentséget a hívők. Az írók néha elzüllöttek, de az irodalom szent volt, mint a haza és a férfierény. Elképzелhetetlen volt Kiss József idejében – aki pedig nem vetette meg a pénzt, s szívesen elüldögélt közgyűlések után a nagybankok igazgatóinak szobáiban –, hogy hirdetési ügynökök írjanak bírálatot írók vérrel, ideggel, áldozattal és szenvedéllyel alkotott műveiről.” (p. 64)

Világos, hogy Szindbád mondanivalója nem a példaként említett egyének erkölcsi karakterére vonatkozik, hanem a züllés a közösség egésze esetében érzékelhető. Másképp fogalmazva: a nosztalgia embere szemében a magánerkölcsök romlásán túl a hanyatlás legnagyobb tragikumát az adja, hogy a közmorál olyan alacsony szintre süllyedt, amely már a társadalmi kohéziót is ellehetetleníti. A mindenki által osztott elvrendszer szertefoszlása következtében tehát a politikai közösség erkölcsi fundamentumai váltak légneművé.

Ennek lecsapódását figyelhetjük meg a Szindbád figurájától elválaszthatatlan férfi–női tematikában is, amely mögött húzódó krízis mélyén egzisztenciális bizonytalanság található. A tradicionális nemi szerepek és a hozzájuk kapcsolódó hagyományos érintkezési formák mint az erkölcs és a kultúra egymással szorosan összefonódó területét egyaránt meghatározó viselkedésmódok mára a végletekig erodálódtak, ami azt okozza, hogy a társas viszonyrendszer érzékenységet igénylő gazdag rétegzettség helyett olyan normák nyertek teret, *„ahol a szerelmet úgy játszották, mint a bridzsjátékot, s az emberek oly teli szájjal, hadarva és nyálat köpködve beszéltek érzéseikről, mint a ligeti kikiáltó a barlangvasút titkairól.” (p. 88)*

A moralitás eresztékeinek meglazulását történelmi kontextusba helyezi, hogy Szindbád nem általánosságban a tovatűnő közösségiséget siratja, hanem egy különös társadalmi képződmény, a polgár letűnte fölött lamentál. Ezt azért fontos kiemelni, mert amikor a polgárságról beszélünk, nem egyszerűen egy sajátos jellemzőkkel bíró rétegről, vagyis nem egy osztályról van szó, hanem közelebb járunk az igazsághoz, ha egy viselkedésszociológiai jelenségként (Bartha, 2014) definiáljuk. Ennek megfelelően Szindbád gondolkodásában a polgáriság eszménye jóval több mint a társadalmi struktúra

egy meghatározott kategóriájához köthető magatartásminta. Sokkal inkább nevezhető vállalandó létformának, amelyben a stabil anyagi háttér, a magabíró életvitel, a közélet iránti felelősségérzet vagy a klasszikus műveltség mellett óriási hangsúly kerül a szilárd erkölcsi alapállásra is.

A fentiek fényében a nosztalgizáló embernek arra a kérdésre kell választ találnia, hogy egy, az alapvető morális elvárásoknak is megfelelni képtelen világban miként folytathat olyan életet, amely összhangban van a régi korok erkölcsiségével. Tekintettel arra, hogy a fennálló viszonyrendszer a maga romlottságával kizárja annak esélyét, hogy a társadalom visszatérjen a tiszteletre méltó elvekhez, Szindbádnak a széles körű változtatás reménye nélkül kell megfogalmaznia erkölcsi alapállását.

Erre a problémára kínál sajátos megoldást a nosztalgikus beállítódás. Képviselői ugyan nem naivak s nem gondolják, hogy az általuk megfogalmazott erkölcsi ideálok még valaha általánosan elfogadottak lesznek, ám azzal a reális ambícióval igenis felléphetnek, hogy ezekben a moralitás iránt érzéketlen időkben ismét felkeltsék az emberekben rejtő erkölcsi érzékenységet. Su helyesen veszi észre, hogy itt kevésbé az absztrakt etikai elgondolásokra kerül a hangsúly; sokkal inkább az a fontos, hogy a nosztalgikus beszámolókat hallgató kevesekben megerősödjön a felismerés, hogy az egymással gyakran konfliktusban álló tennivalók és felelőségek összehangolásra szorúlnak. Ebben segíthet a múltorientált habitus:

„A nosztalgikus narratívák hozzájárulhatnak az előbb említett folyamathoz azzal, hogy megragadható képeit nyújtják olyan emberi igényeknek, amelyek nincsenek kiszolgálva. Ha a nosztalgia nem is feltétlenül támogatja az egyéneket abban, hogy megoldást találjanak a fenti igényekre, legalább képessé teszi őket arra, hogy észleljék magukat az igényeket.” (Su, 2005, p. 175)

Ez az önként vállalt tevékenység természetesen megkövetel egy karakteres erkölcsi önmeghatározást, hiszen a morális szempontok komolyanvétele előfeltételezi, hogy a gondolkodó és magamagával vitatkozó ember olyan lényként tekintsen önmagára, mint akinek a jó és a rossz, a helyes és a helytelen közti különbségtétel mindennapos feladatot jelent. Ez jelen helyzetben különösen nagy felelősséggel jár, mert a nosztalgizáló

egyénnek egy zsigerileg romlott környezetben kell hűnek maradnia a klasszikus eszmékhez.

Innen nézve válik világossá, hogy emlékezni és emlékeztetni valójában becsületbeli ügy; nem tehetünk úgy, mintha az éppen érvényben lévő normarendszer vállalható lenne, s pláne nem azonosulhatunk vele, hiszen tapasztalataink révén pontosan tudjuk, hogy égbekiáltó különbség feszül a tegnap és a ma erkölcsi nívója közt. A morális konformitás elfogadhatatlanságából következően a nosztalgikus attitűd nem pusztán egy a megannyi választható érték és magatartásmód közül, hanem az egyedüli tartható álláspont egy védhetetlen korban. A múltba révedni és az elveszett Paradicsom után vágyakozni tehát annyit tesz, mint nem megtagadni mindazt, ahová valaha tartoztunk és amiben egykor közösen hittünk.

Ahogy a későbbiekben a *Nincs* című fejezetben látni fogjuk, bizonyos alapvonásai okán a nosztalgia hiányos vagy legalábbis csökevényes pozícióként jelenik meg a politikai mezőben, ami azt okozza, hogy számos tekintetben szinte elkerülhetetlenül kudarcra van ítélve a proaktív ellenfelekkel szemben. Kétségkívül meglévő gyengeségeit azonban nemegyszer képes ellensúlyozni az egyik legfontosabb politikai értéknek számító lojalitás minden más szempont elé helyezésével, ugyanis a hűség és az elvek melletti elkötelezettség még a remény nélküli világban is szilárd önazonosságot és jelentős megtartóerőt képes biztosítani.

5.3.4. Vegyétek és egyétek

Szinte toposz, hogy Szindbád megszállott módjára hódol az evés gyönyöreinek, ám az talán kevésbé szembetűnő, hogy a látszólag tisztán materiális természetű étkezés – és tágabb értelemben a főhős képviselte nosztalgikus attitűd – sok szempontból a vallásos gondolkodás jegyeit mutatja. Ez számunkra azt jelenti, hogy a nosztalgia politikumának vizsgálatakor nem mellőzhetjük a politikai teológia látásmódját és fogalmi apparátusát.

A régi és az új rend, a *Volt* és a *Van* közti törés ezen a szinten újfent egy tapintható kettősségben jelentkezik. Míg a mitikus múlt emlékezetével szorosan összekapcsolódik a földöntúliság érzete, addig a lehangoló jelent minden ízében a nyomorult anyagiság hatja át. Ezt a szembenállást a szent és a profán konfliktusával írhatjuk le a legszemléletesebben. A kettő közti szakadék fájdalmas mivoltát még inkább

nyilvánvalóvá teszi a lelkiesség teljes hiánya, a tátongó üresség és a beteljesülés lehetetlensége, amely vitathatatlanul napjaink sajátja. Ezzel ellentétben áll a szentséggel teli múlt képe, amely még fogékony volt a kézzelfogható realitáson túli világra:

„Az ebéd volt az a pillanat, mikor az élet gondjai és reménytelenségei közepette a magyar ember egy pillanatra magába szállott, lelki szeméit elfordította a gondok fekete tájaitól, s úgy ült le a fehér kendővel megterített asztalhoz, mintha valamilyen ősi pogány szertartásnak áldozna most. Nem volt véletlen az sem, hogy szép régi szokás szerint a magyar ebéd előtt keresztet vetett, a családfő összefonta kezeit, s amíg a háznép illedelmesen várakozott, rövid imát mormolt, s csak aztán merítette meg kanalát a levesben.” (pp. 130-131)

A fenti idézet két szempontból is roppant tanulságos a politikaelmélet számára. Egyrészt kiemelendő, hogy azonosság helyett egyfajta analógiát kíván érzékeltetni a nosztalgia és a vallásos felfogás közt, másrészt arra is felhívja a figyelmünket, hogy a nosztalgia kvázi-transzcendenciára való igénye és érzékenysége nem kötött semmiféle hitéleti hagyományhoz. A pogány és a keresztény motívumokra való egyidejű utalás egyértelműsíti, hogy a nosztalgikus beállítódás általánosságban érez rokonságot azon tradíciókkal, amelyek valamifajta emberfölötti magasabbrendűségeire hivatkoznak.

Ezek alapján tekinthetünk úgy a nosztalgizáló magatartásra mint egy lelki-szellemi törekvésre, mely a jelenbeli üdvtelenség kínzó állapotára igyekszik választ találni azáltal, hogy fel-, vagy pontosabban megidézi a régmúlt dicsőségét. Ilyen értelemben a nosztalgikus habitusú ember kísérletet tesz arra, hogy feloldja az idősíkok (a tegnap és a ma) és a transzcendens minőségek (a szent és a profán) közti feszültséget. Így nyer új értelmet Szindbád döntése, miszerint halála előtt még egyszer ellátogat egy klasszikus vendéglőbe, s rég nem fogyasztott ételeket vesz magához, hiszen az *„étkezés nem valami helyett történik meg, hanem az anyagi kultúrát emeli a spiritualitásba, nem pusztán az életrendet jelöli ki, hanem az otthonosságról, a létezés számára biztosított és meghitté vált belakásáról kínál megbízható információt.”* (Fried, 2012, p. 200)

Innen nézve válik világossá, hogy a nosztalgikus attitűdöt kísérő erős esztetizáltság és masszív strukturáltság valójában az érzület kvázi-vallásos vonásaival függ össze.

Legendás az a tudatosság és szinte túlhajtott aprólékosság, amely Szindbádöt a múltidéző étkezés³⁴ egésze alatt jellemzi. Ennek oka, hogy a folyamatot egyfajta szertartásként fogja föl, melynek sikere nagyban azon múlik, hogy a múltat megelevenítő egyén szigorúan tartja-e magát a végrehajtandó rítusokhoz. A megfelelő asztal kiválasztása, az elköltendő ételről való gondolkodás vagy az ízlelés megkomponáltsága mind-mind a ceremónia részét képezik. A rituálé jelentőségét a jelen levő pincérek is átérzik; a *mysterium tremendum* (Otto, 1997, p. 22) delejezi meg őket, azaz valami borzongató félelemmel vegyes tisztelettel igyekeznek vendégük kedvére tenni és ekképpen hozzájárulni az emelkedett atmoszféra megteremtéséhez.

A nosztalgia kvázi-szakrális mivolta nem merül ki a fenti ceremoniális elemekben. Nemcsak az egyes lépések köthetők a vallásos érülethez, hanem a helyszínek is transzcendentális jelentősége van. Szindbád utolsó napjának összes állomására – a fürdőre, a kávéházra, a vendéglőre – is igaz az a megjegyzés, amelyet a hajós az „*igazi kocsmá*”-val kapcsolatban tett: „*Kegyhely volt az, a férfiúi élet egyik zarándokhelye, a merengés, múltba nézés, jövőt szemlélő ábrándozás komoly és ünnepélyes gyűlhelye.*” (p. 144) Ezzel összhangban a nosztalgizáló egyénekre vagy közösségekre gondolhatunk úgy mint zarándokokra, a nosztalgizálás pedig felfogható rendhagyó búcsújárásként is, melynek résztvevői koruk sivárságában igyekeznek felszínre hozni a valaha öröknek hitt szentséget.

Mindazonáltal Szindbád és a társaság tagjai a szakralitás megidézésével nem táplálnak hiú reményeket, mert a helyrehozhatatlanul eltévelyedett társadalom nyilvánvalóan nem alkalmas a materiálison túli dimenzió befogadására. A helyzet súlyosságát akkor érthetjük meg igazán, ha felismerjük, hogy az előző fejezetben ecsetelt kollektív romlottság végeredményben teológiai meghatározottságú. Sőt olybá tűnik, mintha az emberek nem is kívánnának ellenállni a bűn vonzásának: „*Az egész város eladná a lelki üdvösségét egy jó befutó-tippért, nők feláldozzák erényüket, hogy húsz pengővel megfogadassák valamelyik új istálló titkos csődörét, s nincs többé ünnep és áhítat sehol, a zöld gyepen sem.*” (p. 75)

Ebből a komor helyzetértékelésből következik, hogy – bármennyire is szeretnék – Szindbádék nem függetleníthetik magukat a mindent eluraló hitehagyottságtól, s

³⁴ Nem lehet nem észrevenni, hogy ezen a ponton is egy bibliai utalással van dolgunk: világos, hogy ez az ebéd lesz Szindbád utolsó vacsorája.

tevékenységük egyedül arra irányulhat, hogy ideig-óráig visszahozzák a lelki sivárságba a spiritualitás rég tapasztalt légkörét. A nosztalgiázás során kreált emelkedettség tehát átmeneti, „*innen szükségszerűen vissza kell térni a gondok közé; a rituálénak lehet olyan funkciója, amely elfedni szándékozik a reménytelenségeket, színjáték (lehet) az egész szertartás, amely ugyan megidézi a szakrális elemeket, de ezek csupán erre a meghatározott órára képesek eloszlatni a gondokat.*” (Fried, 2012, p. 204)

5.4. Nincs

A *Van* és a *Volt* tárgyalása után következnek a nosztalgia politikumának azon vonásainak elemzése, amelyek arra utalnak, hogy a vizsgált beállítódás sok szempontból csökevényesnek tekinthető. Ez a feladat különös kihívás elé állítja a politikaelmélet kutatóját, hiszen míg az előző fejezetek fókuszában a nosztalgikus érzület explicite megjelenő sajátosságai álltak, addig itt bizonyos mozzanatok hiányára kell rámutatnunk. Ez azzal jár, hogy a Szindbád-jelenség tanulmányozójának határozottabban kell támaszkodnia a szöveg kevésbé szem előtt lévő rétegeire is.

5.4.1. A jövőtlenség diszkrét bája

Egy-egy politikai gondolkodásforma jellemzésekor minden esetben kiemelt figyelmet kell fordítanunk arra, hogy az adott felfogásmód milyen jövőképpel rendelkezik, hiszen a politikai folyamatok mögött a fennálló rend ilyen vagy olyan irányba történő mozdításának szándéka húzódik meg. Ez legszembetűnőbb módon az ideológiák esetében vehető észre, de a megállapítás a konzervatív észjárás kapcsán is megállja a helyét, ugyanis az utóbbi reprezentánsai ugyanúgy az általuk helyesnek vélt mederbe próbálják terelni a történések menetét. A nosztalgia mint múltba révedő politikai magatartás azonban e tekintetben kifejezetten sajátos képet mutat: sikerre vitelét nagyban gátolja, hogy képviselői gyakorlatilag semmiféle megvalósítandó vízióval nem rendelkeznek.

Ez még azzal együtt is igaz, hogy – amint azt a korábbiakban is láttuk – a nosztalgiázó embernek határozott elgondolásai vannak arról, hogy a társas együttélés kereteit megszabó ideális politikai rend milyen alapelveken nyugodna, vagyis hipotetikus szinten

igenis van elképzelése a helyes berendezkedés mibenlétéről. Mindazonáltal fontos különbség, hogy más világnézetekkel és eszmerendszerekkel ellentétben a nosztalgia képviselői által lényegesnek vélt szempontok sohasem állnak össze végrehajtandó programmá, ugyanis a letűnt világ hívei tudatában vannak céljaik elérhetetlenségének.

De miért jelent ez a politikai térben szinte leküzdhetetlen problémát? Amikor a vízió hiányáról beszélünk, természetesen nem egy szisztematikusan kidolgozott és precízen kivitelezendő koncepciót értünk rajta, hanem egy, a valóságban véghez viendő cselekvéssorozatot, amely jelzi a politikai aktor által preferált értékeket és felfogásának főbb vonásait. Ennek megléte elméleti és gyakorlati szinten is kulcsfontosságú, ugyanis a programoknak egyszerre van gondolkodás- és cselekvésstrukturáló szerepe. Innen érthető meg, hogy a nosztalgizáló egyén a jövőbe mutató tervek hiányában miért kerül oly nagy hátrányba azon politikai ellenfeleivel szemben, akik határozott kontúrokkal bíró jövőképet tudnak kínálni követőik számára.

A nyomasztó távlatnélküliség jól érzékelhetően egyedi pozíció megfogalmazására készíti a nosztalgikus látásmód emberét:

„Szindbád megvetette a politikát, s azt tartotta, hogy az író, kinek a legnemesebb érzésekre és a legfőbb igazságokra kell nevelni nemzetét, mindig csak a végső dolgokról beszélhet: az ősről, vagy a becsületről, vagy az emberi végzetről, vagy a nőkről, akik, a maguk módján, néha fesletten, néha áhítatos tisztasággal, az élet értelmét őrzik karjaik között.” (p. 33)

Az előbbi gondolatmenetben egy látszólagos ellentmondás bújik meg. Miközben Szindbád nyíltan hangot ad a politika világával szembeni ellenérzésének, addig érvelése második felében ránézésre megcáfolja önmagát, amikor az emberi létezés s ekképpen a politikai valóság fundamentumát érintő problémákat jelöl ki mondandója témájának. A két állítás közti feszültség valójában csak első pillantásra feloldhatatlan, ugyanis figyelmesebben vizsgálva azt láthatjuk, hogy a nosztalgikus beállítódás voltaképpen kettős politikaképpel rendelkezik. Szindbád averziója nem a politikum minden formája ellen irányul, hanem szigorúan a romlottnak tartott rendszerben való aktív részvételt bírálja, vagyis azt a politikai tevékenységet utasítja el, amelynek középpontjában a

mindennapok időnként valóban kicsinyesnek ható ügyei állnak. Ettől élesen megkülönbözteti a politikai realitás azon – általa nagyra becsült – szintjét, amely az utópikus ideákkal foglalkozik a megvalósítás reménye nélkül.

Ezt a duális politikaértelmezést figyelembe véve igazolódik az az állítás, hogy a nosztalgikus érzület egyszerre tekinthető politikus és apolitikus világlátásnak, hiszen elvi síkon megfogalmazott szilárd meggyőződésével szemben láthatóan nem tud, sőt talán nem is akar³⁵ számára alantasnak tetsző praktikus problémákkal törődni. Ezen ambivalencia tartóssága azonban elkerülhetetlenül féloldalassá teszi a nosztalgia politikai térben történő reprezentációját, ugyanis a kizárólag az elérhetetlen ideák szintjén vázolt politikai pozíció igen csekély mozgósítóerővel bír.

Ha csak a fentieket vennénk figyelembe, könnyen arra a konklúzióra juthatnánk, hogy a nosztalgikus látásmód feltétlenül alulmarad más világnézetekkel szemben, ám a helyzet ennél jóval összetettebb. Meglepőnek tűnhet, de Szindbád igenis képes előnyére fordítani ezt a látszólag kilátástalan szituációt:

„A hajós fáradt szíve dobolni kezdett a májusi napfény érintésére. (...) Ez a legszebb az életben, megélni még egyszer a májusi reggelt, megfürdetni arcunkat a sistergő tavaszi napfény illatában és gőzeiben s tudni, hogy az élet mögöttünk van és semmi nem fáj már többé igazán, a nők hazudhatnak, amit akarnak, a férfiak rabolhatják a pénzt és törhetik a fejüket gonosz mesterkedéseiken, s mi közben tudjuk, hogy az élet közömbösen megy tovább, velünk és nélkülünk, s mindaz, amitől szenvedtünk, eloszlik az időben és a napsütésben, mint ahogy eloszlik a májusi fény érintésére a reggeli köd a Duna fölött.”
(p. 25)

A jövőkép hiányát említve hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a nosztalgia képviselőire a vágyott politikai rend elérhetlensége bénítólag hat, holott a kívánt berendezkedés megvalósíthatatlansága nemcsak béklyót jelent számukra, hanem furcsa módon le is veszi a terhet róluk. Ennek oka, hogy egy-egy politikai vízió és a rá irányuló

³⁵ Az alábbi elbeszélés is azt sejteti, hogy a nosztalgizáló egyének nem is feltétlenül kívánják elérni az olyannyira áhított céljaikat: „Mindenki befutót játszik, Szindbád úr, hárman állanak össze, és ötven filléres tétellel játszanak, mintha ez érne valamit, holott a városban csak H. J. úr ért valamit a lovakhoz, de ő olyan bölcs, hogy már nem is akar igazán nyerni.” (p. 74)

politikai akarat mögött mindig ott húzódik a lehetőség, hogy az esetleges kudarcnak hosszú távú s talán helyrehozhatatlan következményei legyenek. Ezzel ellentétben a múltba vágyódó gondolkodás reprezentánsának valójában nincs vesztenivalója. Az ekképpen felfogott felelőtlenség pedig megteremti annak esélyét, hogy függetlenítse magát a ma és a holnap sürgető kényszereitől, másképp fogalmazva a politika lezáratlanságától és lezárhatatlanságától.

5.4.2. Gúzsba kötve

A megvalósítandó vízió nélküli politikai gondolkodás hatása értelemszerűen nem áll meg a pöre intellektuális szféra határainál; érzékelhető, hogy a nosztalgikus beállítódás ezen vonása befolyásolja azt is, hogy az aranykor után sóvárgó személy milyen magatartást vesz fel a politika szükségszerűen kontingens viszonyai közepe.

Ennek legszembeűnőbb példája a Szindbád viselkedését jellemző totális inaktivitás, amelyet még látványosabbá tesznek a megoldandó problémák. Dacára annak, hogy a hajós reggeli indulása előtt ígéretet tett feleségének arra, hogy estére megszerzi lánya vizsgaruhájára a pénzt (p. 12), teljesen egyértelmű, hogy napközben nem ennek szellemében cselekszik. Ez a mozzanat túlmutat egy be nem tartott fogadalmon; a régmúltba révedő egyén nem érez késztetést arra, hogy reagáljon a hétköznapi rendszeresen felbukkanó kihívásokra, azaz nem képes választ adni a dinamikusan változó politikai problémákra. Ehelyett enerváltságot, ernyedtséget és passzivitást mutat, melyet egy, a tegnapi dicsőséget tárgyaló diszkurzív tér megteremtésével és fenntartásával igyekszik palástolni. Ezt a cselekvésképtelenséget érzékeli Fülöp is:

„Ez a hangulat- és érzésvilág jóformán sohasem az életalakítás, a céltudatos cselekedet magatartáselveit teremti meg, hanem csak a révedezések, a képzelgések, a nosztalgikus tűnődések s a reménykedések és a vágyak megnyilatkozásaihoz ad lehetőséget és alkalmat.” (Fülöp, 1986, p. 87)

A nosztalgiára jellemző politikai inaktivitás miatt inkább nehezíti, semmint segíti a megértést a vonatkozó szakirodalom terminológiai túlburjánzása. Feloldhatatlan

ellentmondásnak tűnik a Glazer által behozott radikális nosztalgia fogalma (Glazer, 2005), de Boym (2001, pp. 41-56) javaslata sem visz minket közelebb a megoldáshoz, aki a helyreállító (*restorative*) és az elmélkedő (*reflective*) nosztalgia megkülönböztetésével egyazon beállítódás két típusát azonosítja, és ezzel a meglévő különbségek elismerése mellett lényegi azonosságot sugall. Noha a két gondolkodásmód megegyezik abban, hogy egyaránt a dicső múltra fókuszálnak, szerkezetileg mégis meghatározóbbnak látszanak az eltérések. Ha a politikai gondolkodás vagy a politikaelmélet fogalmi készletével kívánjuk megragadni a fenti distinkciót, úgy fogalmazhatnánk, hogy a Boym által helyreállító jelzővel illetett megközelítés inkább tekinthető egyfajta reakciós felfogásnak, melynek karaktere alapvetően szembemegy a nosztalgikus érzület számos fundamentális vonásával. Míg a reakció képviselői stabil jövőképpel rendelkeznek és már-már ellenforradalmi hevülettel küzdenek a letűnt politikai rend restaurációjáért, addig – ahogy a fentiekben láthattuk – a nosztalgikus magatartás alapjellemezője a vízió nélküliség és a mindent eluráló passzivitás.

Világos, hogy a Szindbád által megtestesített politikai attitűd nem törekszik visszaforgatni az idő kerekét, de bevallottan szimpatizál a megőrzést középpontba állító – ha úgy tetszik, konzervatív – irányzatokkal:

„Így élt a magyar, csendesen, mert meg kellett mentenie valamit az örökké ólálkodó, otthonára, javaira, nyelvére törő idegenek elől; nagyon csendesen élt, mintegy varázsos és szertartásos áhítatban, minden igaz magyar, a könyvespolcon régi folyóiratok vörös vászonba kötött évfolyamai heverték, valahol óvatosan zongoráztak, a dohányosztóban sárgarépa itatta át nedvességgel a dohányt, a csend úszott ez életek felett, mint a békanyál a tavak vize felett (...)” (p. 93)

Hiába rokonszenvezik a nosztalgiázó személy a konzervatív eszmékkel, egyértelmű, hogy ez az út számára nem járható. Ennek oka, hogy a nosztalgikus érzület korában egész egyszerűen már nincs mit megőrizni a klasszikus időkre jellemző értékekből, ennek megfelelően a konzervativizmussal együtt járó mérsékelt politikai aktivitás sem lehet a Szindbádhoz hasonló elveket valló egyének sajátja. Sőt a passzivitás olyannyira átfogja viselkedésüket, hogy cselekedeteik közt már a fennálló rend elleni tiltakozás sem található meg. (Szabó, 1999, p. 142)

Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a nosztalgizáló egyén inaktivitása tudatos vállalás eredménye; felfogható egyfajta védekező mechanizmusként is, amely azt hivatott jelezni, hogy az elveszett hőskor romjain tevékenykedő politikai aktorok többé már nem tudnak ártani neki, ugyanis a számára utolsónak maradt értéket, a régi idők emlékét nem képesek elvenni tőle. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor kitűnik, hogy a politikai cselekvésről való lemondás és a vele járó passzív magatartás³⁶ a látszat ellenére szükségszerűen politikai cselekedetnek minősül, amelynek célja az emberi méltóság és vele együtt az egyéni szabadság maradékának megőrzése. Ezt a feladatot még inkább indokoltá teszi a társadalmi kooperációt és koordinációt ellehetetlenítő miliő, ugyanis az atomjaira hulló politikai közösség keretei közt nem adtak annak feltételei, hogy a nosztalgizáló személy – szabad polgár mivoltával összhangban – az általa követni kívánt létformának megfelelő életet éljen. Ebben az értelemben a politika mindennapi forogatójától való távolságtartás és ezzel egyetemben a személyiségnek a társadalom elé helyezése sajátos liberális elemmel gazdagítja a jellemzően konzervativizmussal rokonított nosztalgikus attitűdöt.

5.4.3. Eldöntetett

A nosztalgiahoz kötődő paralizált politikai pozíció kapcsán külön érdemes szólni arról, hogy milyen sajátosságokat mutat a politikai cselekvések egy kiemelten fontos típusát, a politikai döntéseket illetően. Ez azért is kulcsfontosságú kérdés, mert még ha nem is fogadjuk el teljesen Schmitt decizionista felfogását, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a politikai mozgások jelentős része mögött a döntési lehetőség megszerzésének és megtartásának vágya áll.

„Szindbádnak nem volt semmiféle politikai véleménye – rangján és méltóságán alul valónak érezte az ilyesmit –, de nem szerette, ha bármikor is egy kalap alá veszik a

³⁶ Ugyan elemzésünk politikaelméleti fókuszán kívül esik a jelenség, ám egy lábjegyzet erejéig feltétlenül érdemes szólni arról, hogy mi lehet az oka annak, hogy a Kádár-kori kultúrpolitika kimondatlanul támogatta az általa propagált ideológiával gyökeresen szembenálló szindbádi nosztalgizációt (ennek emblematikus példája a Latinovits Zoltán főszereplésével készült film). Ezen, ellentmondásosnak tetsző folyamat valójában politikai-stratégiai szempontból nyeri el értelmét: a nosztalgizáló magatartás úgy nyújt valamiféle csökevényes otthonosságérzetet a rendszerrel megbékélni nem képes embereknek, hogy közben passzivitásra készíti a beállítódás alanyát.

kormánypártiakkal. Mint író és úriember, az ellenzékkel tartott, nem annyira meggyőződésből, mint inkább jóízlésből, híven családja hagyományaihoz.” (pp. 7-8)

Könnyen rávághatnánk, hogy Szindbád előbbi politikai önmeghatározása – miszerint a hajós a családi tradícióknak és úriember mivoltának megfelelően '48-as alapokon áll – pusztán az adott történelmi-politikai kontextusban értelmezhető, ám ha alaposabban megvizsgáljuk ezt az állítást, akkor a dualizmuskori magyar viszonyokon túlmutató politikaelméleti következtetéseket is levonhatunk. Mélyebbre nézve láthatjuk, hogy hősünknek a '67-es renddel való szembenállása egyértelműen levezethető a nosztalgikus beállítódásnak a fennálló berendezkedéssel szembeni averziójából. Passzív '48-asnak lenni ugyanis annyit tesz, mint helyteleníteni ugyan, de hallgatólagosan elfogadni azt, hogy politikai közösségének szabályait a kiegyezés elvei szabják meg.

A szindbádi önértelmezést absztrahálva elmondható, hogy a nosztalgizáló egyén karakterénél fogva szembehelyezkedik az érvényben lévő feltételrendszerrel, azaz szükségképpen az uralkodó rezsim csendes ellenzékéhez tartozik; tudomásul veszi, ám megbékélni nem képes azzal, hogy az aranykor visszavonhatatlanul tovaveszett, s helyét egy gyökeresen más világ vette át.

Ez a feltevés messzemenő következményekkel bír, mert alapjaiban meghatározza azt, hogy a szindbádi elveket valló figurák miként gondolkodnak a hatalmi pozíció elérhetőségéről, jobban mondva arról, hogy az esetlegesen megszerzendő hatalom segítségével képesek-e érvényt szerezni az általuk fontosnak tartott elképzeléseknek. Tekintettel arra, hogy a nosztalgia embere nem tartja reális forgatókönyvnek a klasszikus rendszer visszatértét, a politikáról alkotott felfogásában a hatalom kikerülhetetlenül leértékelődik.

Nem túlzás azt állítani, hogy ezt a helyzetet már-már a politikai létezés feladásának tekinthetjük, hiszen a nosztalgikus érzület képviselője a döntési pozíció megszerzéséről való lemondással voltaképpen azt üzeni, hogy a jelenlegi politikai feltételrendszerben a hatalom irreleváns tényezővé válik, ugyanis a velejéig romlott világ helyrehozhatatlanul ronszolódott, s emiatt a politika eszközeivel sem orvosolhatóak bajai.

Szindbád utolsó napja ugyanakkor egy sajátos ellentmondást foglal magában: bármennyire is szeretné a nosztalgizáló személy a múlt felidézésével ignorálni a politikai

realitás nyomorúságát, a hétköznapi valósága minduntalan szembejön vele. Szüntelenül arra döbben rá, hogy az emberi élet kihívásai és a velük összefüggésben felmerülő döntési szituációk mindannyiszor választás elé állítják még azt is, aki semmit nem szeretne jobban, mint a múltba menekülni a jelen problémái elől. Az eszképpista magatartás mint döntésselkerülő attitűd azonban paradox módon egy tisztán politikai döntés derivátuma; azzal, hogy nem hajlandó tudomást venni a folyton-folyvást jelentkező döntési helyzetekről, határozottan amellett kötelezi el magát, hogy a fennálló konstelláció már arra sem érdemes, hogy döntéseket hozzunk az aktuális ügyekről. A látszat tehát csal: a politizálásellenes alapállás – bárhogya is nézzük – végeredményben karakteres politikai pozíciót takar.

5.5. Konklúzió. A nosztalgia ereje

A Szindbád-jelenség politikaelméleti szempontú elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a nosztalgia mint attitűdszerű politikai alapállás figyelemreméltóan összetett természettel bír, ennek megfelelően igenis rászolgál a kutató érdeklődésére. Hasonlóan más politikai érzületekhez azt tapasztalhattuk, hogy idomtalanúsága dacára jól körülírható intellektuális maggal rendelkezik: nem determinál, hanem hajlamosít bizonyos magatartásminták követésére.

Analitikus szemmel nézve egyértelműnek látszik, hogy a nosztalgikus beállítódás nem redukálható pusztán a céltalan múltba vágyódásra. A politikai mezőben is jelen lévő szindbádi életérzés esszenciáját lehetetlen tételszerű felsorolással megfogalmazni, épp ezért még egy összegzés erejéig is kudarcra ítélt próbálkozás lenne összeszedni minden szükséges és elégséges elemét; ahogy hozzátartozik az otthontalanság tudata, a történelem menetével való elégedetlenség vagy a saját felsőbbrendűségéről vallott meggyőződése, úgy szintén megemlítenő jellegzetes esztétizáltsága vagy vallásokat imitáló szerkezete.

Politikaelméleti perspektívából vizsgálva a jellemző vonások rögzítésekor talán még fontosabb azt észrevenni, hogy a nosztalgikus érzület bizonyos szempontból egyszerre tekinthető politikus és apolitikus világlátásnak; míg Szindbádnak szilárd álláspontja van a dicső múlt és a nyomorúságos jelen közti feszültséggel kapcsolatban, addig jól érzékelhetően semmiféle jövőképpel nem rendelkezik, s nem is törekszik a számára

elviselhetetlen politikai rend megváltoztatására. A *Volt*, a *Van* és a *Nincs* hármásával leírható nosztalgia fogalma tehát karakteres ismérvei dacára inherensen féloldalas politikai alapállást takar.

Mindezek fényében különösen izgalmas kérdés, hogy mi az oka annak, hogy a politikai gondolkodás történetét tanulmányozva időről időre felfedezhetjük a Szindbád képviselte látásmódot, vagyis hogy miben rejlik a látszólag teljességgel impotens nosztalgikus attitűd vonzereje. A megoldás minden bizonnyal a nosztalgizáló egyénnek a fennállóhoz fűződő viszonyában keresendő, hiszen az adott berendezkedés az aranykorral összevetve számára egzisztenciális értelemben elviselhetetlen. Az érdemi alternatíva nélküli világban élő politikai aktornak egyetlen célja lehet: enyhíteni a létezés tűrhetetlenségét a „volt másként is” emlékének felidézésével legalább az eszmék szintjén megteremteni egy elfogadható rend kereteit. S igaz ugyan, hogy a politika cselekvést és döntéseket igénylő terében ez pusztán tehetetlenségnek tetszhet, ám ne feledjük: a „nemes sértődöttség” emberének a mai kor többé már nem árthat, azaz Szindbádéknak nincs több vesztenivalójuk. Ennek erejét pedig sohasem szabad alábecsülni.

6. Konklúzió

A disszertáció azzal a nem titkolt céllal született, hogy hozzájáruljon a *politika és irodalom* mint politikatudományi aldiszciplína magyarországi elismertségének növeléséhez. Ahogy a dolgozat bevezetőjében említettük, a modern tudományeszmény alapjaiban újrafogalmazta a két szféra egybefonódását hirdető klasszikus tudáskonceptiót. A felvilágosodásban gyökerező tudományos felfogás két alapvető következménye, a specializálódás és a módszertani szigor túlbujánzása miatt a szépirodalom elvesztette relevanciáját a modern politikatudomány képviselői szemében. Dacára annak, hogy a mainstream politológia továbbra is a természettudományokat tarja követendő mintának, az elmúlt évtizedekben végbemenő „rehumanizációs” tendenciák hatására elindult a politika és irodalom viszonyának tudományos újragondolása. Ennek köszönhetően kijelenthetjük, hogy – elsősorban a nyugati akadémiai közegekben – a szépirodalom tudományos jelentősége ismét felértékelődött.

A fentiek ellenére a hazai politikatudományi szakirodalomban a *politika és irodalom* területe vitathatatlanul alulreprezentált. Ezen felismerésre alapozva a dolgozat mellett érvelt, hogy egyes magyar szépirodalmi alkotások értékes meglátásokkal tudják gazdagítani a tág értelemben vett politikai rendhez kapcsolódó politikaelméleti tudásanyagot.

A disszertáció első fejezetében az aldiszciplína szakirodalmát áttekintve egy olyan elméleti-módszertani keretet vázoltunk fel, amely lehetővé teszi a politikaelméleti relevanciával bíró szépirodalmi textusok politikai szempontú olvasását. A gondolatmenet kiindulópontját az amerikai újkritika irodalomelméleti irányzatának észrevételei adták. A megközelítés képviselői azt vallották, hogy az irodalomkritikus mindenkori feladata az autonóm entitásként tételezett szépirodalmi alkotás vizsgálata. Ezen elgondolás analógiájára körvonalaztuk az irodalmi szövegek politikai perspektívájú értelmezésének lehetőségét, majd azt követően kibontottuk a tisztán politikaelméleti szempontú olvasás szabályait.

A teoretikus kérdések tisztázása után három esettanulmány következett, melyek magyar irodalmi műveken keresztül egy-egy politikaelméleti probléma beható vizsgálatát tűzték ki célul. Az első elemzés középpontjában egy, a politikatudomány által sokat tanulmányozott jelenség, jelesül az ideológia fogalma állt. A vizsgálódás alapját képező regény a Budapesten született író, Arthur Koestler *Sötétség délben* című könyve volt. Noha a szöveg biográfiai vonatkozásai szembeötlőek, mégsem ez adja a politikaelméleti relevanciáját. Amint azt láthattuk, a leginkább elterjedt, ám rendre hatástalan külső ideológiakritikákkal ellentétben itt egy olyan politikai szereplő nézőpontjából érthetjük meg az ideologikus gondolkodás működését, aki hosszú évtizedekig maga is annak szellemében tevékenykedett. Rubasov története szinte tálcán kínálja a politikatudós számára a lehetőséget, hogy analitikus szemmel közelítsen eme intellektuális pozíció felé: a figyelmes olvasó átfogó és alapos képet kap arról, hogy az ideologikus észjárás milyen sajátosságokkal bír az erkölcsöt, a tudást, a politikumot vagy éppen a történelmet illetően. Mindazonáltal a regény végére világossá válik, hogy a benne is egyre erőteljesebben megfogalmazódó szisztematikus bírálat dacára Rubasov mégsem képes maga mögött hagyni ezen szellemi beállítódást, azaz védhetetlensége ellenére az ideologikus észjárás mégsem veszíti el teljesen vonzerejét követői szemében.

Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai címet viselő második tanulmány azt a problémát boncolgatta, hogy miért illúzió azt gondolni, hogy a gazdasági prosperitás, a békés politikai viszonyok és a kulturális pezsgés fémjelezte társadalmi környezetben a fennálló renddel szembeni ellenérzések végérvényesen kivesznek majd. Márai Sándor *Ítélet Canudosban* című kisregényében remekül érzékelteti, hogy a rendezettség és a radikális változtatás iránti igény az egyén és a közösség szintjén egyaránt az emberi természet elidegeníthetetlen részét képezik, ennek megfelelően a politika világát is a két, egymással gyökeresen szembenálló felfogás váltakozása jellemzi. Amellett, hogy a 19. század végi brazíliai polgárháború kontextusába helyezett cselekmény világosan rámutat a feloldhatatlannak látszó ellentétekre, a status quót képviselő Bittencourt marsall és a lázadók elveit megtestesítő asszony dialógusa magában hordozza annak reményét, hogy ha összebékíteni nem is tudják egymás szempontjait, legalább hallgatólagosan képesek elfogadni a sajátjukéval ellentétes meggyőződés legitimitását.

A harmadik esettanulmány egy olyan fogalom politikaelméleti vizsgálatát nyújtotta, amely eddig kívül maradt a diszciplína fókuszán. Tekintettel arra, hogy a modern politikatudomány eszköztárával nehezen megfogható a politikai attitűdök sajátlagos

mibenléte, a nosztalgia jelenségének megértése érdekében különösen hasznosnak bizonyult Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című alkotása. A Krúdy-parafrazisként is olvasható szöveg tanulmányozása során nyilvánvalóvá vált, hogy a nosztalgikus beállítódás jóval több annál, semmint egyszerűen a múltba vágyódással azonosítsuk. A *van*, a *volt* és a *nincs* létigék köré felépített gondolatmenet eredményeképp kiderült, hogy a Szindbádhoz köthető érzület a tegnap és a ma világát illetően egyaránt jól meghatározható elgondolásokkal bír. A stabilan meglévő elemek bemutatása után azt vettük sorra, hogy a nosztalgia mint politikai beállítódás milyen értelemben tekinthető csökevényes attitűdnek. Az elemzés végére az a kép rajzolódott ki, hogy a jövőre vonatkozó politikai alternatíva hiánya ellenére a nosztalgikus világkép sokak számára igenis vonzó lehet.

A három esettanulmány látszólag igen különböző teoretikus problémákat érintett, ugyanakkor érdemes észrevenni, hogy a fejezeteket összekötő vizsgálati mód, azaz a szépirodalmi szövegek politikaelméleti olvasása és az ezzel járó perspektívaváltás olyan összefüggésekre világított rá, melyek a mainstream politikatudomány eszközeivel operáló kutató számára általában rejtve maradnak. A következő oldalakon négy szempontot emelek ki, amelyek hangsúlyos megjelenítésével mindhárom gondolatmenet képes volt komplexebb és talán újszerűbb értelmezését nyújtani az elemzett jelenségeknek. A dolgozat zárásaképpen pedig röviden kitérek arra, hogy a disszertáció eredményei alapján milyen további vizsgálódási irányok merülnek fel a politika és irodalom kapcsolatát illetően.

6.1. Az irodalmi szerkezet jelentősége

Első látásra nem feltétlenül tűnik fel az olvasónak, hogy egy-egy szépirodalmi alkotás strukturális vonásai politikaelméleti nézőpontból is relevanciával bírhatnak, ám mélyebbre tekintve elmondhatjuk, hogy a művek szerkezeti sajátosságai önmagukon túlmutató jelentőséggel rendelkeznek.

Már az első esettanulmányban kidomborul, hogy a Koestler-szöveg nagyban épít arra a felismerésre, hogy sajátos zártsága miatt az ideologikus észjárás hatásosan képes elhárítani a kívülről érkező kritikákat, ezzel összefüggésben pedig világossá válik, hogy ezen intellektuális pozíció anomáliáira csak belülről lehet eredményesen rámutatni.

Mindazonáltal – ahogy azt az elemzésben is hangsúlyoztuk – egy belső megszólaló kijelölése még nem elegendő az alapos bírálat megfogalmazásához: szintén elengedhetetlen a Rubasovban mélyen eltemetett intellektuális pluralizmus kibontakozása, amely megnyilvánul a regény strukturális változatosságában is. Remek példa erre, ahogy a kezdeti lineáris elbeszélésmódot nem egyszer felváltja a múlt egyes mozzanatainak felidézése, de a főszereplőnek az ideológiához fűződő dinamikus alakuló viszonyát jelképezi a monológok és dialógusok (sőt az önnön lelkiismeretével folytatott párbeszéd) egymásutánisága is. Ily módon a szerkezeti sokszínűség érdemben hozzájárul annak megértéséhez, hogy az ideologikus észjárás helyességét megkérdőjelező Rubasovnak vívódásai során mekkora intellektuális távolságot kellett bejárnia, ekképpen érzékeltetve azt, hogy milyen alapvető különbségek vannak az ideológiavezérelt és az attól függetlenített gondolkodásmód közt.

A strukturális jegyek szintén nagy szerepet játszanak az *Ítélet Canudosban* című kisregényben. Ahogy már szó esett róla, az alkotás középpontjában álló dialógus nem csupán irodalmi értelemben vett drámaiságot kölcsönöz a műnek, hanem jelentős politikaelméleti üzenete is van. A mindenféle szellemi tevékenységet ellehetetlenítő polgárháborúval szemben a marsall és az asszony közt zajló párbeszéd megteremtette annak lehetőségét, hogy az embertelen vérengzést mintegy felfüggesztve a szembenálló felek képesek legyenek alapos és termékeny eszmecsere folytatni a legmélyebb politikai kérdésekről, azaz annak esélyét villantotta föl, hogy lehetséges az állatias öldöklést legalább ideiglenes beszüntetve politikai gondolkodást folytatni. Ezen teoretikus fontosságú üzenet egyben tekinthető egyfajta kiállásnak is amellet, hogy az európai civilizáció centrális elemeit adó vitakultúra révén még az alapjaiban eltérő elveket valló politikai ellenfeleknek is módjukban áll, hogy megismerjék és – igaz, implicit módon – diskurzusra érdemesnek találják a másik felfogását.

A nosztalgiával foglalkozó harmadik esettanulmányban is felmerült az irodalmi szerkezet politikai jelentősége. Noha a Szindbád életének utolsó napját bemutató műben a főhős végigjárja a számára kulcsfontosságú helyeket (így a fürdőt, a kávéházat és a vendéglőt), ám a történetet mégsem a cselekményesség jellemzi. A szöveget felfoghatjuk úgy is, mint valamiféle főhajtást a letűnt múlt dicsősége előtt, azonban a már-már terjengősségbe hajló elbeszélői-mesélői nézőpont csak látszólag ambicionálja azt, hogy a jelen generációit megismertesse a tegnap feljebbvalóságával. Az elveszett aranykor monológyszerű felidézése valójában csak elfedi azt a tényt, hogy a Szindbádhoz hasonló figurák számára

a ma világa politikai értelemben élehetetlen. Ennek oka, hogy a társadalmi lét alapja is megszűnt, ugyanis az egységes értékrendszert valló politikai közösség mára teljesen felbomlott. Ez azt jelenti, hogy a dezintegrált viszonyok közt előadott szindbádi mesélés – néhány, még élő kortársát leszámítva – mindenekelőtt magamagának szól, azaz az emlékezés meghatározó célja a nosztalgizáló egyén – és esetleg szűkebb környezete – politikai identitásának megőrzése.

6.2. Nyelv és nyelviség

Szintén nem meglepő, hogy a szépirodalmi művek politikaelméleti szempontú értelmezésénél kitüntetett figyelem hárul az elemzett textusok nyelvi jellegzetességeire. Megfigyelhető ez a *Sötétség délben* esetében is, amely remekül érzékelteti azt, hogy elveit az ideologikus észjárás – totális karakterével összhangban – a nyelvi térben is maximálisan érvényre kívánja juttatni. Rubasov számára is egyértelművé válik a probléma súlya, amikor felismeri, hogy a régi korok fogalmi gazdagságát az ideológia képviselői tudatosan egy olyan lecsupaszított szókészlettel igyekeznek felváltani, mely lehetlenné teszi az árnyalt és többretegű fogalmazásmódot. Az így létrejövő steril nyelvi regiszter arra az elgondolásra épül, hogy megfelelő kifejezések hiányában az eszmével szembenálló politikai szereplőknek még annak lehetősége sem adatik meg, hogy kifejtsék ellentétes gondolataikat. Sőt a nyelvi térhódítás következményei ennél is mélyrehatóbbak: adekvát szavak nélkül az ideológiát opponálók még elgondolni is alig tudják annak helytelenségét.

Ha tágabb perspektívába helyezzük a fenti problémát, a nyelvi dimenzió átformálása mögött felfedezhetünk egy olyan szándékot is, mely azt kívánja meggátolni, hogy az eltérő eszmerendszerekhez kötődő politikai aktorok megértéssel vagy legalábbis empátiával forduljanak egymás felé. Roppant érdekes megfigyelni, hogy e tekintetben miként változtak Rubasov nézetei a történetek során. Míg eleinte határozott meggyőződése volt, hogy a szomszéd cellában tartózkodó reakciós katonatiszttal nincs bennük semmi közös, addig a börtönben töltött idő végére rájött, hogy sokkal több együttérzést várhat tőle, mint attól a Gletkintől, akivel eszmeileg ugyan egy platformon állnak, ám ideologikus beszűkültsége miatt képtelen behelyezkedni a másik nézőpontjába. Ezen ellentmondás kivégzése előtt vált igazán nyilvánvalóvá Rubasov számára: az empátiikus

készségről tanúbizonyságot tevő katonatiszt kapcsán megértette, hogy évtizedeken keresztül egy olyan gondolkodásmód szellemében tevékenykedett, mely szisztematikusan aláássa mindazon értékeket, melyek segítségével képesek vagyunk felülemelkedni az esetleges politikai nézetkülönbségeken.

A különböző elveket valló politikai szereplők közti megértés fontosságát érzékelhetjük a canudosi történetben is. A véres öldöklés közepette – melyet már önmagában fölfoghatunk egyfajta sajátos nyelvként – jól kivehető különbség mutatkozik a két fél által használt szókészlet közt. A rendet képviselő hadsereg bürokratikus, adminisztratív jellegű megszólalásmódjával szemben a lázadók tudatosan kerülték a neutralizáló kifejezéseket, s helyette az indulataiknak nyomatékot adó szavak jellemezték beszédjüket. Ezen a ponton is kidomborodik a marsall és az asszony által folytatott, már többször idézett dialógus jelentősége. Habár a látszólag meghaladhatatlan konfliktust nem terelte teljesen új mederbe, ám megteremtette annak lehetőségét, hogy a diametrálisan eltérő felfogású politikai felek reflektálni tudjanak önmön és ellenfelük gondolataira. Ennek megfelelően elmondható, hogy a dialogikus forma nemcsak strukturális tekintetben fontos, hanem egyben azt is kifejezi, hogy a rend és az anarchia reprezentánsai – az aligha összeegyeztethető meggyőződések dacára – egyaránt a polgári kultúra elveire, azaz egy tágran értelmezett nyelvre támaszkodhatnak, ily módon létrehozva a tartalmas gondolatcsere feltételeit.

A nyelviség politikai vonatkozásait regisztrálhatjuk a Szindbád-szövegben is. A jelzős szerkezetekben gazdag, már-már zavaróan túldíszített nosztalgikus elbeszélések görcsösen igyekeznek felidézni az aranykor minden részletét, ám a múlt aprólékos felelevenítése – azaz maga a nosztalgiázás – kimondva-kimondatlanul azzal a feltételezéssel él, hogy végeredményben a tökéletes nyelvi megformáltság és a tegnap minuciózus leírása is elégtelennek bizonyul annak megértésére, hogy a letűnt idők mennyivel boldogabbak voltak a jelennél. Ha innen nézzük, a szindbádi történet – az előző két esettanulmánnyal ellentétben – arra mutat rá, hogy a nyelvi azonosság nem feltétlenül vezet megértéshez, hiszen a felbomlott közösség romjain élő polgárok már egyazon szókincset használva sem képesek megegyezésre jutni az alapvető politikai elveket illetően. A nosztalgiázó egyén tehát egy szilánkjaira szakadt nyelvi térben próbál a saját narratívájának hangot adni annak legkisebb reménye nélkül, hogy ezáltal hozzájárulhat egy integrált társadalom újbóli létrejöttéhez.

6.3. Erkölcsi dilemmák

Legkésőbb Martha C. Nussbaum munkássága óta a vonatkozó szakirodalom egyik fontos alapállításává vált, hogy a szépirodalmi szövegek filozófiai tanulmányozása során a kutatónak mindenekelőtt az etikai kérdéseket kell előtérbe helyeznie. Noha a disszertáció nem a sajátos nussbaumi koncepció jegyében fogant, mégis érdemes szólni arról, hogy a moralitáshoz fűződő problémák mindhárom elemzett mű esetében milyen hangsúlyosan jelen vannak.

A rubasovi történet politikaelméleti szempontú olvasásakor akkurátus képet kaphattunk arról, hogy a közkeletű vélekedéssel ellentétben az ideologikus észjárás nem negligálja az erkölcsi szempontokat, hanem egy végletekig kifordított értelmezését nyújtja a morális dilemmáknak. Amint láthattuk, a múltját újraértékelő Rubasov számára régen nem tapasztalt – és ekképpen igen zavarba ejtő – élmény volt, hogy az általa grammatikai fikciónak nevezett ÉN révén lelkiismeretfurdalása, sőt büntudata támadt egyes múltbeli vétkeiért. A főszereplő kihallgatását végző régi harcostárs, Ivanov tökéletesen tisztában van azzal, hogy a Rubasovban újrainduló természetes erkölcsi ítéletalkotás igenis ellensúlyozható az ideológia egykor mindkettejük által vallott erkölcsi premisszáival, s ekképpen az eszme magasabb rendű céljaira hivatkozva igyekszik eljelenélteleníteni a rubasovi bűnöket. Ezen párbeszédből világosan kiderül, hogy az ideologikus gondolkodás képviselői a moralitás problémáit absztrahálják, azaz határozottan igyekeznek eltávolítani ezeket a kézzelfogható hétköznapoktól. Érzékelhető, hogy a relativista érvelés nagy hatást gyakorolt Rubasovra, aki a viszonylagos érettség törvényének megalkotásával revideálta nézeteit. Mindazonáltal az ideológiával szemben elkövetett vétkek beismerése nem hozta el számára a várt eredményt; ijedten vette észre, hogy az új nemzedék reprezentánsának, az Ivanovot felváltó Gletkinnek a felfogásában már fel sem merül az egyes döntések erkölcsi igazolásának szükségessége. Dacára annak, hogy Rubasov mindvégig kitartott saját bűnössége mellett, kivégzése közeledtével egyre világosabban érzékelte, hogy a lelkiismeretet kiiktató ideológia valójában nem az erkölcsi maximalizmus megtestesülése, hanem a gonoszság egyik legáthatóbb megnyilvánulási formája.

A Canudos-szövegben a morális dimenzió egy sajátos szembeállítás formájában képeződik le, ezzel összhangban két, egymással összeegyeztethetetlen jófogalom bontakozik ki a szemünk láttára, amelyek a politika síkján két különböző

demokráciafelfogásban kulminálnának. Az első elgondolást az állami haderőket vezető marsall okfejtése alapján rekonstruálhatjuk; szerinte a helyes politikai berendezkedés első számú célja nem az, hogy utópiákat kergetve a tökéletes társadalmat igyekezzon megteremteni, hanem hogy a stabilitás, a kompromisszum és a kiszámíthatóság értékeit szem előtt tartva megpróbálja egy élehető, ha úgy tetszik, realista feltételrendszert alkotni. Ezzel szemben elmondható, hogy az asszony elbeszéléséből kibontakozó politikai rend gyökeresen más elvekre támaszkodik: ennek alapja az egyén és a társadalom által kitűzött célok mindenáron történő érvényre juttatása. Ezen elgondolás hátterében az a meggyőződés húzódik meg, hogy a demokratikus érzületnek való megfelelés nem más, mint a nép változékony akaratának mindenfajta korláton keresztül törő megvalósítása. Annak ellenére, hogy a két morális alapállás közti konfliktus láthatóan nem feloldható, a canudosi jelenet kitűnően érzékelteti, hogy az egymással szembenálló erkölcsi koncepciók egyaránt alkotóelemei a politika világának.

A moralitáshoz kötődő problematika a nosztalgiával foglalkozó esettanulmányban egyfajta válságnarratívába van ágyazva. A szindbádi világkép központi meggyőződését az adja, hogy a letűnt aranykor és a sivár jelen közti időszak leírható erkölcsi hanyatlásként is; az egykor volt politikai közösség bomlása szorosan összefügg azzal, hogy a társadalmi kohéziót biztosító értékrend elvesztette korábbi kitüntetett szerepét, s helyét egy immorális normarendszer vette át. Ebből a perspektívából érthető meg, hogy a nosztalgikus látásmód számára a vele együtt járó passzív magatartás miért bizonyul politikai-erkölcsi problémának: Szindbád azzal a tudattal szemléli kora züllött társadalmát, hogy ő – és még néhány kortársa – valaha élt olyan politikai rendszerben, mely magán viselte a helyes berendezkedés ismérveit. Ebből a tudásból következik egy kivételesen erős erkölcsi önmeghatározás is, ugyanis a szindbádi identitás velejárója, hogy egy romlott korban neki kell tovább vinnie annak emlékét, hogy létezett valaha morális szempontokon alapuló politikai rendszer. Ez a feladat még akkor is kivételességérzetet kölcsönöz a nosztalgia képviselőjének, ha tisztában van azzal, hogy az erkölcsi megfontolásokon nyugvó berendezkedés már nem restaurálható.

6.4. Vallás mint analógia

Az előző alfejezetekben összegzett szempontokkal ellentétben talán kevésbé triviális, ám a három vizsgált szépirodalmi mű mindegyikében különös hangsúly kerül a politikai és a teológiai logika közti kapcsolatra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a politikai és vallási szféra szétválaszthatatlanul összemosódna, azonban határozottan érzékelhető, hogy a fókuszban álló politikaelméleti problémák megértésénél segítségül szolgálhatnak számunkra egyes, a teológia területén alkalmazott analógiák.

Ennek remek példája az ideologikus észjárás és a vallásos gondolkodás közti hasonlóság érzékelhető jelenléte Koestler művében. Szembeötlő, hogy a politikai eszme sok szempontból ugyanazt a szerepet tölti be, mint egy üdvtan a hit követői szemében: mindkettőben benne foglaltatnak a tökéletes társadalom ismérvei. Szintén fontos, hogy az ideológia elveit vallásos hevülettel hirdető egyének voltaképpen a papság feladatait látják el, amikor útmutatást nyújtanak a hitbéli kérdésekben nem megfelelően képzett többségnek.

A börtönben töltött időszak során egyre világosabban látja Rubasov, hogy a metafizikai látásmód gazdagságával szemben az ideologikus beállítódás képtelen megragadni az emberi lét összetettségét. Ennek oka, hogy az általa oly sokáig támogatott eszme célkitűzése – miszerint már a földön létre kell hozni a társadalmi utópiát – csupán a felületes elemző számára mutat vallásos jegyeket. Az igazság az, hogy az ideológusok elképzeléseiben szereplő materializált transzcendencia valójában szöges ellentétben áll azzal, ahogy a teológiai gondolkodásmód az e világi realitáson túlmutató gondolatokkal szolgál. Ezt felismerve Rubasov fájdalmasan konstataálta, hogy élete jelentős részében egy politikai bálványt szolgált, mely a döntő pillanatokban látványosan cserben hagyta.

A canudosi történetben a vallásos utalásokat egyértelműen a lázadók felfogását vizsgálva fedezhetjük fel. Az asszony elbeszéléséből kiolvasható, hogy a civilizált, polgári társadalom számukra egyet jelent a lelki kiüresedéssel és a rutinizált életvitellel. Ennek megfelelően az unalomig ismert hétköznapiokból való kilépés valójában nem más, mint a politikai megváltás iránti igény kifejeződése. A földöntúliságra való törekvést vehetjük észre abban is, hogy a rebellis közösség az együttélés korábbi kereteit radikálisan újragondoló feltételrendszert alkotott, melynek középpontjában a nyugati kultúra szabályainak módszeres lebontása állt. Az anarchikus berendezkedés és a spontaneitáshoz

való ragaszkodás mellett azonban kiemelendő, hogy a polgároknak egyetlen regulát minden körülmények közt be kellett tartaniuk: az esti imánál kivétel nélkül valamennyi lakónak meg kell jelennie. A szektáriánus jegyeket mutató közösség ezen vonásában a feltétel nélküli vallásos elköteleződést figyelhetjük meg.

A nosztalgikus attitűd politikaelméleti elemzése során feltűnő, hogy a letűnt aranykor és a sivár jelen közti feszültség megfeleltethető a szent és a profán közti különbségtételnek is. Szindbád alapélménye, hogy a ma világa teljesen nélkülözi azt az emelkedettséget és szakralitást, amely egykor a politikai rendszert jellemezte. Erre a kínzó hiányra reagál a nosztalgizáló magatartás, s ezzel áll összefüggésben a múltidéző beállítódás szertartásszerű aprólékossága is. Nem véletlen, hogy Szindbád oly’ tudatosan és precízen tervezi meg étkezése minden mozzanatát; alapossága azt az üzenetet hordozza magában, hogy a mára már elveszett régi rend egyes elemei – legalább időlegesen – akkor hozhatók vissza, ha tartjuk magunkat a rítusok szigorúan lefektetett szabályaihoz. Az így megteremtődő magasztos atmoszféra azonban nem feledteti Szindbáddal azt a tényt, hogy a beteljesültség percei szükségszerűen tovatűnnek, s helyét újra a lelki kiüresedtség veszi át.

6.5. Zárszó

Remélhetőleg a dolgozat számos olvasó előtt meggyőzően bizonyította, hogy bizonyos szépirodalmi alkotások értékes mondanivalóval szolgálhatnak a politikaelmélet kutatói számára. Nyugodtan kijelenthető, hogy a társadalomtudósok a magyar irodalmi alkotásokat tanulmányozva is figyelemreméltó meglátásokkal találkozhatnak. A politikai renchez kötődő teoretikus problémákat elemző disszertáció ily módon kívánt a maga bevallottan korlátozott eszközeivel hozzájárulni a *politika és irodalom* hazai szakirodalmának gazdagításához, s rámutatni arra, hogy a magyar szépirodalom komoly, eddig alig-alig kiaknázott potenciállal bír, melynek köszönhetően a két szféra közti reláció számos további vizsgálódási lehetőséget rejthet magában a politikatudomány iránt érdeklődők előtt.

Fontos hangsúlyozni, hogy az értekezés elméleti keretét adó interdiszciplináris terület magyarországi megerősödése nemcsak a hazai politológia számára lenne kívánatos: a nemzetközi mércével nézve is kiemelkedő gazdagságú honi szépirodalmi hagyomány

egyres politikaelméleti vonatkozásai olyan kapcsolódási pontot jelenthetnek a nyugati politikatudomány felé, amelyek a politikai valóság általános vonásait tárgyalva a határokon kívül is komoly érdeklődésre tarthatnak számot. A szélesebb tudományos közeg számára is releváns szövegek nemzetközi szintre való becsatornázása révén tehát a magyar tudományosság izgalmas és újszerű perspektívával gyarapíthatja az egyetemes politikatudományt.

7. Irodalom

Ady, Endre (1913): *Krúdy Gyula könyve. A vörös postakocsi*. Nyugat. Vol. 6. No. 17. 393.

Arany János Alapítvány (2013): *A rendszerváltozások megjelenítése a magyar irodalomban. A Magyar Írószövetség szervezésében 2009. március 6-án rendezett tanácskozás előadásai*. Arany János Alapítvány – Kortárs Könyvkiadó, Budapest.

Almond, Gabriel – Genco, Stephen J. (1977): *Clouds, clocks and the study of politics*. World Politics. Vol 29. No. 4. 489-522. <https://doi.org/10.2307/2010037>

Atia, Nadia – Davies, Jeremy (2010): *Nostalgia and the shapes of history*. Memory Studies. Vol. 3. No. 3. 181-186. <https://doi.org/10.1177/1750698010364806>

Balázs, Zoltán (2015): *Power and Animality in Kafka's The Castle*. Journal of Political Power. Vol. 8. No. 1. 85-107. <https://doi.org/10.1080/2158379x.2015.1011379>

Bányai, János (1992): *Vereség Canudosban*. Híd, Vol. 56. No. 11-12. 926-932.

Bartha, Ákos (2014): *Márai a múltó polgárságról*. In: Deáky Zita – Smid Mária Bernadett (ed.) *Emlék, emlékezet, életút*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest. 157-165.

Beenstock, Zoe (2015): *Empiricist political theory and the modern novel: The social contract and H. G. Wells*. Modern Language Quarterly. Vol. 76. No. 1. 57-77. <https://doi.org/10.1215/00267929-2827549>

Bluefarb, Sam (2011): *The Essential Tragic Conservatism Of Ernest Hemingway*. New English Review. Elérhető: https://www.newenglishreview.org/Sam_Bluefarb/The_Essential_Tragic_Conservatism_Of_Ernest_Hemingway/. Letöltve: 2021. február 16.

Bókay, Antal (2006): *Bevezetés az irodalomtudományba*. Osiris Kiadó, Budapest.

Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.

- Burke, Edmund (1990): *Töprengések a francia forradalomról*. Atlantisz, Budapest.
- Burns, Tony (2010): *Political theory, fiction, and utopian literature*. Lexington Books, Plymouth.
- Butler, Judith (2000): *Antigone's claim. Kinship between life and death*. Columbia University Press, New York.
- Callaghan, Dympna (2002): *Shakespeare without Women: Representing Gender and Race on the Renaissance Stage*. Routledge, London – New York.
- Carlson, David (2009): *Autobiography*. In: Miriam Dobson – Benjamin Ziemann (ed): *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from 19th and 20th Century History*. Routledge, London, New York. 175-191.
- Castle, Gregory (2007): *The Blackwell Guide to Literary Theory*. Blackwell Publishing, Chicester.
- Courtemanche, Eleanor (2011): *The 'Invisible Hand' and the British Fiction, 1818-1860. Adam Smith, Political Economy, and the Genre of Realism*. Palgrave Macmillan, New York.
- Craig, Leon Harold (2003): *Of Philosophers and Kings. Political Philosophy in Shakespeare's Macbeth and King Lear*. University of Toronto Press, Toronto.
- Crouch, Martin – Porter, Robert (1984): *Understanding Soviet Politics through Literature*. George Allen and Unwin, London.
- Czetter, Ibolya (1995): *A „szemfényvesztés regénye” (Márai: Szindbád hazamegy)*. Magyar Nyelvőr. Vol. 119. No. 1. 14-27.
- Czigányik, Zsolt (2019): *Utópia és utópizmus: egy irodalmi és politikai fogalom pár nyomában*. Korunk. Vol. 30. No. 2. 11-22.
- Dryzek, John S. – Honig, Bonnie – Phillips, Anne (2006): *Introduction*. In: John S. Dryzek – Bonnie Honig – Anne Phillips (ed): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford University Press, Oxford. 3-41.
- Duyvendak, Jan Willem (2011): *The Politics of Home. Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*. Palgrave Macmillan, London.

- Eldridge, Richard T. (2009): *Introduction – Philosophy and Literature as Forms of Attention*. In: Richard T. Eldridge (ed): *The Oxford Handbook of Philosophy and Literature*. Oxford University Press, Oxford. 3-15.
- Eliot, Thomas S. (1998): *Hagyomány és egyéniség*. In: Bókay Antal – Vilcsek Béla szerk.: *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest. 331-336.
- Ettinger, L. Bracha (2010): *Antigone with(out) Jocaste*. In: S. E. Wilmer – Audronė Žukauskaitė (ed): *Interrogating Antigone in postmodern philosophy and criticism*. Oxford University Press, Oxford. 212-228.
- Fehér, Márta (2005): *A Sötétség délben és a jogi-logikai inverzió problémája*. Polanyiana. Vol. 14. No. 1-2. 113-120.
- Filippov, Gábor – Nagy, Ádám – Tóth, Csaba szerk. (2019): *Párhuzamos univerzumok: Képzlet és tudomány*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Finta, Gábor (2000): *A lét vándora (Krúdy Szindbádjáról)*. Irodalomtörténeti Közlemények. Vol. 104. No. 3-4. 405-415.
- Fischer, Gábor (2016): *A nosztalgia. Adalékok egy fogalom történetéhez*. Enigma. Vol. 23. No. 89. 95-122.
- Fossum, Robert H. (1958): *The Defective Christ of Arthur Koestler*. *The Christian Scholar*. Vol. 41. No. 4. 555-561.
- Földesi, Tamás (2005): *Arthur Koestler és a politikai felelősség*. *Pro Philosophia Füzetek*. Vol. 7. No. 3. 171-176.
- Freeden, Michael (2003): *Ideology: A Very Short Introduction*. OUP, Oxford.
- Fried, István (2002): „*Ne az író történjen meg, hanem a műve*”. *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*. Argumentum, Budapest.
- Fried, István (2012): *Krúdy Gyula utolsó étkezése Márai Sándor Szindbád hazamegy című regényében*. *Irodalomtörténet*. Vol. 93. No. 2. 198-208.
- Fülöp, László (1986): *Közelítések Krúdyhoz*. Szépirodalmi, Budapest.
- Geréb, László (1959): *Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest.

- Gibson, John (2009): *Literature and Knowledge*. In: Richard T. Eldridge (ed): *The Oxford Handbook of Philosophy and Literature*. Oxford University Press, Oxford. 467-485.
- Gintli, Tibor (2005): „*Valaki van, aki nincs*” – *Személyiségbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gintli, Tibor (2012): *Szabó Ádám: Canudos ösvényein. Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides Da Cunha nyomán*. Irodalomtörténeti Közlemények. Vol. 116. No. 2. 234-239.
- Glazer, Peter (2005): *Radical Nostalgia. Spanish Civil War Commemoration in America*. University of Rochester Press, Rochester.
- Hart, James G. (1973): *Toward a Phenomenology of Nostalgia*. *Man and World*. Vol. 6. No. 4. 397-420. <https://doi.org/10.1007/bf01246601>
- Heller, Ágnes – Mazzeo, Riccardo (2019): *Wind and Whirlwind: Utopian and Dystopian Themes in Literature and Philosophy*. Brill Rodopi, Leiden – Boston.
- Higgins, Ian (1995): *Swift's politics. A study in disaffection*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Homérosz (1974): *Íliász/Odüsszeia/Homéroszi költemények*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
- Horkay Hörcher, Ferenc (2008): *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás – Politika- és jogfilozófiai tanulmányok*. L'Harmattan kiadó, Budapest.
- Horton, John – Baumeister, Andrea T. (2003a): *Literature, philosophy and political theory*. In: John Horton – Andrea T. Baumeister (ed): *Literature and the political imagination*. Routledge, New York. 1-31.
- Horton, John – Baumeister, Andrea T. (2003b, ed): *Literature and the political imagination*. Routledge, New York.
- Howard, Jean E. (2006): *Dramatic Traditions and Shakespeare's Political Thought*. In: David Armitage (ed): *British Political Thought in History, Literature and Theory, 1500-1800*. Cambridge University Press, Cambridge. 129-144.

- Ingle, Stephen (1979): *Socialist thought in imaginative literature*. Palgrave Macmillan, London.
- Ingle, Stephen (1999): *Politics and Literature: Means and Ends in Koestler*. Political Studies. Vol 47. No. 2. 329-344. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00203>
- Ingle, Stephen (2003): *The anti-imperialism of George Orwell*. In: John Horton – Andrea T. Baumeister (ed): *Literature and the political imagination*. Routledge, New York. 218-237.
- Irigaray, Luce (2010): *Between myth and history: The tragedy of Antigone*. In: S. E. Wilmer – Audronė Žukauskaitė (ed): *Interrogating Antigone in postmodern philosophy and criticism*. Oxford University Press, Oxford. 197-211.
- Jefferson, Ann (2007): *Biography and the Question of Literature in France*. Oxford University Press, Oxford.
- Jefferson, Ann – Robey, David szerk. (1999): *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Johnson, Paul (2007): *Intellectuals: From Marx and Tolstoy to Sartre and Chomsky*. HarperCollins, New York.
- Kállay, Géza (2008): *Mi rejlik egy kötőszóban? Filozófia és irodalom, irodalom és filozófia*. In: Bárány Tibor – Rónai András (ed): *Filozófia és Irodalom*. József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 11-19.
- Kálmán, C. György (2002): *Utószó*. In: René Wellek – Austin Warren: *Az irodalom elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest. 277-284.
- Kassiola, Joel (1992): *Political Values and Literature: The Contribution of Virtual Experience*. In: Maureen Whitebrook (ed): *Reading Political Stories. Representations of Politics in Novels and Pictures*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham. 53-72.
- Kekes, John (2007): *A gonoszság gyökerei*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.
- Kendall, Elliot (2008): *Lordship and Literature. John Gower and the Politics of the Great Household*. Oxford University Press, Oxford.
- Kis, János (2017): *Lukács György dilemmája*. In: Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma*. Kalligram, Budapest. 394-446.

- Kiss, Viktor (2011): *Marx & ideológia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Koestler, Arthur (1998): *Nyílveessző a végtelenbe*. Osiris, Budapest.
- Koestler, Arthur (2019): *Sötétség délben*. Magvető, Budapest.
- Kolnai, Aurél (2003a): *Az apokalipszis három lovasa*. In: Balázs Zoltán szerk.: Kolnai Aurél. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 199-211.
- Kolnai, Aurél (2003b): *Az utópia kritikája*. In: Balázs Zoltán szerk.: Kolnai Aurél. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 157-180.
- Körmendy, Zsuzsanna (2007): *Arthur Koestler. Harcban a diktatúrákkal*. XX. Század Intézet, Budapest.
- Lánczi, András (2019): *Az utópia sose halott*. Korunk. Vol. 30. No. 2. 3-10.
- Lőrinczy, Huba (2005): *Az (el)ismeretlen remekmű*. In: Lőrinczy Huba: *Az emigráció jegyében*. Savaria University Press, Szombathely. 49-78.
- Machiavelli, Niccolò (2019): *A fejedelem*. Helikon, Budapest.
- Margócsy, István (2008): *Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise?* In: Bárány Tibor – Rónai András (ed): *Filozófia és Irodalom*. József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 181-189.
- Márai, Sándor (2002): *Ítélet Canudosban*. In: Márai Sándor: *Történelmi regények*. Helikon kiadó, Budapest. 183-321.
- Márai, Sándor (2015): *Szindbád hazamegy*. Helikon kiadó, Budapest.
- Márton, László (2006): *Koestler, a lázadó*. Arión Kiadó, Budapest.
- Mikszáth, Kálmán (1897): *Irodalom és politika*. Új idők. Vol. 3. No. 49. 461-462.
- Miller, Robin Feuer (2008): *The Brothers Karamazov. Worlds of the Novel*. Yale University Press, New Haven – London.
- Natali, Marcos Piason (2004): *History and the Politics of Nostalgia*. Iowa Journal of Cultural Studies. Vol. 5. No. 1. 10-25.

- Nikelly, Arthur G. (2004): *The Anatomy of Nostalgia: From Pathology to Normality*. International Journal of Applied Psychoanalytic Studies. Vol. 1. No. 2. 182-199. <https://doi.org/10.1002/aps.66>
- Nussbaum, Martha C. (1992): *Love's knowledge. Essays on philosophy and literature*. Oxford University Press, Oxford.
- Nyirkos, Tamás (2017): *Szekularizáció és politikai teológiák*. Századvég. Vol. 22. No. 4. 109-120.
- Oakeshott, Michael (2001a): *A költészet hangja az emberiség társalgásában*. In: Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus. Új Mandátum, Budapest. 491-530.
- Oakeshott, Michael (2001b): *A politikai racionalizmus*. In: Molnár Attila Károly szerk.: Michael Oakeshott – Politikai racionalizmus. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 123-152.
- Oakeshott, Michael (2001c): *Konzervatívnak lenni*. In: Molnár Attila Károly szerk.: Michael Oakeshott – Politikai racionalizmus. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 431-453.
- Olsen, Stein Haugom (2010): *Biography in Literary Criticism*. In: Garry L. Hagberg – Walter Jost (ed): A Companion to the Philosophy of Literature. Wiley-Blackwell, Chichester. 436-452.
- Ortega y Gasset, José (2003): *A tömegek lázadása*. Nagyvilág, Budapest.
- Orwell, George (1990): *Arthur Koestler*. Korunk. Vol. 1. No. 8. 953-961.
- Otto, Rudolf (1997): *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pintér, Károly (2017): *Civil Religion as Utopian Ideology: The Case Study of H. G. Wells*. In: Czigányik Zsolt (ed): Utopian Horizons: Ideology, Politics, Literature. CEU Press, Budapest-New York. 143-157.
- Platón (1988): *Az állam*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Polányi, Mihály (1994): *Személyes tudás: Úton egy posztkritikai filozófiához*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Pound, Ezra (1998): *Visszatekintés*. In: Bókay Antal – Vilcsek Béla szerk.: A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest. 323-330.

- Ransom, John Crowe (1941): *The New Criticism*. New Directions, Norfolk.
- Remport, Eglantina (2017): *Marxist Utopianism and Modern Irish Drama. 1884-1904: William Morris, W. B. Yeats, and G. B. Shaw*. In: Czigányik Zsolt (ed): *Utopian Horizons: Ideology, Politics, Literature*. CEU Press, Budapest-New York. 119-142.
- Révész, Sándor (2008): *Az antimindenes*. Beszélő. Vol. 13. No. 6. 50-68. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-antimindenes> (letöltve: 2020. december 10.)
- Richards, Ivor Armstrong (2001): *Principles of Literary Criticism*. Routledge, New York.
- Richards, Ivor Armstrong (2004): *Practical Criticism. A Study of Literary Judgment*. Routledge, New York.
- Sargisson, Lucy (2003): *Contemporary feminist utopianism: practising utopia on utopia*. In: John Horton – Andrea T. Baumeister (ed): *Literature and the political imagination*. Routledge, New York. 238-255.
- Scanlan, James P. (2002): *Dostoevsky the Thinker*. Cornell University Press, Ithaca – London.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Schmitt, Carl (2006): *Hamlet or Hecuba: The irruption of time into play*. Plutarch Press, Corvallis.
- Schmitt, Carl (2010): *Political Romanticism*. Routledge, London – New York.
- Scruton, Roger (2003): *Miért lettem konzervatív?* 2000. Vol. 15. No. 5. 18-25.
- Shelley, Percy Byssbe (1967): *A költészet védelme*. In: Ruttikay Kálmán – Ungvári Tamás (ed): *Hagyomány és egyéniség*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 233-267.
- Sigelman, Lee (1992): *Taking Popular Fiction Seriously*. In: Maureen Whitebrook (ed): *Reading Political Stories. Representations of Politics in Novels and Pictures*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham. 149-163.
- Skinner, Quentin (1969): *Meaning and understanding in the history of ideas*. *History and Theory*. Vol. 8. No. 1. 3-53. <https://doi.org/10.2307/2504188>

- Skinner, Quentin (2002): *Meaning and Understanding in the History of Ideas*. In: Quentin Skinner: *Visions of Politics Volume I: Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skorupski, John (2017): *Rawls, Liberalism, and Democracy*. *Ethics*. Vol. 128. No. 1. 173–198. <https://doi.org/10.1086/692947>
- Sorkin, Adam J. (1989): *Politics and the Muse: Studies in the Politics of Recent American Literature*. Bowling Green State University Popular Press, Bowling Green.
- Spegele, Roger D. (1971): *Fiction and political theory*. *Social Research*. Vol. 38. No. 1. 108-138.
- Spegele, Roger D. (1972): *Fiction as political theory: Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'*. *British Journal of Political Science*. Vol. 2. No. 3. 319-337. <https://doi.org/10.1017/s0007123400008693>
- Spengler, Oswald (1994): *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai (I. kötet)*. Európa, Budapest.
- Spengler, Oswald (1995): *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai (II. kötet)*. Európa, Budapest.
- Staller, Tamás (2007): *Menekülés az emlékezetbe: a zsidó Koestler tudásszociológiai portréja*. Logos Kiadó, Budapest.
- Stendhal (1905): *Vörös és fekete*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T., Budapest.
- Stewart, Jon (2016): *Dostoevsky and the Novel as Philosophy*. *Working Papers in Philosophy: Registers of Philosophy*. Vol. 1. No. 4. 1-17.
- Stewart, Susan (1992): *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Duke University Press, Durham and London.
- Su, John J. (2005): *Ethics and Nostalgia in the Contemporary Novel*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szabó, Ádám (2010): *Canudos ösvényein – Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides Da Cunha nyomán*. L'Harmattan kiadó, Budapest.
- Szabó, Zoltán (1999): *Szerelmes földrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Szegedy-Maszák, Mihály (1991): *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szerb, Antal (1972): *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szívós, Mihály (2006): *Koestler Arthur*. Typotex, Budapest.
- Tóth, Csaba szerk. (2017): *Fantasztiikus világok: Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világában*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Tóth, Csaba (2018): *A sci-fi politológiája*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Tóth, Miklós Bálint (2019): *Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai*. 2000. Vol. 31. No. 9. 19-36.
- Tóth, Miklós Bálint (2020): *Az ideológia anatómiája*. 2000. Vol. 32. No. 5. 3-23.
- Trepanier, Lee (2020): *What Can Political Science Learn from Literature?* The Political Science Reviewer. Vol. 44. No. 1. 1-19.
- Voegelin, Eric (2011): *A politikai vallások*. Századvég. Vol. 27. No. 1. 27-67.
- Von der Muhll, George (1992): *The Political Element in Literature*. In: Maureen Whitebrook (ed): *Reading Political Stories. Representations of Politics in Novels and Pictures*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham. 23-52.
- Wartenberg, Thomas E. (2009): *Big Ideas for Little Kids. Teaching Philosophy through Children's Literature*. Rowman & Littlefield Education, Plymouth.
- Wa Thiong'o, Ngũgĩ (1981): *Writers in politics*. Heinemann, London.
- Wellek, René – Warren, Austin (2002): *Az irodalom elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Whitebrook, Maureen (1992): *Reading Political Stories. Representations of Politics in Novels and Pictures*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.
- Whitebrook, Maureen (1995): *Politics and literature?* Politics. Vol. 15. No. 1. 55-62.
- Whitebrook, Maureen (2003): *Taking the narrative turn: what the novel has to offer political theory*. In: John Horton – Andrea T. Baumeister (ed): *Literature and the political imagination*. Routledge, New York. 32-52.
- Wimsatt, William K. – Beardsley, Monroe C. (1946): *The Intentional Fallacy*. The Sewanee Review. Vol. 54. No. 3. 468-488.

Wimsatt, William K. – Beardsley, Monroe C. (1949): *The Affective Fallacy*. The Sewanee Review. Vol. 57. No. 1. 31-55.

Zuckert, Catherine (1995): *Why political scientists want to study literature*. Political science and politics. Vol. 28. No. 2. 189-190. <https://doi.org/10.2307/420341>

Zwicker, Steven N. (2006): *Irony, Disguise and Deceit: What Literature Teaches us about Politics*. In: David Armitage (ed): *British Political Thought in History, Literature and Theory, 1500-1800*. Cambridge University Press, Cambridge. 145-167.

8. A szerző témában született publikációi

Tóth, Miklós Bálint (2019): *Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai*. 2000. Vol. 31. No. 9. 19-36.

Tóth, Miklós Bálint (2020): *Az ideológia anatómiája*. 2000. Vol. 32. No. 5. 3-23.